

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАС
ИНСТИТУТУ**

Тарых кафедрасы

Диссертациялык кеңеш Д. 09. 16. 586

Кол жазма укугунда

УДК: 947. 1: 2(575. 2)(043. 3)

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовна

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ИСЛАМГА КАРАТА
ДИНИЙ САЯСАТЫ**

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына талаптанып
жазылган диссертация**

07.00.02 “Ата Мекен тарыхы”

Илимий жетекчиси:

тарых илимдеринин доктору

Курбанова Н. У.

Бишкек – 2016

МАЗМУНУ

Кириш сөз	3-10
I бап. Кыргызстанда динге каршы жүргүзүлгөн саясаттын тарыхнаамасына сереп, совет мамлекетинин атеистешүүсүнүн негизги булактары, идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрү	
1.1. Кыргызстанда динге каршы жүргүзүлгөн саясатты изилдөөнүн тарыхнаамасы.....	11-30
1.2. Динге каршы саясаттын калыптанышынын негизги булактары, идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрү	31-38.
II бап. 1917-1940-жылдардагы Кыргызстанда исламга каршы саясаттын калыптанышынын негизги тарыхый өбөлгөлөрү, этаптары жана өзгөчөлүгү.	
2. 1. 1917-1927 жж. мамлекет менен диндин өз ара мамилесиндеги баштапкы этаптын өзгөчөлүктөрү	39-54
2. 2. «Күжүрмөн атеизм саясаты» жана басмачылык кыймыл	55-76
2.3. Мусулман аялдарын шариат нормаларына каршы «азаттыка чыгаруу» үчүн күрөш, исламды жана анын баалуулуктарын бурмалоо.....	77-86
III бап. Согуш мезгилиндеги жана согуштан кийинки мезгилдеги мамлекеттин жана исламдын ортосундагы мамилелер	
3. 1. Улуу Ата Мекендик Согуш жылдарында мамлекет менен исламдын мамилелеринин өзгөчөлүктөрү.....	87-95
3. 2. Согуштан кийинки мезгилдеги мамлекеттин ислам динине карата жүргүзгөн саясаты.....	96-110
3.3. “Кайра куруу” доорундагы мамлекет менен исламдын өз ара мамилелери	111-122
3.4. Совет бийлигинин динге каршы саясатынын жыйынтыктары жана кесепеттери.....	123-125
Корутунду.....	126-133
Тиркемелер.....	138-142

КИРИШ СӨЗ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы мезгилде кыргыз коомчулугунда диндин мааниси кескин жогорулады. Бул өлкөдөгү диний эркиндикке карата тоскоолдуктарды жойгон, бир катар саясий, социалдык-экономикалык жана руханий өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу. Өлкөнүн демократиялык өнүгүү келечеги мусулмандарга өлкөнүн жашоосуна интеграциялануу мүмкүнчүлүгүн берет. Демократиянын шарттарында Кыргыз Республикасында ислам дининин кайра жаралуусу жана өнүгүүсү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

Мамлекет менен диндин ортосундагы мамиленин жаңы стандарттарынын элементтери болуп, Кыргыз Республикасынын Конституциясында [1. 4, 7, 32-беренелер] дин эркиндигинин жарыяланышы жана кепилдик берилиши эсептелет. Анда мындайча белгиленет: «Ар кимдин абийир жана дин тутуу эркиндигине кепилдик берилет. Ар ким өз алдынча же башкалар менен бирдикте ар кандай динди тутуу же эч бир динди тутпоо укугуна ээ. Ар ким диний жана башка ишенимдерди эркин тандоого жана тутууга укуктуу».

Азыркы учурда Кыргызстанда расмий түрдө 2393 исламий диний уюмдар жана топтор каттоого алынган, Кыргызстан мусулмандар дин башкармалыгынын курамында жети облустун казыяттарынын алдында каттоого алынган 1850, каттоого алынбаган 471 мечит, ошондой эле Ош жана Бишкек шаарларында 1 Ислам университети, 9 исламий жогорку окуу жайы, 67 медресе, 68 ислам уюму, борборлору жана фонддору иштеп жатат [2. 1-б.].

1991 ж. кабыл алынган «Дин эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү» мыйзамда жарандардын диний чөйрөдөгү укуктарын жана кепилдиктерин бекемдеди. Бул документтерде совет тарыхынын бир эле мезгилде аябагандай оор болгон мамлекет менен ислам дининин ортосундагы мамилелерине, исламга каршы күрөш жана айрым учурларда басмырлоо, кызматташуу жана биригүүгө чейин өзгөрүп турган тажрыйбасына болгон басым байкалат.

Анын үстүнө, азыркы убактын эң курч маселелеринин бири болуп, ислам идеологиясына жамынган эл аралык терроризм саналат. Совет бийлигинин жылдарында мамлекеттик жана коомдук уюмдар тарабынан жүргүзүлүп келген динге каршы идеялык күрөштүн маалымат катары гана эмес, тажрыйбалык мааниси бар. Кээ бир учурларда совет мамлекети менен мусулман уюмдарынын ортосундагы терс тажрыйбага басым жасалып жатканы байкалат. Мындай кырдаалда, мусулмандар менен болгон мамилелерди өнүктүрүүдө, өткөн жылдардын атеисттик идеологиянын көз карашындагы илимий эмгектеринде кеңири таркалган бир нече теориялык жоболорду, бир тараптуу бааланган тарыхый диний окуяларды кайра карап чыгууга байланыштуу, Совет мамлекетинин өткөндөгү тажрыйбасын натыйжалуу жана түшүнүү менен колдонуу пайдалуу болушу мүмкүн.

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу чоң тажрыйбалык жана илимий-практикалык мааниге ээ жана төмөндө көрсөтүлгөн жагдайлар менен шартталган:

Биринчиден, мамлекет ислам динине жана мусулман коомчулугуна карата концептуалдуу, илимге негизделген саясатка муктаж. Экинчиден, Совет мамлекетинин ислам динине болгон саясаты азыркы учурга чейин коомчулуктун бир тараптуу баасына ээ эмес. Үчүнчүдөн, Совет доорундагы мамлекет менен ислам дининин ортосундагы мамиленин маселелерин изилдеп чыгуу, авторго, тарыхтан сабактарды алууга, азыркы убактагы мамлекет–ислам мамилелеринин негизги концепциясын орнотуунун максаттарын, милдеттерин, принциптерин жана концепцияларын аныктоого мүмкүндүк берет.

Андан тышкары, көрсөтүлгөн теманы изилдөөнүн зарылчылыгы ислам өлкөлөрү менен кызматташуунун эл аралык деңгээлдеги маанилүүлүгүнө да байланыштуу.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар менен, ири илимий программалар менен же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Изилдөөнүн объекти болуп совет мезгилиндеги Кыргызстандагы ислам мамлекеттик мамилелери саналат.

Изилдөөнүн предмети- мамлекет – ислам мамилелерин түзүү, аны ишке ашыруу механизмдери, бул мамилелердин коомдун абалына тийгизген таасири боюнча чечимдерди кабыл алып турган Советтик мамлекеттин ишмердүүлүгү эсептелет.

Иштин изилденүү деңгээли диссертациядагы “ Кыргызстандагы динге каршы саясаттын тарыхнаамасын карап чыгуу, советтик мамлекеттин атеисттешүүсүнүн идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрү” деген аталыштагы биринчи бапта, 1.1. Изилденүүчү теманын тарыхнаамасын карап чыгуу бөлүгүндө ачып көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн хронологиялык чектери. Изилдөөнүн башталгыч чеги катары 1917-жылдагы Октябрь революциясы эсептелет, дал ушул убактан Кыргызстандын эски салттык коомун, дин менен социализмге сыйышпаган нерсе катары күрөшүү менен коштолгон жаңы сапаттык абалга трансформациялоо башталган, анын негизги бөлүктөрү азыркы учурда да диний саясаттын өнүгүүсүнө таасир берип келе жатат. Бул учурда мусулман духовенствосунун жаңы мыйзамынын, укуктук статусунун жана социалдык-экономикалык абалынын калыптануусу жүргөн. Изилдөөнүн акыркы чеги – СССРдин урашы, өлкөнүн диний саясаты либералдуу мүнөзгө ээ болгон учур.

Хронологиялык чектерди аныктоо бир нече факторлор менен негизделет: Биринчиден, ал доор азыркы мезгилдеги мамлекет менен исламдын ортосундагы мамиленин дин өкүлдөрүнө жана мусулман коомчулугуна болгон мамлекеттик саясаттын бир нече учурларын түшүнүүдө принципиалдуу мааниге ээ. Экинчиден, дал совет доорунда исламды жок кылууга багытталган саясатка карай негиздер түзүлүп, анын жыйынтыгы катары дин өз күчүн жоготкон.

Изилдөөнүн методологиясы жана методикасы болуп илимий изилдөөнүн теориялык жоболору, жалпы илимий принциптердин талаптары – объективдүүлүк жана историзм эсептелет. Изилдөөдө төмөндөгү жалпы илимий ыкмалар: логикалык анализ, синтез, ошондой эле атайын-тарыхый ыкмалар – хронологиялык ыкма, мезгилдештирүү ыкмасы колдонулду. Дисциплиналар аралык ыкмалардан системалык жана статистикалык ыкма пайдаланылды.

Историзм принциби фактыларды жана кубулуштарды конкреттүү тарыхый шарттарда, алардын эволюциясынын динамикасында кароого мүмкүнчүлүк берди. Обьективизм принциби Совет өлкөсүнүн исламга карата жүргүзгөн саясатын карап чыгууда да, корутундуларды, сабактарды,

сунуштарды белгилөөдө да маселени калыс изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Колдонулган ыкмалар мамлекет менен исламдын ортосундагы мамилелердин генезисин талдап чыгууга жардам берди. Статистикалык ыкма совет бийлигинин ислам маселесин чечүү деңгээлин жана сапатын даана көрсөтө алды.

Иштин булактык базасын төмөнкүлөр түзөт:

1. К.Маркстын, Ф.Энгельстин жана В.И.Лениндин дин жөнүндө айткан ой-пикирлери камтылган эмгектери, мамлекет-ислам мамилелерине тиешелүү болгон коммунисттик жана динге каршы кыймылдардын лидерлеринин жарыяланган изилдөөлөрү жана макалалары;

2. Кыргыз ССРнын Конституциясы, Кыргыз ССРнын Конституциясынын «Абийир жана дин эркиндиги жөнүндөгү» мыйзамы, мамлекеттик-конфессионалдык мамилелер боюнча СССРдын партиялык жана мамлекеттик органдарынын документтери;

3. Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинин, саясий документтери, Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинин париялык документтери, Жалал-Абад областтык мамлекеттик архивинин документтери;

4. Статистикалык жыйнактардын материалдары; окумуштуулардын, коомдук ишмерлердин, жогорудагы маселени изилдөөчүлөрдүн пикирин чагылдырган «тегерек столдордун», ачык талкуулардын, конференциялардын стеннограммалары, мезгилдүү басылмалар: өткөн учурдун гезит-журналдары, ошондой эле азыркы учурда жарыяланган гезит журналдар;

5. Изилденип жаткан мезгилдеги ата мекендик жана чет өлкөлүк басылмаларынын маалыматтары.

Диссертациялык иштин максаты- Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелерин изилдөө, анын өнүгүүсүнүн багыттарын, тенденцияларын жана карама-каршылыктарын алып чыгуу, Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелерин куруунун азыркы учурдагы тажрыйбасында пайдалуу боло ала турган практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн максатын эске алып, автор өзүнө төмөндөгүдөй максаттарды койгон:

- изилденүүчү темага тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;
- Совет мамлекетинин атеисттешүүсүнүн булактарын, идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрүн изилдөө;
- Совет мамлекетинин исламга карата саясатынын орноо процесстерин, өнүгүү этаптарын, негизги тенденцияларын жана карама-каршылыктарын изилдөө;
- бул саясаттын негизги багыттарын аныктоо;

- мусулман аялдарынын ислам шариаттарынан “азаттыкка чыгаруу” үчүн күрөштүн, исламды жана анын баалуулуктарын бурмалоонун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;
- мусулман уюмдары менен мамилелерди куруу тажрыйбасын ишке ашыруучу, мыйзам күчү бар базаны, идеологиялык негизди түзгөн мамлекеттик институттардын ишине таасир тийгизген факторлорду аныктоо;
- жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде илимге негизделген корутундуларды жасоо жана мамлекет-ислам мамилелеринин топтолгон тажрыйбасын азыркы шарттарда колдонуу боюнча кээ бир сунуштарды формулировкалоо;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кеңири архивтик материалдардын негизинде Кыргызстандын мамлекет-ислам мамилелерин куруу боюнча мамлекеттик жана партиялык органдарынын ишмердүүлүгү жаңы концептуалдык көрсөтмөлөрдүн позициясынан талдоого алынды.
2. Советтик мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелеринин чөйрөсүн укуктук жөнгө салуудагы негизги багыттар, тенденциялар, кемчиликтер жана карама-каршылыктар изилденди;
3. Тарых илиминде мурда белгисиз болгон, толук изилденбеген архивдик материалдар пайдаланылды.
4. Мамлекет-ислам мамилелеринин топтолгон тажрыйбасын азыркы шарттарда пайдалануу боюнча сабактар алынды.
5. Илимий жыйынтыктар жана практикалык сунуштамаларды туюнтуу.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертацияда совет мезгилиндеги мамлекет-ислам мамилелеринин мүнөзү жөнүндө теориялык жоболор талданды жана системалаштырылды, алардын жыйынтыктары мамлекеттин исламга жана ислам диний уюмдарына карата мындан аркы стратегиясын жана тактикасын иштеп чыгуу үчүн пайдаланууга жарактуу.

Алынган маалыматтар, жыйынтыктар жана сунуштар төмөндөгүлөр үчүн колдонууга ылайыктуу:

- Кыргызстандын тарыхы боюнча эмгектерди түзүүдө, окуу-методикалык усулдарды иштеп чыгууда, жогорку окуу жайларда окутуу практикасында;
- Дин маселелери боюнча иш алып барган бийлик органдарынын, коопсуздук кызматы, өкмөттүк эмес уюмдардын практикалык ишмердүүлүгүндө;
- Кыргызстанда коопсуздук жана туруктуулук көйгөйлөрүнүн абалын, диний уюмдар менен өлкөнүн улуттук кызыкчылыгы үчүн, анын ичинде, диний экстремизм көйгөйүн чечүүдө кызматташууну пайдалануунун натыйжалуулугун, изилдөөдө, системалык анализдөөдө;

- Республикада мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүктөрү тууралуу калкка маалымат жайылтуу максатында массалык маалымдоо каражаттарында жана публицистикада.

Коргоого алынып чыккан диссертацинын негизги жоболору:

1. Диссертациянын темасынын тарыхнаамасын карап чыгууда, советтик мезгилдеги исламдын маңызын ачып көрсөтүүчү беш негизги багытты аныктоого мүмкүндүк берди: 1) исламдын тарыхый, маданий жана коомдук негиздерин чагылдыруу; 2) мусулмандык дүйнө таанымдын илимге каршы мүнөзүн сындоо; 3) исламдын коомдо туруктуу сакталышынын себептерин жана социализмдин тушунда анын калдыктарынын зыяндуулугун ачыктоо; 4) исламдын дана мусулман диний төбөлдөрүнүн реакциялык ролун аныктоо; 5) чет өлкөлүк ислам ой жүгүртүүсүнүн жана диний окутуунун маңызыны ашкерелөө. Бул мезгилдин авторлору исламдын коомдогу ордун жана ролун бир тараптуу гана чагылдырышкан жана коомдо исламдын оң ролун баалуулуктарын чагылдыруудан баш тартышкан.
2. Советтик мамлекеттин исламга карата саясатын жана тажрыйбасын изилдөө анын *карама-каршылыгын* көрсөттү: абийир эркиндигин жарыялап, мамлекет иш жүзүндө коомго атеизмди активдүү жайылткан, бардык диндерди, анын ичинде исламды чектеп, көзөмөлдөп, баскан. Мусулмандарга карата эки жүздүү саясат: коомдун экстремалдуу кырдаалында жогорку деңгээлдеги ийкемдүүлүк, бийликтин күчөшү менен жогорулаган ырайымсыздык, совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып анын кыйрашына чейин жүргөн.
3. Исламга каршы саясаттын негизги маңызы совет бийлигинин ишмердүүлүгүнүн төмөнкү багыттарында туюнтулган: *а) саясий* – дин өкүлчүлүгүн куугунтуктоо; *б) укуктук* – жарандык укуктардан ажыратуу, абийир эркиндигинин кепилдигинин жоктугу ж.б.; *в) экономикалык* – конфессионалдуу ишмердүүлүктүн уюшулма-чарбалык негизин кыйратуу; *г) идеологиялык* – диний дүйнө таанымды ашкерелөө.
4. Кыргызстандын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаты совет бийлигинин бардык мезгилдеринин аралыгында үч негизги түзүүчүнүн: башкаруучу партияныны идеологиясынын, ченемдик-укуктук базанын жана башкаруу жана бийлик органдарынын системасынын негизинде түзүлгөн, алар мамлекеттин борбордон периферияга жөнөтүлүп турган диний саясатын ишке ашырып турган. Мында, түзүүчүлөрдүн биринин өзгөрүүсү менен диний саясатты ишке ашыруу ыкмалары да, ал эми кээ бир тарыхый этаптарда бүткүл курс өзгөрүлүп турган.
5. Кыргызстандагы мамлекет-ислам мамилелери, өзүнүн өнүгүүсүндө социалдык-экономикалык, коомдук-саясий шарттарга карай өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлгөн бир нече этаптарды басып өткөн, советтик мамлекеттин диний саясатына тиешелүү, мүнөздүү закон ченемдүүлүктөрдү чагылдырган: *I баскыч* – “*либералдык*” (1917-1927); *II баскыч* –

“репрессиялык” (1928-1941); III баскыч- “биригүү жана кызматташуу” (1941-1950); IV баскыч – “атеисттик басым” (50-жылдар-80-жылдар); V баскыч – “исламды легалдаштыруу” (1985-90). Мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөрүп туруусунунан изилдөөлөрдүн багыттары, акценттер, аймактык чектер ж.б. өзгөрүп турган.

6. Согуш жылдарында мамлекет, өз ара мамилелеринде келишпестиктерге карабастан мусулман коомчулугун жардамга чакырган, ал өлкөнүн келечеги үчүн биригүүнүн үлгүсү болуп калды. Калкынын 80% мусулмандар болуп эсептелген Кыргызстандын ийгиликтүү өнүгүүсү, мамлекет-ислам мамилелеринин прогрессисиз мүмкүн эмес, бул багытта диний уюмдардын күчүн маанилүү социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө пайдалануу маанилүү.
7. Тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, ислам менен күрөшүү пайдасыз, постсоветтик шарттарда ал өз алдынчалуулугун сактап гана калбастан, жаңы өзгөчөлүктөргө да ээ боло алган. Бүгүнкү күндө ислам дүйнөсү маданий таасири жагынан, географиялык масштабы жагынан жана эбегейсиз экономикалык потенциалы жагынан өтө кеңири. Мамлекет исламдын баалуулуктарын коомдук жана эл аралык практикада колдонууга тийиш.
8. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын мусулман коомчулугунун руханий күчүн жоготуусу жүргөн. Мечиттердин жабылышы, репрессиялар, диний билими бар дин кызматкерлеринин табигый картаюу процесси, алардын ордуна үйрөнчүктөрдүн келиши муундардын ортосунда диний салттардын улануусуна терс таасир тийгизген, бул нерсе 20 к. 90-жж. исламдын архаикалык кайра жаралуусуна алып келген, жыйынтыгында дин кызматкерлери руханий боштукту Кыргызстан үчүн салттуу эмес идеологиялык көрсөтмөлөр менен толтуруусуна алып келген.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп, диссертациялык иште изилденип жаткан проблема боюнча азыркы учурга чейин илимде изилдөөгө алына элек документалдык жана архивдик булактардын талдоого алынгандыгы жана корутунду чыгарылгандыгы эсептелет.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары докладдар жана илимий конференцияларда билдирүүлөр түрүндө көрсөтүлгөн. Журналдарда жана жыйнактарда 7 илимий макала, алардын ичинде РИНЦ – 4 макала жана 1 монография басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү бет көлөмдө, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, 154 сандагы аталыштардан турган пайдаланылган адабияттардын библиографиялык тизмесинен жана тиркемелерден турат(жадыбалдар жана диаграммалар).

I бап. Кыргызстанда динге каршы жүргүзүлгөн саясаттын тарыхнаамасына сереп, совет мамлекетинин атеистешүүсүнүн негизги булактары, идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрү

1.1. Кыргызстанда динге каршы жүргүзүлгөн саясатты изилдөөнүн тарыхнаамасы

Совет мезгилиндеги тарыхнааманы иликтеп чыгуу социализм доорунун аң-сезим стереотиптери, анын негизин камтыган маалыматтары азыркы баскычка чейин кыргыз коомчулугунун өнүгүүсүнө таасирин тийгизип, түптөлүп баштаган мезгил болгондугу менен маанилүү. Өзгөчө исламга болгон советтик идеологиялык доктринанын постулаттарынын бири – динге тиешеси болгон бардык маселелердин позитивдүү мазмунун жокко чыгаруусу болгон.

Изилденип жаткан совет мезгилинде, белгилүү болгондой, Кыргызстан СССРдин бөлүгү болгон, ошондуктан бардык мыйзам чыгаруу документтери, партиянын жана өкмөттүн чечимдери, көрсөтмөлөр Кыргызстанга түздөн-түз Москвадан келип турган, андыктан биздин республикадагы ислам динине карата мамилелер совет мамлекетинин диний саясатына тиешелүү болгон мыйзам ченемдүүлүктөрдү чагылдырган. Бул тарыхнаамалык изилдөөлөрдүн мазмунуна жана багытына да тиешелүү.

Коомдук-саясий, аң-сезимдик түшүнүк менен караганда динге болгон мамиленин маселелерине болгон адамдардын түшүнүктөрү, мамлекеттин же партиянын ар кандай аспектидеги аракеттери сөзсүз эске алынат.

Совет жана совет доорунан кийинки диний багытта изилдөөлөрдүн тарыхнаамасын өлкөбүздүн тарыхчылары[3.С.18] бир нече негизги баскычтарга бөлүп көрсөтүшөт:

1. 20-30-жылдар;
2. 30-жылдардын аягы – 50-жылдардын ортосу;
3. 60-80-жылдар;
4. 80-жылдардын экинчи жарымы – 2000-жылдардын башы;

Биздин диссертациялык изилдөөнүн хронологиялык чеги негизинен Кыргызстан тарыхынын совет мезгилин жана кайра куруу дооруна чейинки убакыт аралыгын камтыйт.

20-30-жылдары *биринчи баскычта* мамлекет-ислам мамилелерине кайрылуу көпчүлүк учурда бийликтин жана башкаруу органдарынын саясий максатка ылайыктуулугу жана практикалык мүдөөсү аркылуу аныкталган. Бул дагы өлкөдөгү партиялык жана идеологиялык органдардын динге каршы үгүт жүргүзүү муктаждыгы менен толукталып турган. Дин тутуу же тутпоо ар кимдин өзүнүн укугу катары жарыяланып, динчилдик абалды расмий каттоо жок кылынган менен, социализмди куруунун саясий душмандарынын мыйзамдуу баш калкалоосу катары каралган диний уюмдарга карата совет бийлигинин калыстыгын белгилөө кыйын. Бул өңүттө бийлик калктын ар түрдүү социалдык топторунда диндин таасиринин деңгээлине, диний чөйрөлөрдүн таптык абалына, диний үгүттөрдүн мазмунуна ж.б. кызыгып турган.

Динге каршы үгүттөөнүн негизин В. И. Лениндин «Социализм жана дин» [4.С. 142-147] (1905), «Жумушчу партиянын динге карата мамилеси жөнүндө» [5. С.415] (1909), «Таптар жана партиялар динге карата мамилелеринде» (1909) ж.б. бир катар эмгектери түзгөн. Белгилүү болгондой [6. С.429-438], В. И. Ленин диндин маңызын ачууга, анын түпкү маанисин жана социалдык ролун, абийир эркиндигинин буржуазиялык жана пролетардык түшүнүгүн аныктоого, партиянын ишмердүүлүгүн, программалык жоболорун жана мамлекеттин динге жана чиркөөгө болгон саясатын иштеп чыгып, динди жоюуга, аны менен күрөшүүнүн ыкмаларына көп көңүл бурган (толугураак 1. 2 бөлүмүн кара).

Диний уюмдарга карата бардык мамлекеттик бийлик органдардын ишмердүүлүгүнүн багытын чечкен саясий ишмерлердин арасынан П. А. Красиков [7.], А. В. Луначарский [8.] И. В. Сталин [9. С.271-353] И. И. Степанов [10.]Е. М. Ярославский [11.]ж.б. эмгектерин белгилөөгө болот. Алардын эмгектеринде мамлекеттик деңгээлде өткөрүлүүгө тийиш

болгон динге каршы үгүттөөнүн негизги мазмуну ачыкталган. Динге каршы саясаттын теоретикалык негиздери расмий эмес ушундай аталышка ээ болгон учкай иштерди жүргүзгөн кудайсыздар уюмунун төрагасы Е. М. Ярославскийдин макалаларында чагылдырылган. Ал эмгектеринде эң башкысы исламдын социалдык маанисинин бетин ачуу зарылдыгын негиздеген. [12.]

Ал учурдагы диний ишенимдерди изилдөөгө, биринчиден – аз сандуулук, экинчиден – этнографиялык, өлкө таануучулук сапат мүнөздүү. [13.]

СССРдеги мусулман дин өкүлдөрүнүн тарыхы боюнча биринчи жалпыланган эмгек болуп орусиялык ислам таануучусу Л. Климовичтин «Чыгыштагы социалисттик түзүлүш жана дин» [14.] эмгеги эсептелет. Автор өз эмгегинде мусулман дин өкүлдөрүнүн диний мектептерди уюштуруу ишмердүүлүгүн жана мусулман съезддеринде аларга карата оппозициялык чечимдерди иштеп чыгууну баяндайт. Изилдөөдө Орто Азия республикаларындагы жана Россиядагы дин кызматчыларынын ишмердүүлүгүнөн мисалдар келтирилген. Л. Климовичтин белгилөөсү боюнча, мусулман дин өкүлдөрү калкка таасир тийгизүү үчүн аялдар, кедейлер, жаштар арасындагы түшүндүрүү иштерин жүргүзгөн..

1930-жылдардын аягында мусулман дин өкүлдөрү институтунун ишмердүүлүгүн изилдөөдө жаңы өзгөчөлүктөр пайда боло баштаган. Бул мезгилде диний өкүлчүлүк чет элдик чалгындын жана душмандардын тыңчылары катары даана көрсөтүлгөн. Алардын белгилөөсүндө ислам фашизмге кызмат кылган идеология катары сыпатталат. [15.]

Ошол мезгилдеги макалаларга жана монографияларга декларативдүүлүк, мусулман диний өкүлчүлүктүн ишмердүүлүгүн бир тараптуу талдоо, ошондой эле эң негизгиси – мамлекет-ислам мамилелерин объективдүү эмес чагылдыруу мүнөздүү. Аларда динге карата мамлекеттин саясаты чыныгы абийир эркиндигинин синоними катары кабыл алынат, ал эми мусулман өкүлдөрүнүн ишмердүүлүгү жөнүндө модернизация фактыларын баяндоо

менен чектелишет. Мусулман съезддеринде жана диний мектептерди уюштурууда алардын жигердүүлүгү үзүл-кесил, эч кандай жалпылоосуз көрсөйүлгөн.

Ошондуктан, аталган мезгилдин эмгектеринде жалпысынан маселелер илимий жактан терең талданган эмес. Аларда дин өкүлдөрү менен күрөшүүнү актоого аракеттер болгон, бирок совет мезгилиндеги мусулман өкүлчүлүгү институтунун өзүнүн тарыхы каралган эмес. Айтылган мезгилдеги ислам боюнча эмгектердин, изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгү - мусулман өкүлдөрүнүн ишмердүүлүгү каралгандыгы. Бул мезгилдеги коллективдештирүү жана ага болгон дин өкүлдөрүнүн каршылык көрсөтүүсү, эл арасында терс үгүттөөлөрү, экономикалык жана административдик басым жана дин өкүлдөрүнө карата жасалган репрессия маселелери боюнча маалымат дээрлик жарыяланбаган.

Эгер биринчи тема административдик-командалык системанын шарттарында окутулбаган болсо, экинчи тема мезгилдүү басмаларда гана өз ордун тапкан.

Экинчи баскычта, 30-жылдардын аягында – 50-жылдардын орто ченинде, катаал согуштук жана согуштан кийинки окуялардан кийин, советтик тарыхнаамада, Кыргызстандагыдай эле совет калкынын динчилдик деңгээли өтө бат жогорулаганы менен, динге карата мамлекеттин саясатында кандайдыр либералдуулук пайда болгону менен каралып жаткан маселе боюнча эч кандай маанилүү изилдөөлөрдүн жүргөндүгү байкалбайт. Бул мезгилде экинчи дүйнөлүк согушка жана согуштан кийинки экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу 50-жылдардын акырына чейин дин боюнча изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Негизинен динге каршы тематикада белгилүү атайын брошюралар жана макалалар басылган. Алардын негизги мазмуну социалисттик коомду курууда таптык күрөштүн курчушун четтеп өтө албаган сталиндик формуланы түшүндүрүү болгон.

Маселеге кызыгуунун жаңы жандануусу *үчүнчү баскычка* туура келет (60-80-жылдар); изилденип жаткан маселелер боюнча иш алып барууда,

айрыкча 1954-жылдагы КПСС БКнин «Атеисттик иштерди күчөтүү жөнүндөгү» [16. См. Постановление ЦК КПСС «Об усилении атеистической работы».- 1954.] токтому кабыл алынгандан кийин ар түрдүү региондордо илимий-атеисттик изилдөө борборлорунун тармактарын өнүктүрүү чечими, ошондой эле 1960-жылдагы партиянын XXII съездинде СССРде 1980-жылга чейин коммунисттик коомду куруу программасы кабыл алынган. [17. См. Материалы XXII съезда КПСС.-1961.]

Бул мезгилдин изилдөөлөрү башка сапаттарга жана жаңы багытка ээ боло баштайт. Жаңы шарттагы динге каршы үгүттүк иштерге жаңыча маани берилип, атеисттик изилдөөлөрдүн илимийлүүлүгү башкы маселе болгон. Динге каршы үгүткө, диндин маңызын коомдук феномен катары терең аңдоочу, илимийге окшош мүнөз берилет. Атеисттик тарбиялоо, абийир эркиндиги, мамлекет-чиркөө мамилелери боюнча эмгектер басылып, дин багытында далилдүү изилдөөлөр жүргүзүлөт. Ошол эле убакта, дүйнөдө мусулман өлкөлөрүнүн ролунун жогорулашына байланыштуу исламга болгон кызыгуу күчөгөн.

Таанымал, белгилүү авторлордун арасынан И. М. Персиц, М. И. Шахнович, И. А. Кривелев, А. И. Клибанов, В. Д. Кобецкий [18.] ж. б. белгилөөгө арзыйт.

Бул жылдардагы эмгектерде, мамлекеттин динге карата, совет адамдарында, негизги маңызы атеисттик ишенимден турган, жаңыланган коммунисттик көз карашты жаратууга ыктаган чабуулу байкалат. Бул мамлекеттин идеялык-саясий тапшырмаларынын бири катары жарыяланган. Ошондуктан, изилдөөчүлөр тарабынан өтө чоң башаттык материалды аныктоо, жыйноо боюнча чоң жумуш аткарылган. Изилдөөчүлөрдүн жыйынтыктары, атеисттик тарбиялоонун жана партиянын жетекчилигинин ордун, алардын жетишкен ийгилигин белгилеген, аларга динге каршы үгүт иштеринин жыйынтыктарынын натыйжалуулугун апырта мактаган учурлары мүнөздүү. Атеизм жана дин теориялык маселелерин иштеп чыгуу,

ошол убакта көнүмүш болуп калган марксисттик-лениндик түшүнүктө уланган.

70-жылдары дүйнөдө өзүнчө диний ренессанс мезгили болгону баарыбызга белгилүү. Ошол мезгилдин изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары боюнча динчилдиктин жогорку деңгээли православиеге салыштырмалуу исламдын салттуу таркалуу аймактарында көбүрөөк байкалган [19. С.324.].

Мусулман Чыгыш өлкөлөрүнөн ислам менен социализмдин шайкештиги жөнүндөгү идеялар кире баштайт. Бул маселеде Египет Президенти А. Насердин: «Эгер марксизмди шарттуу түрдө 20 пунктка сыйдырсак, анын 18ин жактамакмын. Ал эми марксисттер менен бизди дагы деле ажыратып турган 2 эле пункт – булар пролетариат диктатурасы жана динге болгон мамилеси» [20. с.22.] деген сөздөрү мүнөздүү.

КПССтин лидерлеринин жана башчыларынын динден бүтүндөй арылууга жасаган бардык аракеттерине карабастан, ислам өз күчүн СССРдин салттык мусулман райондорунда, алардын ичинде Кыргызстанда, айрыкча республиканын түштүгүндө сактап калган. Диний практика жана диний билим алуу ар кимдин жеке каалоосу болуп, диний жөрөлгөлөр жашыруун мүнөздө болгону менен, жергиликтүү этностук коомдордун тарыхында туруктуу диний континиум сакталган.

Аталган мезгилдеги Кыргызстанда атеисттик тарбиялоо боюнча Борбордук Мамлекеттик архивдин диний иштер боюнча материалдар жыйнагында төмөнкү адабияттар топтолгон.

Кыргызстандагы илимпоздордун изилдөөлөрүн жана изилдөө тематикаларын карап көрсөк, ошол мезгилде жаштарды атеисттик тарбиялоо темасын иштеп чыгуу [21.], аталган процессти партиялык башкаруу [22.], диндин чыныгы жүзүн ачуу [23.] ж. б темалар кызыктырган. Кээ бир эмгектерде [24.] Лениндин дин «элдин опиуму» деген белгилүү учкул сөзүндөгүдөй, социализм менен эч жуурулуша албай турган нерсе катары, динчилдер болсо моралдык туруктуу көз карашы, принциптери жок адам катары бааланган учурлар да кездешет.

Айрым бир илимий изилдөөлөрдө өз мазмуну боюнча туура эмес идеялар, каада-салттар жаштардын аң-сезимине диндин кирүүчү негизги каналы катары каралып, аларга динге каршы күрөштүн желеги астында чыныгы согуш жарыяланып, аларды жаңы каада-салтка алмаштыруу каралган. [25.]

Мурунку динчилдердин кудайга ишенгендигине өкүнгөндүгү тууралуу материалдар жыйнактары [26.] басылып чыгып турган. Авторлор изилдөөлөрүн В. И Лениндин диндин социализм тарабынан жок кылынуусу, алардын бири-бирине эч туура келбегендиги же келишкис карама-каршылыгы жөнүндөгү теориясынан алып карашкан. Ошол мезгилдин изилдөөлөрүнүн маалыматтарына таянсак, биринчиден, көпчүлүгү динчил болгон улуу муундун табигый кыскаруусунан жаңы муунда динчилдиктин кайра жаралуусунун төмөндөшү; экинчиден динчилдердин кээ бир бөлүгүнүн динден чыгып кетүүсү, жыйынтыгында коомдо динге ишенгендердин үлүшүнүн азаюу тенденциясы байкалган.

Кыргызстандык илимпоздордун совет мезгилиндеги марксисттик-лениндик идеологиянын көз карашында жазылган эмгектерине диний ой-пикирлерди, калктын диний майрамдарга катышуусун эскинин калдыктары катары кароо мүнөздүү болгон, жана алар менен күрөшүү зарылдыгын, алардын коомдун экономикалык жана саясий жашоосуна терс таасирин тийгизүүчү көрүнүш болгондугу менен түшүндүрүшкөн.

Авторлор диндин оң тараптарын кароодон качышкан, маселени динге каршы көз карашта чечип, эң жок дегенде аны улуттук салттар менен байланыштырышкан. Диндин калдыктарына каршы советтик коомчулуктун өкүлдөрү, илим жана маданияттын көрүнүктүү ишмерлери активдүү түрдө чыгышып, илимпоздор диндин сакталуу себептерин, алардын байкалган түрлөрүн аныкташып, ага каршы күрөшүүнүн каражаттарын жана ыкмаларын сунуш кылып турушкан. Эскичилик калдыктарынын сакталып калуусунун негизги себептерин руханий гана эмес, экономикалык факторлор менен дагы байланыштырышкан.

Мисал катары А. Алтмышбаев өзүнүн «Орто Азия элдеринин аң-сезиминдеги кээ бир эскинин калдыктары жана алар менен күрөшүүдө социалисттик маданияттын ролу» [27. С.91.] деген эмгегинде өз мезгилинин идеологиялык талаптарынын позициясында калдыктардын, алардын ичинде диний калдыктардын (үйлөнүү үлпөтү, сүннөткө отургузуу, маркумду көмүүдөгү каада-салттар, ыйык жерлерге зыярат кылуу, диний майрамдарды майрамдоо) сакталып калуусунун себептерин, жана алар менен күрөшүүдөгү социалисттик маданияттын ролун аныктаган. Автордун ою боюнча, эскинин калдыктары экономикалык, социалдык-саясий, үй-бүлө-турмуштук себептерден улам байкалып, социализмде алардын материалдык базасы жок болгондуктан идеологиялык мүнөзгө эле ээ экендигин, жана алардын экономикалык базасы эски коомдук түзүлүш менен жок болот деп эсептеген. Ошондуктан, эскинин калдыктары жаңы идеология начар жүргүзүлгөн жерлерде, же ал эскичилик калдыктарына дагы деле орун калтырылган жайларда сакталып калууда деп эсептеген.

Дагы бир ата мекендик илимпоз Сатыбалды Мамбеталиев өзүнүн «Кыргызстандагы кээ бир мусулман агымдарынын калдыктары жана алардын тарыхы» [28.43с.] деген эмгегинде марксисттик тарыхый илимдин көз карашында мусулман агымдарынын маселелери, алардын өзгөчөлүктөрү жана мүнөздүү сапаттары тууралуу жазат. Кайра аңдоого жана талкууга алынууга зарыл болгон маселелердин бири – жаштардын динчилдиги болгон. Бул мезгилде жекече авторлордун гана иштери эмес, ушул маселеге арналган жыйнактар пайда болгон. Жаштардын динчилдигинин кайра пайда болуусунун негизги себептери катары, илимпоздор, эмгектенүүгө, турмушка, окууга, эс алууга керектүү шарттар сыяктуу социалдык маселелерди [29.] эсептешкен. Илимий иштердин кийинки тобу социалдык коомдо исламдын жана аялдын өз ара карым-катышы темасына байланышкан.

Жаштарды динден алыстатуу, оолактатуу аракеттери социалисттик коомдун жаңы салттарын, диний салттарга салыштырмалуу айырмасын жана идеологиялык жаңылыктарын пропагандалоо аракеттери менен коштолгон.

Бул багыттагы изилдөөлөрдүн актуалдашуусун, калктын түрдүү топторунда марксисттик-лениндик көз карашты орнотуу маселесин изилдөө үчүн илимпоздордун көңүлүн буруу керектиги, жумушчулардын атеисттик тарбиясын күчөтүү керектиги жөнүндөгү 1979-жылдын 26-апрелиндеги КПСС БКнин «Идеологиялык, саясий-тарбиялоо иштерин жакшыртуу жөнүндөгү» [30. С.72-73.] токтому менен шартталган. Кийинчерээк КПСС БКнын июндагы (1983) Пленуму «илимий-материалисттик көз карашты калк арасында активдүү жайылтуу зарылдыгын, атеисттик тарбиялоого көбүрөөк көңүл буруу керектигин» [31. С.27. .] баса белгилеген. Кыргыз илимпоздору А. Апышеванын [32. С.174] Ж. С. Татыбекованын [33. С.137; С.172], С. Бекходжаеванын [34.С.187], А. Джумагуловдун[35. *Джумагулов А. Дин жана анын калдыктары.*-Фрунзе:Кыргызстан, 1959.-676.], С. Б. Дорженовдун[36.] илимий иштеринде аялдар динчилдигин жоюу, анын пайда болуу себептери чагылдырылган. Аталган авторлордун илимий эмгектеринде исламдан баш тартууда Октябрь революциясынын ролу, аялдар динчилдигин жоюу, алардын себептерине талдоо жүргүзүлүп, динчилдикти кайра жаратууда социалдык-экономикалык кыйынчылыктардын ролун аныктоо маселелери каралган.

Социализм учурунда кыргыз аялдарынын аң-сезимин динден арылтуу маселеси С. Абдылдаевдин [37.С.68; 100 б.] аялдар арасында диний ырым-жырымдарды консервациялоо жана турукташтыруунун кээ бир өзгөчөлүктөрүнө арналган ишинде чагылдырылып, диний калдыктардын байкалган формалары сүрөттөлөт. Анын эмгегинде феодалдык түзүлүш шартындагы аялдардын динчилдиги ачыкталып, изилдөө коомдогу аялдын ордун аныктаган ислам канондоруна жанаша жүргүзүлөт. Ошол менен бирге эле түп-тамырынан жүргөн социалдык өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгында заманбап динчил аялдын образы өзгөргөндүгү белгиленет.

Кыргыздардын диний ишенимдеринин тарыхына арналган адабияттардан С. М. Абрамзондун[38.С.403], М. Абдылдаевдин[39. С.68.], Т. Баялиеванын[40. С.167. С. 59. С.100] жана Б. Ногойбаевдин[41. С.66] изилдөөлөрүн белгилөөгө

болот. С. М. Абрамзон, ошол мезгилдин бардык эле илимпоздору сыяктуу, кыргыздардын диний идеологиясы - ислам тарыхта терс роль ойногон деп эсептеген, исламдын ролун төмөндөтүү менен бирге «кыргыздардын диний аң-сезиминин тереңирээк катмары болуп (кандайдыр бир деңгээлде азыркы учурга чейин), ортодоксалдык исламга байланыштуу түшүнүктөр эмес, расмий ислам менен жуурулушуп келген исламга чейинки байыркы маданияттар, ишенимдер, диний ырым-жырымдар болуп, жана калктын чыныгы улуттук диний жашоосунда, кыргыздардын күнүмдүк турмушунда, өзгөчө Түндүк Кыргызстандын алыскы тоолуу райондорунда, жана эң биринчиден аялдардын арасында таркалган [42.С.338.]» ишенимдер болгон деп белгилеген. Көпчүлүк учурда Т. Баялиева да ушул көз карашка окшош пикирде болгону ачык байкалат. Анын оюнда ислам мусулманчылыкка чейинки ишенимдерди толук чыгарып таштай алган эмес, жана анын чыныгы мазмуну динге ишенгендердин көпчүлүк бөлүгү үчүн караңгы бойдон калган. Балким ошондуктан ал өз изилдөөлөрүндө көбүрөөк басымды байыркы ишенимдердин формаларынын социалдык маңызын талдоого жана биздин учурда алардын калдыктарынын байкалгандыгына жасаган болуу керек. Ошол эле учурда Т. Баялиеванын изилдөөлөрүнүн объекти болуп исламга чейинки реликттер болсо, предмети катары кыргыз аялынын динчилдиги, кыргыздардын үй-бүлө, нике мамилелеринин идеялык аспектилери каралган.

Демек, идеялык алдын алуучулук жана декларативдүүлүккө карабастан, аталган мезгилде, изилдөөчүлөр тарабынан, постсоветтик мезгилде маселелерди иштеп чыгууга ыңгайлуу шарт түзүүчү далилдик маалыматтар дээрлик көбөйгөндүгүн белгилеп кетүү керек.

Төртүнчү баскыч өзүнүн түрдүү өнүгүү баскычтарында совет коомунун өнүгүүсүн изилдөөдөгү олуттуу жана принципалдуу өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт. 1980-жылдын башы – 1990-жылдары идеологиялык штамптардан четтөөгө аракет кылган жана биздин өлкөдөгү диний уюмдардын абалын объективдүү кароого аракет кылган авторлордун илимий иштери пайда боло баштайт.

80-жылдардын ортосунан баштап, КПССтин XXVII съездинен кийин кайра куруу мезгилинде, социализмдин тушунда диндин маңызын кайрадан карап чыгуу башталып, коом жашоосунда диндин ролун жана ордун баалоо жоболору өзгөрүп, айрыкча Бүткүл союздук партконференциядан кийин (1988-ж.) КПСС дин менен саясий күрөшүү идеясынан баш тарткан. илимпоздордун диндин өзүнө жана анын институттарына болгон көз караштары тереңдеп, дин психологиясынын талаптары иштелип чыкты. Көпчүлүк илимпоздор динди бир гана тигил дүйнө жөнүндөгү илим катары гана эмес, анда философиялык, этикалык, эстетикалык, укуктук көз караштар жана түшүнүк бар экенин ачык айта башташкан. Алардын колдоосу менен дин жаңы руханий салмакка ээ болду. 1986-жылы Т. Акмурадов[43. С.43.]: «Эскинин калдыктары, анын ичинде дин да, өзүнүн тарыхый мазмунунун эсебинен гана жашай албайт. Алар ошондой эле азыркы биздин коомдогу шарттарда болгон объективдүү факторлордун эсебинен дагы жашашат...» деп жазган.

Бул идея биринчи жолу бир аз толукталган түрүндө «Коммунист» журналынын редакциялык макаласында жарык көргөн: «Ар түрдүү ишенимдеги миллиондогон диндарлар – тарыхтын өкүнүчтүү жаңылыштыгы эмес, ал эми китептеги эмес, чыныгы «реалдуулукта» диний муктаждыктар бар» . [44. С.122.]

Белгилүү философ, профессор М. К. Абдылдаевдин «Кыргызстандагы дин жана атеизм тарыхынан» [45.С.3] аттуу монографиясында кыргыздардын исламга чейинки негизги ишенимдери, республика аймагында исламдын таркалуу өзгөчөлүктөрү жана атеисттик иштердин өзгөчөлүктөрү каралган. Азыркы учурда «диндин калдыктарын жоюу диний идеология менен идеялык күрөшсүз мүмкүн эмес» деген профессор менен макул болуу кыйын, бирок ошол мезгилде ал башкача жаза алмак эмес.

Постсоветтик доордо совет адамынын жашоосун түзгөн нормалар жана принциптер коомдун көпчүлүк бөлүгү тарабынан терс кабыл алына баштаганда, аларды алмаштыруу муктаждыгы келип чыккан. Бул мезгилде

кыргызстандыктардын коомдук жана жеке жашоосунда диний фактордун ролу кайрадан жогорулай баштаган. Диний маданияттын баалуулуктарына талап пайда боло баштайт. Бирок, алар биздин коомдун руханий абалына жакшы таасири бериши үчүн мурда алардан баш тартканга аракет кылган шарттарды эске алуубуз зарыл.

90-жылдардын башынан тартып бүтүндөй партиянын ролун жана атеисттик мурасты кайра карап чыгуу, ошондой эле алар менен байланышкан бардык нерсеге карата терс мамиле жасоо тенденциясы байкалат. Мындай көрүнүштүн келип чыгуусу, маселени 90-жылдардын башындагы болгон советтик негизге ээ болгон бардык нерсеге карата терс мамиленин, жана советтик тарыхнаамада дин маселелерин, мамлекет-чиркөө мамилелерин узак убакыт бир тараптуу чагылдыруу контекстинде карасак түшүнүктүүрөөк болот.

СССР кулагандан кийин жана эгемендүү мамлекеттер пайда болгондон баштап, жаңы документтер ишке кирип, изилденип жаткан маселелерге концептуалдуу жаңы көз караштар калыптанган. Кыргызстандын илимпоз-тарыхчыларынын, илимдин түрдүү тармактарындагы адистердин: социолог М. Малтабаровдун [46.С.147], политологдор О. А. Молдалиевдин, И. Э. Мирсайитовдун, М. Т. Артыкбаевдин, И. Р. Гимазитдиновдун, Н. Эсенаманованын, В. Н. Ушаковдун, М. Салимзоданын [47.] тарыхчылар А. Табышалиеванын, А. Ярковдун, Ч. Чотаеванын, Н. Курбанованын [48.] бир катар монографиялык изилдөөлөрүндө чагылдырылган ислам боюнча изилдөөлөрү мазмуну боюнча маанилүү болуп эсептелет.

Атамекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде республикабыздагы мусулмандардын азыркы жашоосунун түрдүү аспектилери айкындалган. Алардын изилдөөлөрү ислам жана ислам факторунун социалдык-саясий таасири сыяктуу өзгөчө татаал феноменге көбүрөөк объективдүүлүк менен баа берүүгө, ислам, бийлик жана коом мамилелерин майда-чүйдөсүнө чейин карап чыгууга мүмкүндүк берген.

Ошол эле убакта бул изилдөөлөрдүн теоретикалык-методологиялык маанисин кабыл алуу менен, Кыргызстандын коомдук-саясий жашоосунда диний түшүнүк боюнча ачык теоретикалык концепциянын жоктугун белгилей кетүүбүз зарыл.

Ошондой эле акыркы 20 жыл ичинде, 2000-жылдан баштап изилдөөчүлөр У. Ботобеков жана Э. Курмановдун бир катар илимий эмгектери басылып чыгып, аларда саясий исламдын жана «Хизб-ут-Тахрирдин» пайда болуусунун социалдык-экономикалык факторлору, алардын пайда болуу жана өнүгүү этаптары, анын идеологиясынын жана саясатынын реакциялык маңызы, максаттары жана милдеттери каралган.[49. С. 142.]

Азыркы күндө Кыргызстандагы исламды изилдөө боюнча алдыңкы адистер болуп Мадрид университетинин политология жана ислам илимдеринин доктору “Саясат жана дин” институтунун директору К. Маликов [50. с. 22–26] ошондой эле Кыргыз-Орус славян университетинин [51.] стратегиялык талдоо жана болжолдоо институтунун адистери эсептелишет. Кыргыз коомунда исламды өнүктүрүү боюнча ар түрдүү ой-пикирлердин пайда болушу, сөзсүз түрдө мезгил талабындагы жана оң көрүнүш. Алар, иш жүзүндө, исламдын ишке ашуусунун оңой, жеңил формалары боюнча талкуу жана изилдөө жүргүзүүчү кандайдыр бир интеллектуалдуу чөйрөнү түзөт. Алардын светтик-ислам мамилелеринин маанилүү маселелеринде туура багыт көрсөтүүчү изилдөөлөрүнүн баары мазмуну жагынан жана практикалык сунуштар катары маанилүү экендигинде шек жок, бирок айтылган сунуштарга каршы пикир жоктугунан дайыма эле алар менен макул болууга болбойт.

2001- 2006-жылдардын аралыгында КР өкмүтүнө караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик агентствосу тарабынан даярдалып жана басылып чыккан диний укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруу боюнча мамлекеттик органдардын иш-аракетин баяндаган хрестоматиялык жана маалымат берүүчү мүнөздөгү материалдар чоң тарыхнаамалык баалуулук болуп саналат. [52. С.350 ; С. 561.]

Изилдөөнүн илимий-практикалык негизин түзүүдө диний лидерлердин, [53. С. 56–60.]

Республиканын саясий ишмерлеринин, бийлик структураларынын [54.] укук коргоо органдарынын өкүлдөрүнүн чыгып сүйлөгөн сөздөрү чоң мааниге ээ.

Диссертациянын көптөгөн теоретикалык аспектилерине өлкөдөгү атеисттик тарбиялоо жана аялды динден бошотуу маселелерин камтыган биргелешкен коллективдүү илимий иштер [55.С.278.; С.302;С. 270 .; С.253 .;С.95 .; С.173] байкаларлык таасирин тийгизген.

Ушул мезгилде атеисттик тарбиялоо темасында көптөгөн диссертациялык изилдөөлөр корголгон. [56.] Негизинен бул диссертациялар «Илимий атеизм», «Философия», «Тарых» адистиктери боюнча эле. Т. Омурованын «Кыргыз аялдарынын динчилдигинин бөтөнчөлүгү жана алардын азыркы Кыргызстан шарттарындагы атеисттик тарбиясынын өзгөчөлүктөрү» аттуу диссертациясында намаз, сүннөт, нике, орозо айт, курбан айт, сөөк коюу салттары, аялдарга адилетсиз мамиле кылуу, «ыйык жерлерге» зыярат кылуу сыяктуу кыргыз аялынын үй-бүлө-турмуш чөйрөсүндөгү ислам көрүнүштөрү сын мүнөзүндө талдоого алынган. Автор, үй-бүлө-турмуш чөйрөсүндө мусулман каадаларын аткаруу, кыргыз аялынын аң-сезиминде ислам түшүнүгүнүн калыптанышын негизги себеби, алардын аң-сезим деңгээлинин төмөн болушунда жана коомдук-экономикалык шарттар деп эсептейт. Маселени чечүү үчүн диссертант кыргыз аялдары арасында атеисттик тарбиялоону жакшыртуу керектигин сунуштайт.

Т. Гафуровдун 1982-жылдын майында ТашМУнин атайын Кеңешинин жыйынында корголгон «Кыргызстан шартындагы мусулман ыйыктар культунун байкалган өзгөчөлүгү жана алардын калдыктарын жеңүү жолдору» аттуу диссертациясында республикадагы кыргыз аялдарынын зыярат кылуу деңгээли, мүнөзү жана орду жөнүндөгү маселелер талкууланган.

Совет мезгилиндеги эң акыркы диссертациялардын бири В. Б. Богатыревдун « Кыргызстан Компартиясынын динге жана чиркөөгө карата саясаты, ишке ашыруу тажрыйбасы, маселелери (1985-1990-жж) » аттуу диссертациясы 1991-жылы Москвада КПССтин Коомдук Илимдер Академиясында корголгон. Өз изилдөөсүндө автор динчил мусулмандар тууралуу изилдөөсүндө динчил мусулмандардын айрым өсүп-өнүгүүсүн белгилейт: «...биздин күндөрдө деле Кыргызстандагы көпчүлүк мусулмандар динге өтө берилгендиги менен айырмаланышпайт, диний догматиканы начар түшүнүшөт, араб тилинде жазылган Куранды эч качан окушпаган жана анын кыргызча котормосу дагы деле жок. Мусулмандардын бирөө-жарымы дубаларды билсе деле, алардын маанисин түшүнүшпөйт. Мындай мусулман үчүн эң негизгиси – убак-убактысы менен мечитке баруу, улуу муундан салт катары өтүп келген татаал эмес каадаларды жана ырым-жырымдарды аткаруу». [57.С.40.]

Ошентип, биз карап чыккан тарыхнааманы талдоо, советтик Кыргызстанда мамлекет жана дин мамилелеринин көйгөйлөрү ошол жылдарда бир гана марксисттик-лениндик көз карашта изилденгендигин тастыктайт. Таптык мамиле, коммунисттик идеологиянын үстөмдүк кылуучу орду, ар түрдүү диндерди карманган элдердин рухий жашоосундагы диндин ролуна калыс, оң баа берүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Бир гана ХХ кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымынан баштап изилдөөчүлөр жашыруун сакталган материалдарды алууга мүмкүндүк алышып, идеологиялык басымдан кутулушуп, жаңыдан ачылган материалдарды басууга берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондо гана, коом жашоосунда ачыктык жана демократия жарыялангандан кийин тарыхтагы исламдын ордун объективдүү кароого кызыгуу пайда болгон.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот:

- Совет мезгилиндеги теориялык жана усулдук мамиле марксизм-ленинизмдин катаал чектери менен чектелген, ал эми изилдөөнүн негизги талабы таптык-атеисттик мүнөздө болгон.

- Гуманитардык-коомдук илимдер, анын ичинде ислам таануу илим катары коммунисттик партиянын идеологиялык көзөмөлүнүн астында болгон.

- Мамлекет-ислам мамилелеринин динамикасына байланыштуу изилдөөлөрдүн багыты, чордону, аймактык чектери өзгөрүп турган.

- Совет мезгилинин таарыхнаамасын карап чыгуу, негизинен, мусулман дин өкүлчүлүгүнүн совет бийлигине каршы күрөштө болгондугун көрсөттү, ал эми бул процесс эки тараптуу болгон, өз учурунда совет бийлиги исламга каршы күрөшкөн.

Изилденип жаткан теманын тарыхнаамасын талкуулоо совет мезгилиндеги исламдын маңызын ачыктоодо беш багытты көрсөттү:

- исламдын тарыхый, социалдык тамырларын көрсөтүү;
- мусулмандык көз караштын илимий эмес мүнөзүн сыңдоо;
- исламдын коомдогу туруктуулугу жана анын социализмдеги калдыктарынын зыяны;
- исламдын жана мусулман дин өкүлчүлүгүнүн реакциялык ролун аныктоо менен бирге анын социалдык-коомдук себептерин аныктоо;
- ислам түшүнүгүн жана илимин модернизациялоонун маңызын ачыктоо;

Ошону менен бирге, советтик тарыхнаама өтө баалуу экендигин белгилөө керек, бир тараптан, олуттуу далилдик материал чогулган, экинчиден ошол мезгилдин кээ бир жоболору азыркы мезгилге чейин баалуулугун жоготкон эмес.

1.2. Динге каршы саясаттын калыптануусунун негизги булактары, идеялык жана методологиялык өбөлгөлөрү.

Изилдөөнүн маалыматтык базасы көп өлчөмдөгү ар түрдүү материалдардан турат. Изилдөөнүн негизин совет бийлигинин динге жана динге ишенүүчүлөргө карата кабыл алган мыйзамдык актылары, В.И. Лениндин, большевиктик партиянын лидерлеринин эмгектери, съезддердин чечимдери, партиялык конференциялардын резолюциялары, архивдик булактар түздү.

Негизги булактарды, жаш советтик мамлекеттин диний саясатынын калыптануусунун идеялык жана методологиялык негиздерин мүнөздөөдө, анын, баарыдан мурда, динге каршы пропаганданын практикалык милдеттерин чечүүгө багытталганын белгилей кетүү керек. Ошондуктан, маселенин жөнү “реакциялык диний өкүлчүлүк”, “панисламизм”, “диний баш айлантуу” менен күрөшүүдө гана болгон.

Бул багытта методологиялык негизди В.И.Лениндин: “Социализм жана дин”, “Таптар жана партиялар алардын динге жана чиркөөгө болгон мамилесинде”, “Либералдар жана клерикалдар”, “Диний өкүлчүлүк шайлоолордо жана диний өкүлчүлүк менен биргеликте шайлоо”, “Күжүрмөн материализмдин мааниси жөнүндө” аттуу эмгектери түзгөн.[58.С.264-273; С.142-147; С.415-426, 429-438;]

Өз кезегинде, В.Ленин марксизмдин негиз салуучуларынын “дин коомдук аң-сезимдин формасы, социалдык көрүнүш болуп эсептелет жана динди, аны пайда кылган коомдук мамилелердин изилдөө аркылуу гана түшүнүүгө болот” жана “дин – бул эзилген макулуктун деми, ырайымсыз дүйнөнүн жүрөгү, ал – кайрымсыз түзүлүштүн руху. Дин – элдин апийими” [59. С.414-429.] деген идеяларын өздөштүргөн.

Бул идея большевиктер тарабынан улантылган: “...элдердин социалдык процесс жолунда болгон жүрүшү, коомдун социалдык-экономикалык жана маданий жашоосуна эркектер менен катар аялдар да тартылганда тездейт. Аялдардын мындай социалдык активдүүлүгүнүн жогорулашына эскинин

калдыктары, айрыкча исламга чейинки жана ислам ишенимдеринин калдыктары тоскоол болууда”[60. С.315.]

Атеисттик тарбиянын идеялык-теориялык мазмунунун методологиялык принциби катары “ишенимдин жана диндин башатын материалисттик жактан түшүндүрүү” [61. С. 418.] аттуу лениндик талап эсептелген. Диндин маңызы жөнүндө маселени диалектикалык-материалисттик жол менен чечүүнүн лениндик принциби төмөндөгүлөрдү айкындоосу керек болгон: а) диндин тарыхый, социалдык, гносеологиялык, психологиялык тамырларын; б) диний дүйнө таанымдын илимге каршы, идеалисттик мүнөзүн; в) диндин бардык тамырлары кыркылса да, анын коомдо сакталып калуусунун себептерин аныктоо; г) эксплуатациялык коомдо диндин реакциялык ролун жана анын социализмдин тушундагы калдыктарынын зыяндарын ачып көрсөтүү; д) ошол учурдагы диний пикирди жана диний окутууну модернизациялоонун маңызынын чыныгы жүзүн ачып көрсөтүү.

Ар бир диний изилдөөчү өзүнүн иштеринде сөзсүз көрсөтүлгөн принциптерге таянуусу керек болгон. В.И. Ленин өзүнүн эмгектеринде динге, диний уюмдарга жана динге ишенгендерге карата бул принциптерди толук баяндаган, марксизмдин дин менен келишпестигин, социалдык прогресс үчүн күрөштө атеисттер менен динге ишенүүчүлөрдүн биримдигин, атеисттик пропаганданы, коммунизм үчүн, абийир эркиндиги үчүн күрөшүү милдеттерине ылайыктоону негиздеген.

Мыйзам чыгаруучу актылар совет мезгилиндеги мамлекет-дин мамилелеринин тарыхы бонча маанилүү документтер болуп эсептелет. Диний мыйзамдар советтик мамлекеттин диний саясатынын укуктук негизин гана түзбөстөн, бул багыттагы уюмдардын жана бирикмелердин ишмердүүлүгүн жөндөп жана багыттап турган. Аталган мыйзамдар бул мезгилдин мыйзам чыгаруучу актыларынын ар түрдүүлүгүнүн дээрлик толук жыйнагы болуп эсептелет. Совет өкмөтү уюшулган алгачкы жылдардан тартып эле “Чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн ажыратуу жөнүндө” Декрет кабыл алынган; динге карата мыйзам чыгаруучу нормалар

бир катар башка декреттерде жана РСФСР дин 1918-жылдагы биринчи Конституциясында да болгон. Мыйзам чыгаруучу бийлик тарабынан кабыл алынган мыйзамдардан тышкары, аткаруучу органдардын мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү нормативдик актылар – токтомдор жана чечимдер түрүндө ишке ашырылган. Өкмөттүн бул документтери (Эл Комиссарлар Кеңеши) мыйзамдарга толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизип турган. Ошентип, аталган декретти андан ары өнүктүрүп, СССР Эл Комиссарлар Кеңеши жана Борбордук Аткаруу Комитети мусулмандардын диний окуусу жөнүндө биргелешкен токтом кабыл алган. Мамлекет – дин мамилелеринин өнүгүүсүндө РСФСР Эл Комиссарлар Кеңеши жана ББАК кабыл алган “Диний бирикмелер жөнүндө” (1929ж.) токтому маанилүү ролду ойногон, ал мамлекеттин чиркөөнүн иштерине кийлигишүүсүн мыйзамдуу түрдө бекиткен. (УКМК архивинин, САДУМ материалдары)

Материалдардын бир бөлүгү Кыргыз Республикасынын Саясий документация жана Борбордук мамлекеттик архив фонддорунда сакталып калган. Борбордук мамлекеттик архивдин №.2597.-Оп.2.-Д.1-132. Мында аталган мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелерин чагылдырган материалдар да чогулган. Булар – диний коомчулуктун жана диний өкүлчүлүктүн ишмердүүлүгүн жөнгө салган мыйзам чыгаруу жана нормативдик актылары, диний ведомстволор менен мечит коомунун жашоосунун эң маанилүү маселелери боюнча жазышкан каттар. Бул багытта дин иштери боюнча Жооптуу Кеңештин материалдары өзгөчө баалуу. Дал ушул ведомство тарабынан диний мыйзамдардын ишке ашырылуусу көзөмөлдөнүп турган, ошондуктан бул жерге диний уюмдардан да, ошондой эле партиялык-өкмөттүк органдардан да түрдүү документтер келип түшүп турган. Изилденип жаткан маселе үчүн уникалдуу болгон бул фондду максималдуу колдонуу максатында материалдарды иштеп чыгуунун фронталдык ыкмасы колдонулду.

Аталган изилдөө үчүн борбордук бийликтин мыйзам чыгаруу актыларын гана эмес, жергиликтүү мыйзам чыгарууну да талдап чыгуу

маанилүү болгон. Борбордук аткаруу комитетинин жана Кыргыз ССРнин Эл Комиссарлар Кеңешинин мыйзам чыгаруу документтерин салыштырууда жана талдоодо, жергиликтүү диний саясаттын борбордук көрсөтмөлөрдөн канчалык айырмаланып турганын байкоого болот. Мисалы, республиканын өкмөтү тарабынан, мусулманчылык диний окутуу мыйзамына кандайдыр бир өзгөртүүлөрдү киргизген токтомдор кабыл алынып турган. Бул маалымат топторун пайдалануу, мыйзам чыгаруу акты аталган чөйрөдө укуктук абалдын мүнөзүн аныктоого, анын белгилүү социалдык катмарларга таасир берүү деңгээлин аныктоого мүмкүнчүлүк бергендиги менен шартталат.

Динге каршы чыгармалардын агымы да партиянын съезддеринин чечимдерине түрткү берип турган. РКП(б) XIII съездинин “Айылдагы жумуш жөнүндө” резолюциясы, мусулман диний өкүлчүлүгү чоң кадыр-баркка ээ болгон мусулман региондорунда динге каршы пропаганданын өзгөчө мүнөзүн аныктаган. Диний чөйрөдө партиянын идеологиялык орнотууларын калкка жайылтууга массалык маалымат каражаттары, биринчи кезекте, диний өкүлчүлүктүн жүзүн ачкан пресса жардам берүүгө тийиш болгон.

Изилдөөдө документациянын башка түрлөрү да, мисалы, статистикалык, колдонулган. Эреже катары, ал отчеттеордун формасы түрүндө калыптанган. Демек, статистикалык документацияга республикада дин кызматкерлеринин жана диний жайлардын саны жөнүндө, саясий кылмыштарга айыпталып жабылган мечиттердин жана чиркөөлөрдүн саны жөнүндө отчетторду киргизүүгө болот. Бирок мындай түрдөгү булактарды колдонуу бир топ кыйынчылыктарды жаратты, себеби түрдүү документтерде бир эле көрүнүштүн түрдүү көрсөткүчтөргө ээ болуп калуусу кездешкен. Бул маселени, мисалы жабылган мечиттерге карата, бардык жоюу иштерин изилдөө аркылуу чечсе болот, саясий иштерди изилдөө болсо маанилүү изилдөө иши болуп эсептелет.

Советтик мезгилдин булактарынын өзгөчөлүгү болуп, мамлекеттик органдардын мыйзам чыгаруучу жана практикалык ишмердүүлүгүнүн негизинде КПССтин, өзгөчө анын эң жогорку органдарынын документтери

жаткан. Аларда коомдун жашоосунун дээрлик бардык саясий жана социалдык-экономикалык маселелери чагылдырылган. Ошондуктан партиялык документтерди изилдөө аталган мезгилдин мамлекет-ислам мамилелеринин тарыхы үчүн да принципалдуу мааниге ээ. Мусулман кыймылына, дин өкүлчүлүгүнө каршы пропаганда, диний саясат боюнча борбордук партиялык булактар, РКП(б)-ВКП(б) обкомунун директивасынын токтомдору маанилүү тарыхый булактар болуп эсептелет. Партиялык документтердин маанилүүлүгү аларды мыйзам чыгаруу актылары жана иш жүргүзүүчү документация менен теңдөө шарттарында андан да жогорулайт.

Иш жүргүзүү документациясынын көптүгүнөн көбүнчө карама-каршылыктар жаралат. Ошондуктан аны изилдөөнүн эң натыйжалуу ыкмасы болуп комплекстүү изилдөө эсептелет. Бул мүмкүнчүлүк кандайдыр бир мекеменин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгында топтолуп калган фонддорду систематикалык изилдөөдө жаралат. Көп эмгекти талап кылган мындай ыкма кокустук элементин жокко чыгарат.

Азыркы учурда, *булактардын өзгөчө тобунда* соттук-териштирүү иштери айырмаланат. Алар илимий-тарыхый баалуулугу боюнча уникалдуу, бирок эң аз изилденген документтер болуп калууда. Түзүлүшү боюнча тергөө иши айыпталуучулардын жана күбөлөрдүн сурактарынын протоколдорунан, камакка алуу жана тинтүүгө ордерден, түрдүү арыздардан, айыптоо кагазынан, жазалоо чарасы жөнүндө токтомдон жана аны аткаруу боюнча аныктамадан турат. Байкоочу (кабар берүүчүлөрдүн маалыматтары) жана реабилитациялык иштер өзүнчө томдорду түзөт. Мындай уюшулуу, диний кызматкерлер айыпталуучу катарында өткөн бардык тергөө иштерине мүнөздүү.

Соттук-териштирүү иштери дин кызматкерлерине жана динге ишенгендерге карата советтик террордун сүрөттөлүшүн ачып берүүгө гана жардам бербейт. Тергөө материалдарын терең талдоо репрессия процессинин өзүн гана эмес, анын багыттуулугун да көрсөтүүгө жардам берет. Мисалы, мусулман диний өкүлчүлүгүнө карата көптөгөн иштерди

изилдөө, жазалоочу органдардын ишмердүүлүгү, эң биринчиден, ылдыйкы диний өкүлчүлүктүн эң жогорку диний өкүлчүлүк менен болгон байланыштарын ачыктоо болгондугун аныктоого жардам берет. Бир молдону камакка алуу максаттын өзү болгон эмес, ал иш жүзүндө болгон да, болбогон да контрреволюциялык кутумдардын чынжырчасынын бир бөлүгү гана болгон.

Тергөө иштери, ошондой эле, мусулман диний өкүлчүлүктүн социалдык-экономикалык абалын, ишмердүүлүгүн изилдөө үчүн баалуу булактар болуп эсептелет. Ошол эле учурда бул аспектилерди айкындоо бир кыйла татаал, себеби кээ бир учурларда чынында болгон жана калп эле ойлонуп табылган иштерди айырмалоо кыйын. Жалпысынан тергөө иштери дагы да олуттуу булактык изилдөөлөргө муктаж. Аталган изилдөөдө болсо аларды объективдүү интерпретациялоо аракеттеринин бири жасалды. Ошого карабастан, мусулман дин өкүлчүлүгүнүн ишмердүүлүгүнүн, мамлекет-дин мамилелеринин жаңы фактыларын ачыкка чыгарган, бул булактар тобун илимий иштерде колдонуу, изилдөөнүн илимий маанисин баса белгилейт.

Изилдөөдө ошондой эле *мезгилдүү басма материалдары* колдонулган. Булактын бул түрү башка топторго салыштырмалуу экинчи даражадагы мүнөзгө ээ болгон. Маалыматтык жана аналитикалык макалалар кошумча материал катарында гана колдонулган, бирок кээ бир гезиттерди изилдөө да туташ ыкма менен жүргөн. Изилденип жаткан мезгилдүү басылмалардан көлөмү боюнча жергиликтүү расмий гезиттер өзгөчөлөнүп турат. Аларда мамлекет-дин мамилелеринин маселелери боюнча мыйзам чыгаруучу жана нормативдик актылар, ошондой эле үгүт багытындагы материалдар жарыяланып турган.

Изилдөөдө Москвадан басылып чыгып турган “Безбожник”, “Антирелигиозник”, “Наука и религия” сыяктуу *атайын динге каршы басылмалар* да колдонулду. Булар 1922-34, 1938-41-жылдары, ал эми ай сайын чыгуучу адабий-көркөм жана илимий журнал (“Красная новь”) 1925-жылдан 1941-жылга чейин иштеген. “Наука и религия” басылмасынын беттеринде

кең чөйрөгө тиешелүү суроолор: табият таануу, исламдын тарыхы, мусулман дин өкүлчүлүгүн ишмердүүлүгү боюнча материалдар жарыяланып турган. 1932-жылы ар түрдүү улуттардын тилинде 10 атеисттик газета, 20 журнал басылган.

1985-жылдын 1990-жылга чейинки архивдик материалдарда республикадагы диний кырдаалды тынымсыз жакшырып бараткандай көрсөтүү аракеттери ачык байкалат. "... Кыргызстанда азыркы учурдагы диний кырдаал, акырындап болсо да, анын активдүүлүгүнүн жана массаларга, өзгөчө жаштарга таасир көрсөтүүсүнүн тынымсыз басаңдашы менен мүнөздөлөт. Партиянын XXVIII съездинен кийинки убакыт аралыгында республикада каттоого алынбаган, динге ишенген 2763 адамды камтыган 44 диний уюмдун ишмердүүлүгүн токтотууга жетиштик... Негизги диний жөрөлгөлөрдү аткаруу басаңдаганы байкалат".[62.]

Бирок бул жерде, статистикалык маалыматтарды манипуляциялоону көрсөткөн төмөнкү карама-каршылык ачык эле байкалат: жөрөлгөлөрдүн көрсөткүчтөрүнүн жана алардын эсебинен кирешенин көбөйгөнүнө карабастан "динге ишенүүчүлүктүн токтоосуз басаңдап жатышы". Каттоого алынбаган диний бирикмелердин санынын кыскарышы боюнча айтсак, бул нерсе алардын анча-мынча каттоого алынышы менен, негизинен мурда катталган уюмдарга биригиши менен түшүндүрүлөт.

Ошентип, изилдөө өтө чоң булак базасына негизделген. Булактардын түрдүү топторун пайдалануу менен комплекстүү изилдөө ыкмасы, аларды талдоо жана сыңдоо коюлган милдеттерди толук аткарууга мүмкүнчүлүк берди. Көптөгөн документтер алгачкы жолу ачыкталып, илимий изилдөө ишинде пайдаланылды.

Булардын бардыгы, советтик мезгилдеги мамлекет менен диний өкүлчүлүктүн мамилелерине байланыштуу маселелердин бүтүндөй комплексин изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Алгачкы жолу мамлекет менен диний өкүлчүлүктүн мамилелердин укуктук макамы, ишмердүүлүктүн диний билим берүү үчүн күрөш, мусулман съезддери ж.б. сыяктуу жаңы

аспектилери жакшылап талданды. Ушул убакка чейин иштелип чыкпаган мамлекеттин дин кызматкерлерине карата репрессия саясаты, аталган изилдөөдө орун алды.

I банка корутунду.

Ошентип, тарыхнаамалык маалыматты талдоо советтик кыргызстанда мамлекет менен диндин өз ара мамилесин изилдөө мурдагы мезгилде марксистик-лениндик методологиянын позициясынан гана жүргүзүлгөндүгүн күбөлөйт. XXк. 80-жж. экинчи жарымынан баштап гана коомдук турмушта маалымдуулуктун жана демократиянын жарыяланышы менен, изилдөөчүлөр архивдеги жашыруун маалыматтарга кирүүгө, идеологиялык кысымдан бошоп, жаңы ачылган материалдарды жарыялоого мүмкүнчүлүк алгандан кийин исламдын мурдагы мезгилдеги ролун объективдүү түрдө таанууга кызыгуу күчөйт.

Ошону менен бирге советтик тарыхнаама биз үчүн бир топ баалуу, анткени, биринчиден, бир кыйла фактылар топтолгон, экинчиден, ал мезгилдеги айрым жоболор бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жогото элек.

II бап. 1917-1940-жылдардагы Кыргызстанда исламга каршы саясаттын калыптанышынын негизги тарыхий өбөлгөлөрү, этаптары жана өзгөчөлүгү.

2.1. 1917-1927-жылдардагы мамлекет менен диндин өз ара мамилелериндеги баштапкы этаптын өзгөчөлүктөрү.

Совет мезгилине чейинки колониялык доордо Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелери эки ача мүнөзгө ээ болгон, бир тараптан падышалык режим бардык мусулман элдеринин биригишине идеялык негиз болуп калышынан коркуп, бирдиктүү мусулман башкармалыктарын жана коомчулуктарынын биригүүсүнөн чочулаган. Экинчи тараптан, мечиттердин жана мечит кызматкерлеринин жардамысыз мусулман калкынын көпчүлүгүн баш ийдирип кармоо кыйын экенин өкмөт түшүнүп турган. Ошондуктан Түркстан генерал-губернаторлору ошол жерлердин калкына исламды бекем кармоону жана дин өкүлдөрүнө баш ийүүгө буйрук берген. Ошондой эле алар сот иштерин жүргүзүүгө жана билим берүү тармагына кийлигишкен эмес.

1917-жылдын октябрындагы бийликтин алмашуусу Орто Азиядагы жергиликтүү калк тарабынан алардын жашоо-турмушуна жана мусулман элитасына коркунуч катары кабыл алынган. 1917-жылдын ноябрындагы кош бийлик мезгилинде, бир эле убакта Түркстан крайын большевиктик Эл Комиссарлар Совети, экинчи тараптан дини ислам болгон, Бүткүл Түркстан мусулмандар съездинде түзүлгөн «Кокон автономиясы» башкарган. Ал илгертен исламдын тирөөчү болуп келген Фергана өрөөнүндө жайгашкан. Ошол мезгилде 382 мечит, 42 медресе жана 6 миң дин кызматкерлери болгон. [63.С.191.] Анын лидерлери Кокон хандыгын кайра калыбына келтирүү жана Түркстан аймагында бирдиктүү Орто Азия халифатын куруу, шарият сотторун жандантуу ж.б. сыяктуу ислам ураандары менен чыгып турушкан. Пантүркизм ураандарынын астында большевиктерге каршы күрөшүү үчүн

жергиликтүү калкты бириктирүүгө болгон бардык аракеттер ийгиликсиз болгон.

Совет бийлиги өзүнүн жаралышынын башатында исламга каршы согуш жарыялабаса дагы, ага каршы жек көрүү 1918-жылдын апрелинде Бүткүл Россиялык мусулмандар кыймылын басууда, Түркстандын Кокон автономиясын талкалоодо, Бухарага жана Хивага төңкөрүш алып келүүсүндө даана байкалат. [64. С.6]

Большевиктер мусулман кедейлерин «реакциялык байларга жана молдолорго» каршы коюшкан. 1917-жылы алар Түркстан мусулман жумушчулар съездин өткөрүшкөн, андан кийин эле Жумушчу мусулмандар Союзун түзүшкөн. Бүткүл Россиядагыдай эле жергиликтүү калк этно-конфессиясына карап эмес, социалдык принцип боюнча бөлүнүп калышкан. Бул мезгилде большевиктер ислам оппозициясынын ички чачырандылыгын колдонуп, Орто Азияда совет бийлигин орнотушкан. Өздөрүн «Ислам армиясы» деп аташкан куралдуу басмачы отряддары каршылык кылып тургандыктан, аймакта туруктуулук орнотуу алышкан эмес.

Жаңы түзүлүштүн негиздөөчүлөрүнүн ою боюнча, социализмди куруу үчүн эски капиталисттик түзүлүштү талкалоо, жеке менчик мүлктү жоюу жана өндүрүш каражаттарын экспроприациялоо, башкаруучу таптын эл массаларын эксплуатациялоого мүмкүнчүлүк түзгөн идеологияны жана динди жоюу керек деп эсептешкен. Орто Азия аймагында совет бийлиги орногондон кийин мамлекет жана дин мамилелеринде компромисске келүү мүнөздүү болгон жаңы этап башталган, аны большевиктер өздөрүнүн бийлигин бекемдөөгө колдонгон.

Совет бийлигинин эң биринчи актыларынын бири 1917-жылдын 20-ноябрында кабыл алынган «Россиянын жана Чыгыштын бүткүл мусулман эмгекчилерине» кайрылуусу болгон [65.С.113-114]. Анда: «... мындан кийин, силердин ишенимиңер жана салтыңар, силердин улуттук жана маданий мекемелериңер эркин жана кол тийгис деп жарыяланат. Өзүңөрдүн улуттук турмушуңарды эркин жана тоскоолдуксуз кургула» [66.] Бул кайрылуу, аны

ишке ашыруудагы практикалык чараларды мусулмандардын саясий симпатияларын жаңы бийликке бурууда чоң роль ойногон. Бул совет бийлигинин кабыл алынуу жана бекемделүү мезгили болгон.

1918-жылдын 20-январында Эл Комиссарлар Кеңеши Совет бийлигинин «Чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн ажыратуу жөнүндө» [67. С.123-124] Декретин кабыл алган, ага ылайык ар бир атуул өзү каалаган динди карманууга же эч бир динди кармабоого укуктуу болгон, ишенимге байланыштуу же кудайды кабыл албоочу укуктар же артыкчылык чектөөлөр жокко чыгарылган.

1918-жылдын май айында жогорудагы декретти түшүндүрүү жана ишке ашыруу боюнча Юстиция Эл Комиссариатына караштуу П. А. Красиков жетектеген атайын бөлүм түзүлгөн. Бул бөлүм тарабынан зор атеисттик үгүт жүргүзүлгөн. Биринчи эле 2, 5 жылдын ичинде партия жана совет органдары жана мекемелер тарабынан ар кайсы шаарларда 400дөн ашык митинг жана диспуттар уюштурулган [68. С.8.] Башка токтомдор боюнча диний уюмдарга мамлекет жашоосуна аралашууга, менчик мүлк жана юридикалык тарап макамын алууга, өз пайдасы үчүн төлөмдөрдү жана салымдарды топтоого, мектептерде диний билим берүүгө тыюу салынган, бирок диндин жеке өзү үчүн үйрөнүүгө уруксат берилген. [69.] Бул принцип ошондой эле биринчи Совет Конституциясында - 1918-жылдын 10-июлундагы V Бүткүл Россиялык Советтер съездинде кабыл алынган РСФСР Конституциясынын 13-беренесинде камтылган [70. С.115.]

Орто Азия калкынын исламга болгон мамилеси жөнүндө, РКП(б) VIII-съездинде В. И. Ленин: «Өздөрүнүн молдолорунун таасири астында болгон кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн сыяктуу калктарга карата эмне чара көрө алабыз? Биздеги Россия калкы, поптор менен болгон мол тажрыйбабызда, алардан кутулууга жардам берди... Ал эми жогорудагы калктарга биз барып эле: «Силерди эзүүчүлөрдөн кутултабыз» деп айта алабызбы? Биз андай кыла албайбыз, себеби алар өз молдолоруна толук баш ийип турушат. Бул жерде

биз, ал улуттардын сөзсүз боло турган өнүгүүсүн, пролетариаттын буржуазиялык элементтеринен ажыроосун күтүүбүз зарыл» [71. С.158-159.]

Экинчи тараптан, 1918-жылдагы турмуштагы социалдык-экономикалык жаңыланууларга, жашоодогу өзгөрүүлөргө байланыштуу Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде сакталып калган «Аль-Изах» ислам журналынын редакциясы, жаңы интеллигенция жана жүздөрүн жана колдорун ачып алып, театрларга жана коомдук жайларга барган, башка бирөөнүн күйөөлөрү менен бийлеген мусулман аялдарынын жашоо образы тууралуу нааразычылык менен жазган. Шарият түшүнүгү боюнча алар «бузулган жана аягы суюк адамдарга айланышкан», жыйынтыгында «ислам мууну эки коомго бөлүнгөн: эски аалымдар жана динге бекем мусулмандар, экинчи тарапта – европалашууга азгырылган, өз аялдарын жана балдарын европалыктарга окшоого уруксат берген, маданияттуу интеллигенция». [72.] Белгилей кете турган нерсе, совет бийлигинин биринчи эле жылдарында динчилдер өз келечеги тууралуу кыжаалат болушкан. Алардын аракеттерин чектөө чараларына каршылык көрсөтүү аракеттери да болгон.

1919-жылдан баштап большевиктердин демилгеси боюнча Борбордук мусулмандар ички иштер комиссариаты, Мусулман уюмдарынын Борбордук Бюросу жана Мусулман калкынын арасында саясий иштерди күчөтүү боюнча мусбюросу түзүлгөн. Мусулмандарды мусулмандар кызыл армиясына кызмат кылууга чакырышкан [73. С.110-113.]

Ушул убактан баштап жумушчулар арасында чиркөөнү мамлекеттен ажыратуу демилгеси жайылтылган, күжүрмөн бардык ишенимдер клерикализми менен күрөш алып барган жана дин өкүлдөрүнүн контрреволюциялык үгүттөрүн ашкерелеген «Революция и церковь» журналы 1919-жылдан басыла баштаган. Ал 1924-жылга чейин андан кийин ушул эле аталышта газета чыгып турган. Анын беттеринде коммунисттик партиянын жана Совет мамлекетинин көрүнүктүү ишмерлери чыгышып, маанилүү эмгектерин жарыялашкан. Өткөндүн диний патриархалдык-

уруучулук калдыктары менен күрөшүүдө кыргыз тилинде чыккан биринчи газета “Эркин тоо” газетасы чоң роль ойноду.

Жумушчу Дыйкан Партиясынын (большевик) Борбордук Комитети 1920-жылдын 21-февралындагы [74.С.146-147.] бардык партиялык комитеттерге жана уюмдардын саясий бөлүмдөрүнө калк арасында тарбиялык иштерди жүргүзүү жөнүндө жазылган катында, калктын жашоосунда зор роль ойногон эки негизги учурдан: диний жана улуттук учурдан кароо зарыл деп белгиленген. Аларда, орустарга жана башка европалык жумушчу жана дыйкандарга караганда диний ырым-жырымдары күчтүүрөөк. Анткени алардын атуулдук-үй-бүлө турмушу диний көз караштар менен терең жуурулушкан өнүгүү стадиясында тургандыктан, экономикалык өнүккөн элдерге караганда, чыгыш элдеринин жашоосунда дин көбүрөөк орун ээлейт. Бул болсо диний ырым-жырымдар менен күрөшүүдө көбүрөөк сактыкты талап кылат. Күрөшүүдө динди түздөн-түз жокко чыгаруу эмес, сабатсыздыкты жоюу, мектептерди, окуу клубдарын ачуу, жердин жана адамдын тарыхы боюнча сабаттуу илимдерди таркатуу сыяктуу динди мокотуучу каражаттар менен, жана эң негизгиси мусулман катмарынын уюмдарынын таптык мүнөзүн, кедейчиликке болгон эзүүчүлүк ниеттерин көрсөтүү аркылуу күрөшүү зарыл[75.]

1920-жылдын 16-25-сентябрында Уфада муфтий Г. Баруди төрагалык кылган мусулмандардын I Бүткүл Россиялык съезди өткөн, анда Европалык Россия, Сибирь жана Казахстан мусулмандарынын дин башкармалыгынын иштериндеги Оренбург магометтик диний жыйынынын ордуна Мусулмандардын борбордук диний башкармалыгы түзүлгөн.

Жумушчу Дыйкан Партиясы (большевик), РКП(б) Борбордук Комитети өз резолюцияларында «кайдагы бөлөк-бөлөк диний топтор менен гана күрөшүүнү эмес, бардык диний көз караштар менен күрөшүүнү, диний ишенимди ашкере бекемдөөгө алып келбөө үчүн, динчилдерди акаарат кылуудан качууну» сунуш кылган [76. С.115.] Бул сактанууларды эске алып, партиялык уюмдар мүчөлөрүнө - калкынын 44%ын, Жети-Суу областынын

57%ын динчилдер түзгөн Түркстан коммунисттерине намаз окууга уруксат беришкен [77.]

Коммунисттер өз тарабына жергиликтүү мусулман элитасын тарта башташкан жана аларга мамлекеттик башкарууга жол ачышкан. Жаңы бийликти легитимдештирүү аракети болуп, 1920-жылдын сентябрында Бакуда өткөн Чыгыш элдеринин Съездинин делегаттары тарабынан даярдалган «Шарият долбоорунда», авторлордун шариятты жаңы шарттарга ийкемдештирүү иштери саналган. Коммунизм менен шарият бири-бирине каршы келбейт деген «Советтик шариятчыларды», 1921-жылы улуттар иштери боюнча элдик комиссары И. В. Сталин дагы колдогон. [78.]

Орто Азиядагы бардык республикалардай эле, Кыргызстанга дагы дин менен күрөшүүгө сактык чаралары мүнөздүү болгон жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарында динчилдерди жана дин кызматкерлерин саясий куугунтуктоо болгон эмес.

Ушундай жол менен 1921-жылдын январында Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети өз декрети менен бардык советтик, коомдук жана жеке ишканаларда, мекемелерде жана чарбаларда иштеген жумушчулар үчүн аптанын эс алуу күнүн жума күнү деп белгилеп, вакуфтук жерлерди диний мекемелерге кайтарып берген, диний мектептердин саны көбөйгөн [79. С.45.] Борбордук Аткаруу Комитети жана Түрк Республикасынын 1922-жылдын декабрындагы атайын декреттери тарабынан советтик соттор менен катар жергиликтүү калк үчүн шарият жана адат негизиндеги казылар жана бийлер сотторун түзүүгө уруксат берилген.

Мамлекет-ислам мамилелеринин баштапкы мезгили (1917-1927-жж) декларациялануучу либерализм менен мүнөздөлгөн, большевиктер исламды өзүнчө дүйнө тааным жана социомаданий система катары карап, аны менен компромисс издеген, өздөрүнүн өлкөнүн ичиндеги абалын бекемдөөдө, дүйнөлүк революция идеяларын ишке ашырууда исламды колдонууну көздөшкөн.

Ошол мезгилдин эң негизги белгилеринин бири - бийликтин мусулман коомчулуктары менен жакындашуу аракеттери жана жаңы мамлекет курууга аракети болгон. Ошондуктан 20-жылдардын акырына чейин Түркстан крайынын бардык региондорундай эле Кыргызстанда дагы шарият соттору, вакфалары, молдолору советтик сот, чарба жана билим берүү системаларына ийгиликтүү киргизилген.

Совет бийлигинин биринчи он жылдыгына мусулмандарга агрессивдүү басым болгон эмес, ошентсе да башка конфессияларга ишенгендер, айрыкча православдар кыйноолорго дуушар болуп турушкан. Азыркы тил менен айтканда, большевиктик саясий технологдор конъюнктураны даана баамдашып, бийлик пирамидасынын чокусуна кеткен векторду иштеп чыга алышкан. Идеологиялык душмандарды, алардын ичинде диний институттарды жок кылуу эбегейсиз күчтү талап кылган, эң негизгиси – аны качан жана кайсыл жерде ишке ашырууну сарамжалдуу бөлүштүрүү керек болгон. Совет мамлекетинин жетекчилери бардык бөтөн идеялардан жана алардын өкүлдөрүнөн тез арада кутулууну канчалык каалабасын, бир канча маанилүү компромисстерге барууга аргасыз болушкан. Алардын бири мусулмандар менен конструктивдүү кызматташуу болгон.

Мусулмандарды өз чөйрөсүнө активдүү тартуу керектигин көпчүлүк советтик лидерлер дароо түшүнгөн эмес. Большевиктердин дүйнөлүк революция идеяларын ишке ашырууда батыш пролетариаттарынын жардамын күткөн үмүтү акталбасын түшүнүп, Чыгышка олуттуу мамиле жасай башташы үчүн бир аз убакыт керек болчу. Большевиктердин лидерлери революциялык маселелерди чечүүдө Чыгыштын маанилүүлүгүн бат жана терең түшүнүшкөн.

Ошол мезгилдин документтерин изилдеп чыгуу менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот, жаңы Россия үчүн ислам факторунун маанилүүлүгү жөнүндө сөз кылган биринчи советтик жетекчилердин бири В. И. Ленин болгон: «Биздин саясатыбыз үчүн жергиликтүү адамдардын ишеничине кирүүбүз өтө маанилүү... Бул дүйнөлүк маселе... Мунун таасири

Индияда дагы, Чыгышта дагы билинет, бул жерде тамашалашпоо керек, бул жерде 1000 ирет сак болуу керек». [80. С. 190.]

Ленин «эмгекчил мусулмандардын ишенимине кирүү» зарылдыгын көп кайталаган. Бул бир тараптан дүйнөлүк революция идеясы менен, чет өлкөлүк Чыгыштын мусулмандарынын сүймөнчүлүгүнө ээ болуу үмүтү менен байланышкан болчу. Ошондуктан 20-жылдары совет өкмөтү Чыгышта активдүү тышкы саясатты жүргүзгөн, жыйынтыгында совет бийлигинин алгачкы жылдарында Афганистан менен - 1919-жылы, Түркия жана Иран менен – 1920-жылы, Сауд Аравиясы менен – 1926-жылы дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. [81. С.16.]

Совет бийлиги 20-жылдардын акырына чейин жана «хрущев жазгы баарынан» баштап, элчилерди да, мусулман дин өкүлдөрүн да колдонуп, мусулмандык Чыгыш өлкөлөрү менен тыгыз байланышта болгон. Мусулман-дипломаттарын жана дин өкүлдөрүн колдонуунун классикалык мисалы болуп 1926-жылы Меккеде өткөн I Дүйнөлүк мусулмандар конгрессинде Мусулмандар Борбордук диний Башкармалыгынын муфтийи Р. Фахретдин жетектеген бирдиктүү совет мусулмандарынын делегациясынын катышуусу эсептелинет. Бул тышкы саясий фактор 1926-жылы өткөн III Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгы алдындагы мусулмандар дин өкүлдөрүнүн съездинде да демонстрацияланган. СССР тышкы иштер Эл комиссары Г.В.Чичеринге куттуктоо телеграммасында: «Съезд ишенет: мусулман элдери алардын азаттыкка чыгуусу, маданий-экономикалык өнүгүүсү Совет бийлиги башында турган пролетариат дүйнөсү менен мусулман дүйнөсүнүн тыгыз биригүүсү менен байланыштуу экенин сөзсүз түшүнүшөт» [82.]- деп жазылган.

Бул фактылардан, көпчүлүк учурда ислам өлкөлөрүнө басым жасоо аркылуу сырткы саясий изоляцияны жеңип чыгуу мүмкүн болгон деген тыянак чыгарсак болот.

Экинчи тараптан, советтик тышкы саясаттын ислам аймагында терс кубулуштар да топтоло баштаган, алардын негизинде субъективдүү

мамилелер жана чечимдер жаткан. Илимге негизделген, көп варианттуу, ошол мезгилге жана келечекке карата альтернативдүү саясий иш алып баруу болгон эмес.

20-жылдардын башында эле большевиктер өз маселелерин чечүүгө ислам революциялык коомдорунун Лигасын колдонууга аракет кылган, ошондой эле 1921-жылы Москвада Мусулмандар Конгрессин өткөргөн. Аны менен бирге мусулман өлкөлөрүнүн арасында СССРдин аброюн көтөрүү максатында 1926-жылы өткөн Саясий Бюро жыйынында И. В. Сталин ажыга барып келүү үчүн совет зыяратчыларына Совторгфлот кемелерин берүү идеясын колдогон. Бул фактылар, 20-жылдары кээ бир совет жетекчилери совет бийлигине лоялдуу мамиледеги үммөт өкүлдөрү менен кызматташуу мүмкүнчүлүгү бар экенин түшүнүшкөн деп айтууга негиз берет. Эң биринчиден молдолорго таянуу менен, сырткы саясат областында тактикалык да, стратегиялык перспективада да ушул аракеттер аткарылган.

Ошону менен бирге көпчүлүк учурда молдолордун өздөрү, совет бийлигинин тышкы саясатынын алдында турган маселелерди чечүүгө, номенклатура менен активдүү байланышта болушкан. Чындыгында, автордун ою боюнча бул кадамдарга алар бийликке болгон урматтоодон эмес, мусулман маселесин «чечүүнү» (башка конфессияларга жасалгандай) артка жылдыруу үчүн барышкан.

Ошентип, 1925-жылдын октябрында Татарстан, Башкирия, Казахстан, Украина, Чувашия жана Россия облустарынын мусулмандарынын съезди болгон. Делегаттар СССР партиялык-мамлекеттик аппаратына өздөрүнүн лоялдуулугун көрсөтүүгө аябай аракет кылышкан. Мамлекет жетекчилери империализмге каршы күрөшүү үчүн бүткүл дүйнө мусулмандарынын совет бийлигинин желеги алдында жакында биригүүсү тууралуу айтылган салтанаттуу телеграммаларды алышкан. Ушул эле жылы I Дүйнөлүк мусулмандар конгресси өткөрүлгөн. Ага СССРдин Борбордук мусулмандар дин башкармалыгынын жетекчилиги (Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгы) барган. Алардын миссиясынын ийгилиги көрүнүктүү

дипломат Карим Абдрауфович Хакимовдун ысымы менен байланыштуу [83. С.19.] Анын аракеттери менен СССР ошол мезгилдеги Хиджаз, азыркы Сауд Аравия падышачылыгын биринчи кабыл алган өлкө болуп калган. Ал жаңы мамлекеттин негиздөөчүсү – падыша Ибн-Саудду СССРдин стратегиялык өнөктөшүнө айландыра алган жана жергиликтүү базарларга совет товарларын алып кирүүгө, Одесса менен кеме байланышын түзүүгө жетишкен. Ошол инсандын демилгеси менен конгреске мусулман делегациясы [84.] катышкан.

Документтерди изилдөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот: совет дипломатиясы 1920-жылдары мусулман дин өкүлчүлүгүн Жакынкы Чыгыштагы СССРдин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн, анын ичинде аймактын өнүгүүсүнө салым кошуу аркылуу да колдонгон, ал эл аралык кармоо жана тең салмак механизмдеринин негизги бөлүгү болмок. Бул максаттарга жетүү үчүн совет бийлиги басма сөздө мусулман уюмдарынын жетекчилеринин кайрылууларын жарыялап туруу демилгесин көтөргөн, аны менен бирге Чыгыштагы саясий окуяларда СССРден мусулман дин өкүлчүлүгүнүн катышуусуна жардам берип турган. Совет дипломаттарынын биринчиден дүйнөнүн бул зонасында болуу жана таасирин тийгизүү боюнча көп кылымдык тарыхы бар, Улуу Британия менен катуу атаандашып турган. СССРдин белгилүү ийгилиги – Каирдеги жамааттын Англияны жактаган форумунун ийгиликсиз болуп, бирок Меккедеги мусулмандар съездинин иши таасирдүү жана пайдалуу болгондугу [85.С.23.] Бул маселе боюнча адабияттарды изилдеп, бул ийгилик совет дипломатиясынын жана СССР мусулмандарынын абройлуу дин өкүлдөрүнүн бирдиктүү аракеттеринин жемиши деп жыйынтык чыгарсак болот.

Чындыгында, совет бийлиги диндин социалдык тамырларын кыркууда марксисттик-лениндик тезистин диндин акырындап жок болуусу сыяктуу объективдүү мүнөзүн эске алуу менен, Орто Азия калкынын динчилдик абалына айкын баа берип, динчилдерге жана диний каадаларды аткаруусуна сабырдуу мамиле кылган. Анын негизинде бардык башка советтик

республикалардагыдай Кыргызстанда дагы дин менен күрөшүү совет бийлигинин алгачкы жылдарында анчалык катаал мүнөзгө ээ болгон эмес.

Большевиктердин эрте либерализми Уфадагы съездде мусулмандардын өтүнүчүн канааттандырганында даана байкалган, анда өкмөт, СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин Токтому (1923-ж. окт) менен, «мусулмандардын маданий-экономикалык артта калуусун эске алып», «Түркстан, Кыргыз Республикаларынын жана Кавказдын автономдук бирдиктеринин чегинде... мусулман дин илимдерин үйрөтүүгө жеке мектептерди ачууга» уруксат берген, [86. С.9.]

Диний мектептер Түркстан крайында 1928-1929-жылдарга чейин болгон. «Кызыл мугалимчилик» кадрлары жетишсиз болгон. Кээ бир мезгилдерде дин мугалимдери мүмкүнчүлүктү советтерге каршы үгүттөө үчүн колдонбосо, жана алардын эмгегин динчил ата-энелер төлөсө, андай шарттарда советтик мектептерде дагы исламды окутууга (1925) уруксат берилген [87.]

1923-жылы суннилердин кызыкчылыктарын эске алып, эшенчилик жана башка диний агымдар менен күрөшүү жөнүндө кайрылуу жарык көрөт. Ош шаардык партиялык комитети, ислам багыттарын ачык эле «зыяндууга» жана «зыянсызга» [88.] бөлгөн партиялык эмес конференциянын резолюциясына жактыруу менен мамиле кылган. Резолюцияда эшендер жана анын жактоочулары, «ислам принциптерин бузгандыктары» үчүн, өз окууларын үгүттөөнү токтотуусу керектиги баса белгиленген. [89.]

1923-жылы 10-25-июнунда Уфада 285 делегат, анын ичинде Кокон, Ташкент жана Крым муфтийлери катышкан II Бүткүл Россиялык мусулман ишмерлеринин съезди өткөн [90.] Диний назараатынын муфтийи жана төрагасы болуп Р. Фахретдин шайланган. Бул съезд, Уфа муфтияты өз округу үчүн гана эмес, СССР мусулмандарынын көпчүлүк бөлүгү үчүн Борбордук дин башкармалыгы болгондугун көрсөткөн. 1923-жылы 30-ноябрда РСФСРдин ички иштер улуттук Комиссариаты (НКВД) Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгынын уставын бекиткен, ал боюнча

Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгынын ыйгарым укуктары РСФСРдин бүткүл Европа бөлүгүнө жана Сибирге, анын ичинде Кыргызстанга чейин тараган.

1925-жылдын 21-августунда РСФСРдин Ички Иштер Улуттук Комиссариаты (НКВД) жана Билим берүү эл аралык комиссариатынын, мусулман диний окуусун мечиттерде гана, 14 жаштан жогорку жаштагыларга жана башталгыч совет мектебин аяктагандарга гана окутууну жүргүзүүгө уруксат берип, диний майрамдарды жана салттарды майрамдоого, ал тургай улуттук “Нооруз” майрамын майрамдоого тыюу салган (1926-жылдан баштап) көрсөтмөсүн биргеликте жарыкка чыгарышкан. Диний белгилер менен укуктук кемсинтүү элдин жана дин өкүлдөрүнүн нааразычылыктарын жараткан. Дин адамдарын башка атуулдар менен тең болуусу, пайда салыгынын жок кылынуусу, диний билим алууга толук эркиндик берилүүсү тууралуу талаптары менен мусулман жыйындары өткөрүлүп турган [91. С.11]

1925-жылы Кыргызстандын айылдык партиялык ячейкаларын текшерүү убагында, көптөгөн партия мүчөлөрү эгер намаз убактысы болуп калса текшерүү процессин шаштырышып [92.] жергиликтүү бийлик органдарына мечиттерди жакшыртуу, мечиттерге калкты кызыктырууну буюрушуп, тескери үгүтчүлөрдү атууга чейин жоопкерчиликке тартышкан [93. С.108-122.]

1925-жылдын октябрында Татарстан, Башкирия, Казахстан, Украина, Чувашия жана Россия облустарынын мусулмандарынын съезди болгон. Мамлекет жетекчилери империализмге каршы күрөшүү үчүн бүткүл дүйнө мусулмандарынын жакында совет бийлигинин желеги алдында биригүүсү тууралуу баса айтылган, салтанаттуу куттуктоо телеграммаларды алышкан [94.]

Расмий мусулман дин өкүлдөрү советтик тышкы саясатты өнүктүрүүгө активдүү салымын кошкон.[95.] 1926-жылы I Дүйнөлүк мусулмандар конгресси өткөн. СССРди ал жерде Борбордук мусулмандар дин башкармалыгы (ЦДУМ) көрсөткөн. СССРден мусулман делегациясы

советтик дипломат Карим Хакимовдун демилгеси менен конгреске жөнөтүлгөн.

Дин ар атуулдун жеке иши болуп жарыяланганына байланыштуу, динчилдик абалды расмий каттоого алуу жоюлган. Бирок бул жаңы бийликтин коомдун турмушунда диний чөйрөгө карата нейтралдуу мамилесинин түшүндүргөн эмес. Большевиктик режим диний уюмдарды социалисттик куруунун саясий душмандары качып барган расмий эмес баш калкалоочу жай катары караган. Ошондуктан бийликтегилер калктын түрдүү социалдык топторуна диндин болгон таасирине, диний коомчулуктардын таптык курамына, диний үгүттөрдүн мазмунуна ж.б. кызыктар болуп турган. Бул кызыгууларды канааттандыруу үчүн эмгек коллективдеринде жана калк жашаган пункттарда сурамжылоолор жүргүзүлүп турган, ушул максатта «Секталар боюнча маалымат топтоо үчүн сурамжылоо жана методикалык көрсөтмөлөр» иштелип чыгып, «Антирелигиозник» журналына жарыяланган.

1925-жылы түзүлгөн “Күжүрмөн кудайсыздардын союзу” абалды толук көзөмөлдөө үчүн калкты сурамжылоону кенен колдонушкан. 1924-жылдан баштап Жумушчу Дыйкан Партиясынын (большевик) Борбордук Комитети жергиликтүү партиялык уюмдардан келип турган маалыматтардын негизинде өлкөнүн аймактары боюнча динчилдиктин документалдык жана статистикалык анализин жүргүзүүнү баштаган. Диний ишеним жана атеизм карама-каршылыктары туурасында архивдик материалдар да ачык тастыктайт, мисалы Сыр-Дарыя облусунун материалдарында төмөндөгүдөй белгиленет: «Динчилдик. Бул дарт менен ВКП(б)нын бардык мүчөлөрү жана кандидаттары ооруйт. Ячейканын бир мүчөсүнө берилген «Кудайга ишенесиңби?» деген суроого, «Бизде баары ишенет, баары мечитке барат, бизге сыйынууга эч ким тыюу салбайт, менин оюмча; - парткомду сыйлайбыз, анан кудайды дагы таштабайбыз. Кудайды унуткан адамдын өзү жаман. Ленин дагы кудайды сыйлаган деп ойлойм...» деп жооп берген [96. С.51].

Мына ошондуктан, бардык башка совет республикаларындагыдай, Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелеринин концепциясын куруунун биринчи «тынч» же «либералдуу» мезгили 1917-жылдан 1928-жж. аралыгында болгон. Баштапкы баскычтын өзгөчөлүктөрүн талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарсак болот:

Бир тараптан, бул мезгилде жаңы коомду курууга мусулман массаларын тартуу тапшырмасы коюлган, ал үчүн исламдын жактоочуларынын арасында этияттык менен атеисттик пропаганданы жүргүзүүнү ойлошкон. Бул, Чыгыштан коркуу, аны жакшы билбегендик, жана большевиктерде кеңири социалдык базанын жоктугу, Орто Азияда, Закавказьеде жана башка көптөгөн аймактарда ар кандай кысым жарылууга алып келишин так түшүнүү, Россиядагы православдык чиркөө менен күрөшүүдөн бошобогон күч түзүмдөрүнүн алсыздыгы, партиялык-мамлекеттик аппараттын өзүнүн ичиндеги кландар ортосунда курч карама-каршылыктар менен шартталган.

Экинчи тараптан, ошол мезгилдеги исламга болгон этият мамилеге карабастан совет бийлигинин динге каршы маңызы баштапкы баскычтарда эле байкалган. Совет мамлекетинде дин өкүлдөрүнө башынан эле коомдук-саясий жашоого ачыктан-ачык катышууга жол берилген эмес, культ кызматкерлери биринчи эле декреттерде шайлоо укуктарынан ажыратылып, ишмердүүлүгү чектелген. Кабыл алынган мыйзам актыларында мамлекеттик большевиктик дин саясатынын карама-каршылыктары байкалган, мисал катары 1923-жылдын 8-февралындагы «Диний коомчулуктарды каттоо жөнүндөгү» Эл Комиссарлар Советинин Декрети, мазмуну жагынан 1917-жылдын 23-январындагы мыйзамды бузган, себеби мамлекеттин диний конфессиялардын ички иштерине кийлигишүүсү мүмкүн болуп калган.

Ошону менен бирге, атуулдук укуктардагы чектөөлөр дин өкүлдөрүнө карата жасалган жалгыз кысым эмес эле. Нейтралдаштыруу ыкмасы катары, культ кызматкерлерине карата экономикалык саясат да жүргүзүлгөн, ага ылайык жогорулатылган салык төлөө системасы алардын материалдык каражаттарын чектеген.

Мамлекеттин дин саясатындагы карама-каршылыгы мусулман окутууларына уруксат берүү менен аларды чектеген бир нече токтом жана эскертмелерди кабыл алуусунда байкалган. Андан сырткары, диний уюмдар эбегейсиз катуу көзөмөл алдында болуп, дин өкүлдөрүнүн ортосунда бөлүнүп-жарылуулар мамлекеттик органдар тарабынан кубатталып турган.

Ага карабастан, ошондой шарттарда мусулман дин өкүлчүлүгүнүн өзүнүн укуктарын жана коомдогу кызматтарын кайра тургузууга багытталган, жогорку активдүүлүгү байкалат. 1920-1923-1926-жылдардагы дин өкүлдөрүнүн съездери дин өкүлчүлүгүнүн ишмердүүлүгүнүн уюштуруу формаларынын бири болгон.

Аларда төмөндөгүдөй ар түрдүү маселелер чечилген:

- көз карандысыз диний билим алууга болгон үмүттөр;
- динге ишеним эркиндиги жана мусулман коомдорунун жана уюмдарынын ички маселелерине мамлекеттин кийлигишпөөсү;
- диний мектептердин нормалдуу иштөөсү жана жөрөлгөлөрдү өткөрүү талаптары;
- дин өкүлдөрүнө толук атуулдук укуктарды берүү жана салык басымын жеңилдетүү;
- диний үгүттү эркин жүргүзүү жана агартууну андан ары өнүктүрүү.

Ислам менен идеялык жана практикалык күрөшүү планында большевиктер мусулмандардын коомдук жашоосундагы төмөнкү келишпестиктерди пайдаланышкан:

1. XIX-XX кылымдардын чегинде жадиддер (модернизаторлор) жана кадимисттер (ортодокстор) ортосунда курчуган ислам цивилизациясынын эл аралык деңгээлдеги кризиси;
2. Кыргызстанда большевиктер келген учурга карата жадидизм реформасынын бүтпөй калуусу, ал коммунисттерге мусулмандардын кадимки жашоосуна өткөндүн калдыктары катары сын тагуусуна жол берген.
3. Мусулман коомчулугунун ички алсыздануусунун шартында элдердин аң-сезимин массалык түрдө жасалма секуляризациялоо.

2.2. « Күжүрмөн атеизм саясаты» жана басмачылык кыймыл.

1928-жылдан 1941-жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына чейин уланган мамлекет-ислам мамлелеринин **экинчи мезгили** исламды кабыл албоону агрессивдүү түрдө демонстарциялоо менен мүнөздөлгөн. Бул нерсе, культка байланыштуу нерселердин бардыгын жоюуда жана культтук имараттардын чегинде диний жашоону катаал локализациялоодо даана байкалган. Аталган мезгилде Совет мамлекетинин динге каршы системасынын бардык элементтери - жөнөкөй коомдук уюмдардан тарта куугунтуктоочу органдар кескин активдешип, партиянын директивалык көрсөтмөлөрүн берилүү менен аткарышкан.

Бул мезгилде ислам менен күрөшүү 1917-жылдын октябрына чейинки убактагы аракеттерге караганда курч мүнөздө болгон. Исламга карата мамиленин катаалданышын, 20-жылдардын аягында И.Сталиндин партиялык мамлекеттик иерархияда орду, исламды советтик коомдун жашоосунан биротоло четтетүү мүмкүн деп эсептеген деңгээлге чейин бекемделиши менен түшүндүрүүгө болот.

20-жж. аягы - 30жж. башында мамлекет ислам маселесине карата мамилесин өзгөрттү. 1928-жылдан мамлекет-ислам мамилелеринин концепциясын курууда *жаңы мезгил* башталган. Ушул учурдан баштап исламга карата ар тараптан күчтүү чабуул башталып, алар мусулман уюмдарына жана ал уюмдардын катарындагы ишенүүчүлөргө тиешелүү болду. Ошону менен катар эле мурда жарыяланган принциптерден - мусулман уюмдарынын өзгөчөлүктөрүн эске алуудан, исламды кылдат сындодон толугу менен баш тартышты. Динге жана анын жактоочуларына карата күжүрмөн, келишпес мамиле калыптанып, бекитилген жана мусулмандарга каршы репрессиялар кенен колдонула баштаган.

Динге каршы иштерди жүргүзүүдө негизги күч катары Ички Иштер Эл Комиссариаты, Мамлекеттик Коопсуздук Кызматы ж.б коомдук уюмдар

колдонулган. Айыл чарбасын жапырт коллективдештирүүгө алынган багыт советтик шарттарда да болуп көрбөгөндөй идеологиялык келишпестиктер менен коштолгон. Индустриялаштыруу жана коллективдештирүү үчүн мамлекетке экономикалык жана адам ресурстары керек болгон.

20-жылдардын аягына карата мамлекет-ислам мамилелери кескин начарлады, себеби партияда мамлекетти административдик-командалык башкаруу линиясынын катуу жактоочулары көп болгон. И.Сталиндин түздөн-түз колдоосу менен динге карата келишкис мамиле жөнүндө чакырыктар улам угула баштады, ал нерсе таптык күрөштүн курчушу менен түшүндүрүлөт.

Мусулмандарга каршы пропагандада «исламдык фашизм» жана «эл душмандары» деген аталыштар басымдуу боло баштады.

1929-жылы өткөн күжүрмөн кудайсыздар Союзунун II съезди динге карата келишпестикти жана динге ишенүүчүлөргө каршы кастыкты биротоло бекемдеди. Динге каршы иштер контрреволюцияга каршы тап күрөшү менен түздөн-түз байланыша баштаган. Бул күрөштүн негизине саясий репрессиялар жана административдик чаралар киргизилген.

20- жж. аягынан тартып массалык маалымат каражаттары аркылуу ислам кызматкерлеринин жекече абийри, маданияты төмөн экендиги, аларга саясий укук жана мүмкүнчүлүк берүү керексиз экендиги, аларга орой жана кемсинтүү менен мамиле кыла берсе болору тууралуу көз караштар жайылтыла баштаган. Исламга каршы пропаганда иштеринин өзүндө эмоциялык көтөрүңкүлүк, таптык күрөштү курчутуу идеясын андан ары өнүктүрүү басымдуулук кылган. Көбүнчө илимий-теориялык көз караштарды пропагандалоо идеологиялык штамптарга алмаштырылып турган. Динге каршы иштерде убактылуу эле практикалык жыйынтыктарга басым жасалып турган. Атеисттик пропаганда диний уюмдардын ишмердүүлүгү токтотулган, диний жайлар көбүрөөк жабылган жана динге ишенүүчүлөрдүн алардын катарынан чыккан жерлерде гана ийгиликтүү жүрүп жатат деп эсептелген. Бирок, ал көбүнчө формалдуу гана түрдө, мамлекеттин жана

анын институттарынын күчтүү кысымы астында жүргөн. Натыйжада, күжүрмөн атезизм болуп көрбөгөндөй өнүгүүгө ээ болгон.

Дин ишмерлеринин активдүүлүгү дин саясатынын айыгышкыс катаалданышынын себептеринин бири болуп калды. 1927-жылдан баштап дин саясаты баардык позицияда өзгөрө баштады.

1920-жж. аягына карата мусулмандык билим берүү системасы толук кыйрады. Диний билим алуу мектеп жана мектепке чейинки курактагыларга да мүмкүн эмес болчу. Мусулмандык культ кызматкерлерин даярдоо токтотулган. Мусулман сезддерине карата да олуттуу чаралар көрүлгөн, адегенде аларды кыскартуу жүрүп, андан соң мындай форумдарды уюштурууну биротоло токтотушкан. Диний адабияттарды басып чыгарууга тыюу салынып, ошол эле маалда динге каршы атеистик уюмдар жана алардын басылмалары активдешти. 1927-жылдан тартып мусулман дин өкүлдөрүнө карата репрессия аракеттери байкалат.

Мамлекет айыл кыштактарды коллективдештирүү жана индустриялаштыруу темптерин ыкчамдатууга багыт алып, социализмди куруунун жаңы этабына киришкен. Бул процесс каршылаштарды, алардын катарына кирип калган диний ишмерлер, диний культ өкүлдөрүн басуу менен коштолгон.

Мамлекеттик-партиялык органдардын чечимдеринде динге каршы күжүрмөн мамиле күч ала баштаган. Мамлекеттин динге каршы саясаты баардык аймактарда, баардык диний уюмдарга карата бирдей болгон.

Кыргызстандын жергиликтүү органдарынын ишмердигинде да дин маселелерин күч колдонуу менен чечүү тенденциясы байкалып турган. Мусулман дин өкүлдөрүнүн таасирин жоюуга өзгөчө чараларды көрүү сунушталып турган.

1920-жылдардын аягында диний чөйрөнүн социалдык-экономикалык абалы өзгөчө оор болгон. Сыйынуучу үйлөр жабылгандыктан нормалдуу сыйынуу ишин жүргүзүү мүмкүн болгон эмес, андыктан дин өкүлдөрүнүн материалдык абалы начарлаган. Андан тышкары, мамлекет диний уюмдарга

жана диний сыйынууга карата күчтүү экономикалык басым жасаган. Коллективдештирүү процесси тереңдегенден баштап диний чөйрөгө болгон кысым улам күчөгөн. Мамлекеттик жана партиялык органдардын аракеттеринде диний сыйынууларга салыктарды күчөтүүгө умтулуу байкалат.

Диний өкүлчүлүктүн укуктук абалына айыл чарбасын коллективдештирүү жана аны менен байланышкан кулактарды жоюу саясаты олуттуу зыян алып келген. Бул кампаниянын кеңири социалдык-саясий багыттуулугу, кулакка тартылгандардын арасына дин кызматкерлеринин да кошулуп калуусуна алып келди. Токтомдорго ылайык алардын менчиктери мамлекетке тартылып алынып, өздөрү башка жактарга күчтөп көчүрүлгөн.

Дин кызматкерлерине кылмыш куугунтуктоо ыкмалары колдонула баштады. Эң көрүнүктүү дин ишмерлери концлагерлерге жиберилип же өлтүрүлүп турган. Динчилдерге каршы репрессиянын массалык толкундары 1920-жж. аягы - 30-жж. башында башталды. Совет бийлигинин дин өкүлдөрүнө карата жазалоочу саясаты колхозго каршы кыймылдын жетекчилерин же катышуучуларын жазалоо катары өңүт алган. 1921-32-жж. соттолгон дин кызматкерлеринин бардыгы колхоздук жана башка чарбалык уюмдарга каршы аракеттерди көргөн жана ошол максатта кулактык кылмыштуу топторду түзгөн, - деп айыпталган. Жазалоочу органдар мүмкүн болушунча көп сандагы диний ишмерлерди камтууга аракет кылгандыктан, ошол мезгил көптөгөн топтук иштер менен маалым. Жыйынтыгында мусулман дин чөйрөсү активдүү, билимдүү диний ишмерлердин көпчүлүк бөлүгүн жоготкон. Бирок диний чөйрөнүн негизги курамын басуу динден же диний түшүнүктөн толугу менен баш тартууну туюнткан эмес.

1930-жылдардын динге каршы негизги саясатынын мазмуну катары көпчүлүк диний мекемелердин жабылышы, диний уюмдарга же дин кызматкерлерине экономикалык кысымдын катаалданышы, аларга карата куугунтуктоо ыкмаларын колдонуу эсептелет.

1930-жылдарда партиялык мамлекеттик органдардын билдирүүлөрүндө диний уюмдардын революцияларга каршы ишмердүүлүгү чындалып жаткандыгы тууралуу дайыма айтылып турган, ошондуктан эмгекчилердин массасында дин кызматкерлеринин таасир берүү мүмкүнчүлүгүн азайтуу боюнча чечкиндүү иш алып баруу керек болгон. Бардык токтомдордо, маалымат каражаттарында динге каршы күрөштү күчөтүү тенденциясы орун алат. Бирок чындыгында диний чөйрөнүн али жок кылынбаган, аз сандагы өкүлдөрү советтик күчтөргө каршы өтө кооптуу коркунуч деле жараткан эмес. Күч түрүндө жана моралдык жактан басмырланган дин кызматкерлери диний ишмердигин таштап, тиричилик кылуунун башка формаларын издөөгө аргасыз болот. Иш жүзүндө диний активдүүлүк баштапкы мезгилге салыштырмалуу төмөндөгөн.

1920-жж. аягы – 30 жж. башында диний кыймылдын идеялык шыктандыруучулары репрессияланган. Репрессиялар мусулмандардын диний түзүлүшүн начарлаткан. Табигый жоготуунун жана алардын ордуна жаңы толуктоолордун токтогондугунан, репрессиянын айынан мусулман диний өкүлчүлүктүн саны 1930-жж. башына карата төрт эсе кыскарган, ал эми 1930-жж. ортосундагы репрессиялардын башталышына карата революцияга чейинки көрсөткүчтөрдүн 1/10 бөлүгүн гана түзгөн. Кандайдыр бир активдүү диний ишмердүүлүк жүргүзүү үчүн материалдык база да болгон эмес. Мечиттер башка максаттар үчүн колдонууга берилген, жана автоматтык түрдө мечитке келүүлөр кыскарган. Коомчулуктарга болсо каада-салттарды биргелешип өткөрүүдөн башка иштерге аралашууга тыюу салынган. 1930-жылдары салттуу үгүт-насыят жана жөрөлгө ишмердүүлүгү гана жүргөн, башка кандайдыр бир активдешкен аракеттер байкалган эмес. Фактылар бул мезгилде диний кыймылдын кандайдыр бир өсүп-өнүгүүсү болбогондугун тастыктайт.

1936-ж. тартып диний өкүлчүлүктү биротоло жоюу боюнча кең масштабдуу кампания ишке киришкен. “ЦДУМ иши” жана башка диний

ишмерлердин үстүнөн жүргүзүлгөн бир катар саясий процесстер диний чөйрөдө толук укуксуздук башталгандыгын күбөлөйт.

Бардык дин уюмдарынын жана дин ишмерлеринин жок кылынышы 1937-38-жылдарга туура келет, анда диний ишмердүүлүк кылмышка теңелген жана өтө катуу жазаланган.

Мечиттердин массалык түрдө жабылышы динге ишенгендердин куугунтукталышы Улуу Ата Мекендик Согуштун башталышына чейин уланган.

Мамлекет-ислам мамилелеринин кыскача тарыхында бир топ олжусолку мамилелердин байкалгандыгы мамлекет менен дин дайыма бирдей мамиледе болбогондугунан кабар берет.

Бул тарыхка кеңири токтолуу үчүн белгилүү өзбек изилдөөчүсү Амирсаидхан Усманходжаевдин Москва-Нижний Новгород шаарларынан 2008-жылы басылып чыккан “Жизнь муфтиев Бабахановых, служение, возраждение ислама в Советском Союзе” деген илимий эмгегинен айрым далилдерди келтирсек.

Эшан Бабахан 1912 - жылы эле Ыйык Меккеге жездеси Сыдикходжа, уулу Камолхан менен бирге зыяратка барып келген. Көптөгөн кыйынчылыктар менен Сауд Аравияга жана исламдын бүткүл ыйык жерлерин саякаттап 182 күн дегенде элине кайткан. Зыяраттан кийин көптөгөн диний окуу жайларын, медреселерди, атактуу “Мири Араб” мечитин Бухарада Ташкентте “Куялдан” Тилла шейх, Мун Мубарак медреселерин негиздөөгө активдүү катышкан.

30-жылдардын башында эле Эшан Бабахан Орто Азия мусулмандарынын кадийи болуп шайланган. Бирок Октябрь революциясынын жеңиши Эшан Бабаханга, анын үй-бүлөсүнө айрым тоскоолдуктарды, каршылыктарды жарата баштаган. И.В.Сталиндин 1928-жылы 9-июнда жарыялаган “Социализмди курууда таптык күрөштү күчөтүү боюнча” чакырыгынан кийин ачыктан-ачык каршылык башталган.

1928-жылы Ташкенттин аймагындагы Ялангач айылындагы жери конфискацияланып, "Хазрати Имам" мечити кошо конфискацияланган.

Узакка созулган каршылык иштеринен кийин 1937-жылы Эшан Бабахан жана уулу Зияуддин кары диний иштерди жайылткандыктары үчүн камалып, көп сандаган араб китептери алынган. Бирок ошол эле жылдын аягында күнөөлөрү толук далилденбегендиктен бошотулган. 1938-жылы алыскы Бурятияга айдалган иниси Зайнуддинхандын өлгөндүгү боюнча кабарды алышкан.

Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде эле диний багыттарга каршылыкты күчөтүү саясатын жүргүзүүнү башкы планга коюшкан. Изилдөө иштери да бир жактуу каралгандыктан азыркы учурда, советтик мезгилдеги тарыхта болуп өткөн көптөгөн окуялар, инсандардын ал окуяларда ээлеген орду, басмачылык кыймылы жаңыча көз караш менен бааланып, изилдене баштады. Эгемендүүлүк шартында, бул кыймыл жөнүндө илимий көз караштар өзгөрдү, ал эми басмачыларды жетектеген инсандар улуттун патриоттору катары баалана баштады. Басмачылык кыймылдын пайда болушунун саясий жана социалдык себептери, "басмачы" термини, бул кыймылдын жетекчилеринин социалдык статусу, алардын максаты, совет бийлигине каршы чыгуу себептери изилдөөгө алынып негизделди.

Алгачкы басмачылык очоктору Түркстан аймагындагы Кокон автономиясынын большевиктер тарабынан талкаланышынан кийин пайда болгон. Буга чейин тарыхта жазылып келген "басмачылык кыймылын" Фергана өрөөнүндө жашашкан элдердин Орусия империясынын үстөмдүгүнө, зордук-зомбулугуна каршы улуттук-боштондук күрөштүн уландысы катары кароо зарыл. Фергана өрөөнүндөгү элдер Орусия империясынын баскынчылыгына каршы 1875-жылдан тарта күрөшүп келгени маалым. 1875-1876-жылдары жергиликтүү элдердин катуу каршылыгына карабастан, Орусия падышачылыгы зордук-зомбулук, кыргындуу согуштан соң өз үстөмдүгүн орнотот. Колониалдык саясаттын күчөшүнөн, жергиликтүү элдердин үстүнөн улуттук, диндик

басмырттоолордон улам 1898-жылы экинчи жолу боштондук күрөштүн оту алоолонду. Эң күчтүү улуттук-боштондук кыймылы Фергана өрөөнүндө 1917-жылдан, тактап айтканда большевиктердин диктатурасы орнотулгандан кийин башталган. Анткени, Совет бийлигин большевиктер партиясы колониалдык саясатты улантуунун жаңы формасы катары пайдаланышкан. 1917-жылы 15-ноябрдан 22-ноябрга чейин Ташкентте болуп өткөн Түркстан советтеринин крайлык 3 съездинде Крайлык Эл Комиссарлар Совети негизделет. Ага 15 адам шайланат. 15 адамдын жетөөсү большевиктер, сегизи солчул эсерлер болушкан. Жаңы түзүлгөн Түркстан крайынын өкмөтүнүн курамында бир дагы жергиликтүү элдердин өкүлдөрү кирген эмес. Ушунун өзү жаңы түзүлгөн бийликтин колониалдык мүнөзүн ачык көргөзгөн. Орусия империясынын үстөмдүгүнөн кутулууну, улуттук көз карандысыздыкты күткөн жергиликтүү элдердин мүдөөлөрү ойрондолуп, жаңы тийген колониалдык башкаруунун большевиктик аппараты түзүлөт. 1917-жылы 2-ноябрда кабыл алынган “Орусия элдеринин укуктарынын декларациясында” бардык элдердин тең укуктуулугу жана суверендүүлүгү, алардын өз тагдырын өздөрү эркин чечүүгө, өзүнчө бөлүнүп, өз алдынча мамлекет түзүүгө чейин укуктуу деп айтылган көргөзмөнүн негизинде жергиликтүү калктын алдыңкы өкүлдөрү иш аракеттерин башташкан.

Совет бийлигинин колониалдык мүнөзүнө ынанышкан Мустафа Чокаев башында турган жергиликтүү элдин алдынкы өкүлдөрү 1917- жылы 22-26-ноябрда Кокон шаарында жалпы мусулман элдеринин кезексиз IV съездин чакырышып, жергиликтүү элдин кызыкчылыгына ылайык Түркстан автономиялык өкмөтүн түзүшөт. Бул Кокон автономиялык өкмөтүнүн курамы Ташкенттеги Эл Комиссарлар Советинен интеллигенттүүлүгү, демократиялуулугу жагынан жогору турган. Ал гана эмес Жаңы Кокон өкмөтүнүн курамына жергиликтүү элдердин өкүлдөрү менен катар славян элинин өкүлү да кирген.

Бул өкмөт Түркстан крайында, айрыкча Фергана өрөөнүндө жергиликтүү калктын колдоосуна алынып, зор кадыр-баркка жетет. Ошол

үчүн бул өкмөткө каршы Ташкенттеги “Совет бийлигинин” өкүлдөрү тескери агитацияны, экономикалык блокадаларды уюштура башташкан. Ал турмак Кокон өкмөтүн мыйзамсыз деп таап, мүчөлөрүн камакка алууга бүтүм чыгарышат. 1918-жылы февраль айынын аягында большевиктер менен солчул эсерлер башында турган кызыл армиячылар, жумушчу отряддары, армян дружинниктери Коконду курал менен басып алып, массалык кыргынды уюштурушкан. Кокон автономиясынын өкүлдөрү, милициянын начальниги Эргеш шаардан чегинүүгө аргасыз болушкан. Бул окуя Фергана өрөөнүндөгү улуттук-боштондук күрөштүн башталышына алып келген. Өрөөндөгү өзбек, тажик, кыргыздар баш кошушуп, большевиктик режимге, колониалдык саясатты уланткан. Совет бийлигине каршы жалпы күрөшкө чыгышкан.

1917-1924 -жылдар арасында алгач Ферганада башталып, кийин Бухара, Самарканд жана Хивага чейин жайылып, 1934-жылга чейин улантылган Орус империализмине каршы чыккан козголоңчуларга Совет бийлиги "басмачы" атын беришкен. Фергана өрөөнүндө мусулманчылыктын таасири абдан күчтүү болгон. Ар бир 325 кишиге бирден мечит, ушул эле убакытта бүткүл Орто Азия боюнча бир мечит 700-1000 кишини тейлеп турган. Ферганада 15 000 дин кызматкерлери болгон. Алардын кээ бирлери ислам динин жамынуу менен басмачылыкты күчтөндүрүү аракетинде болушкан. Ферганада 20дан ашык улут жашагандыктан жана булардын ортосундагы оор мамилелерди да басмачылар колдонушкан. [97.С.90] Бүткүл Түркстан боюнча ондогон көтөрүлүшчүлөрдүн отряды бар эле. Басмачылардын көрүнүктүү башчылары: Мадамин бек, Ибрагим бек, Жунаид хан, Иргаш, Жаныбек казы, Көршермат, Муетдин бектер ж.б. болгон.

Басмачылык кыймылында карапайым калкты барымтага алуу жана атуу системасы көп кайталанган. Мындан сырткары басмачылардын отрядына дыйкандарды ар кандай ушактар менен коркутуп кошкондору да болгон. Кокондо совет бийлиги орнотулары менен басмачылардын башчыларынын үй-бүлөсүнө репрессиялык жазалоолор колдонулган.

Совет бийлигинин мындай репрессиялык иш-аракеттери, биринчиден, көптөгөн мусулман элдеринин түшүнбөстүгүнө себеп болуп, кыжырын кайнаткан. Ушундан улам, аймактарда ири басмачылык кыймылдын жаралышына алып келген. Экинчиден, Кызыл Армия отряддары «өзүн-өзү камсыздап» шаар жана кыштак калкын тоношкон. Үчүнчүдөн, Орто Азиядагы кызыл армиянын отряддары кылмышкерлерден куралгандыктан карапайым калкты жана дыйкандарды талап-тоноолор аябай катуу болгон.

Бардык репрессиялык чаралар коомдук ислам институтунун көптөгөн кылымдардан бери келген жашоо-турмушун бузуу менен жүргүзүлгөн. Советтердин коомдук жашоодогу ислам принциптерине кылган мамилеси динге ишенгендердин арасында ар кандай түшүнбөстүктөрдү пайда кылган. Мечит жана медреселерди жабуу, вакуфтук жерлерди жоюу, аалымдарды жарандык талаштарды чечүүдөн алыстатуу менен советтик бийлик көп аймактардагы мусулман калкын өзүнө каршы коюп алган.

Мындан сырткары, бул аймакка мурунтан кызыгып келген өлкөлөр курал-жарак менен жана акчалай жардамын берип турушкан. Басмачыларга жардам берүүдө Түркия жана Англия өзгөчө жигердүүлүктү көрсөткөн.

Басмачылык кыймылынын коомдук негизин динге ишенгендердин бир бөлүгү, ислам диний кызматкерлери жана башчылары, улуттук интеллигенция, жана ошондой эле Түркия жана башка мусулман өлкөлөрүнүн панисламдык чөйрөсү түзгөн. Мисалы, 1921-жылы Түркстанга белгилүү түрк аскердик жана саясий ишмери Энвер паша келип, ансыз да чыдамы чектен ашып турган басмачыларды топтоп, советтик бийликке каршы бирдиктүү фронт түзүп каршы чыккан.

Ошол эле учурда басмачылык кыймылынын идеологиялык негизин бир гана совет бийлигин эмес, жалпы эле орустарды Борбордук Азиядан чыгаруу жана аймактын бардык мусулмандарын ислам желегинин алдында топтоо болгон.

Дыйкандарды совет бийлигинен алыстаткан себептердин бири улуттук саясатты жүргүзүүдө большевиктердин кетирген каталары, динге каршы

күжүрмөн пропаганда, динге ишенгендерди куугунтуктоонун күчөшү жана жергиликтүү калктын жашоо-турмушуна туура келбеген советтик модернизациялоонун радикалдуу иш-аракеттери болгон. Муну контрреволюциялык жана диний күчтөр билгичтик менен колдонушкан. Алар исламды коргоо чакырыктарына жашынып, большевиктерге-каапырларга сатылгандарды кудай урат деп коркутуп, ансыз да совет бийлигине ыраазы болбогон калкты өздөрү тарапка тартышкан.

1918-жылы каршы чыгуулардын негизги борбору Фергана эле, 1919-1920-жылдары кыймыл жалпы Орто Азия боюнча тараган. 1921-жылдын башында кызыл армия Ферганадагы басмачылардын отряддарын басышкан. 1926-жылдын күзүнө чейин Орто Азиядагы бардык басмачылык кыймылы жалпы жонунан токтотулган.

Басмачылар жетүүгө кыйын болгон тоолуу райондорго жана чөлдүү жерлерге жашырынып, калк калың жайгашкан райондорго ат менен чабуул жасап, большевиктерди, комиссарларды, советтик жумушчуларды жана алардын жактоочуларын өлтүрүшкөн.

Жергиликтүү калк аларга(басмачыларга) каршы чыккан. Ошентип, кыргыз калкынын Лейлек, Өзгөн, Сарүй, Нанай, Ак-Суу жана Араван-Буура райондору сыяктуу Түштүк Кыргызстандын карапайым калкы түшүм жыйноо убагында эгиндерди, калктуу аймактарды басмачылардын кол салуусунан коргогон.

1919-жылы басмачылар бүтүндөй Фергана өрөөнүн карамагына алышкан. Ошту каратып алып, Андижанга, Скобелев жана Наманганга кол салышкан, бирок жеңилүүгө учурап тоолуу райондорго чегинишкен. 1920-жылы мартта Мадамин бек корбашы баштаган отряд кызыл армиядан жеңилип, алар менен совет бийлигин тааныгандыгы тууралуу макулдашууга барган. Бирок ошол эле жылдын май айында Мадамин бек кыргыз басмачыларынын башчысы Хал ходжа тарабынан колго түшүрүлүп өлтүрүлгөн. Мадамин бектен кийин басмачыларды Көршермат баштаган. Алар Фергананын чыгыш тарабында жүрүшкөн. Ал учурда большевиктер

башында Михаил Фрунзе турган согушка жарамдуу армия куруп алган. Түркстанда мобилизация жүргүзүп, кыштактардагы аттарды кызыл армиянын керектөөлөрү үчүн конфискациялап алып коюшкан. Ошентип, басмачылардын материалдык негизин жок кылышкан.

1920-жылы жайында Ферганадагы басмачылардын бир бөлүгү «Ислам армиясына» кошулуп, Андижан, Жалал-Абад, Ош, Кокон жана Наманган аймактарына кол салышкан. 1920-жылдын экинчи жарымында кызыл армия басмачылардын отрядына кыйратуучу сокку урган. Андан кийин басмачылар партизандык күрөшкө, кол салууларга жана саботаж ыкмасына өтүшкөн.

Көрсөтүлгөн убактардагы басмачылардын массалык жеңилүүлөрүнүн себептеринин бири советтик бийликтин жергиликтүү калк менен болгон мамилесин оңдоо үчүн жасаган иш-аракеттеринде болгон. Басмачылык менен күрөшүүдө бир гана аскердик аракеттер туруктуу жеңишти алып келбесин түшүнгөн советтик бийлик башындагылар террорду алсыздандырып, ислам институттарын кайрадан калыптандырууга өтүүгө мажбур болушкан. Мындан сырткары, кээ бир курултайларда советтик бийлик «Аллах тарабынан жөнөтүлгөн бийлик» катары кабыл алынган. Бул советтерге басмачылардын идеологиялык негизин бузууга жана жергиликтүү калк тарабынан отряддарынын толукталышына тоскоолдук кылууга жардам берген. 1921-жылы январда Түркестан Борбордук Аткаруу Комитети тарабынан декретке ылайык бардык советтик, коомдук жана жеке менчик мекемелерде, уюмдарда жана чарбачылыкта жума күнүн апталык эс алуу күнү катары жарыяланган, диний мекемелерге вакуфтук жерлер кайтарылып берилген, диний мектептердин саны көбөйгөн. [98. Данияров С.С.45] 1922-жылы 23-декабрда БАКтын жана Эл Комиссарлар Советинин атайын декретине ылайык Түрк республикаларында советтик соттор менен катар шариаттын жана үрп-адаттын нормаларына ылайык иш алып барган жергиликтүү казылардын жана бийлердин сотуна уруксат берилген.

1923-жылы октябрда бийлик «мусулмандардын маданияттан артта калганын эске алып» «Түркестан, Кыргыз республикалары жана Кавказдын

автономдук областтарында... шариат боюнча балакаттан өткөн адамдарга мусулмандык диний сабактарды өтө турган жеке мектептерди ачууга уруксат берилген. Муну диний билим берүү советтик билим берүүдөн сырткаркы убакта жүргүзүлүшү керектиги менен түшүндүрүлгөн. Ошентип, 1928-1929-жылдарга чейин иш алып барган мечиттин алдында мектептер ачылган. Кээ бир учурларда эгер мугалимдер советтик бийликке каршы пропаганда жүргүзбөсө жана аларга динге ыйман келтирген ата-энелер айлыгын төлөп берүүгө макул болсо советтик мектептерде дагы диний сабактарды берүүгө уруксат берилген.

БК РКП (б) өзүнүн резолюцияларында “кандайдыр бир диний топтор менен гана күрөшпөстөн, бардык диний көз караштар менен күрөшүүгө, динге ишенүүчүлөрдү диний фанатизмди бекемдөөгө жол ача турган кемсинтүүдөн алыс болууга” [99.С.115] чакырган. Бул сунуштарды эске алуу менен, партиялык уюмдар өзүнүн мүчөлөрүнө намаз окууга уруксат беришкен – Туркестандын коммунисттер арасында 44 пайызы диний ишеними болсо, Жети-Суу облусунда 57 пайызды түзгөн. [100.]

1925-жылы айылдардын партиялык ячейкаларын текшерүү учурунда көпчүлүк текшерилип жаткан партиянын мүчөлөрү намаз убактысы жакындаганда текшерүү процессин тездетип, жергиликтүү бийлик органдарына мечиттерди түздөөгө, калың элди мечитке тартууга, чагымчыларды жоопкерчиликке, керек болсо өлүм жазасына тартууга буйрук беришкен. [101.С.108-122] Бирок мындай көрүнүштөр коомчулуктун жашоосундагы диний тармакка большевиктер бейтарап көз карашта дегенди билдирген эмес. Большевиктер диний уюмдарды социалисттик түзүмдүн саясий душмандардын мыйзамдуу баш калкалоочу жайы катары кабыл алган. Ошондуктан, диндин элдин ар кандай социалдык топторуна тийгизген таасиринин деңгээлине, диний жамааттардын класстык түзүмүнө, диний үгүттөрдүн мазмунуна ж.б.у.с. бийлик дайыма өзгөрүүсүз кызыгып турган.

30-жылдардын архивдик маалыматтарына таянсак Кыргызстанда кудайсыздар аскердик союзу өзүнүн динге каршы иштерин аксаткандыгы менен сындалган. Кемин, Кочкор, Балыкчы, Ош, Нарын, Жалал-Абаддагы партиялардын райкомдору сынга алынган. Молдолор советтик бийликке каршы контрреволюциялык иштерди жүргүзүшкөн. Ошто аял кийимин кийип алып эл аралап калкты КССРдин Жогорку Кеңешине боло турган шайлоого катышпоого үгүттөө жүргүзгөндүгү баяндалган. 20-жылдары динге каршы ишмердүүлүккө Ф.Н.Олешук, Б.П.Кандидов, М.Шейнман [102.] ж.б. практика жүзүндө да, үгүттөөчү макалалардын жана брошюралардын авторлору катары да активдүү катышкан. Алардын эмгектери көлөм жагынан анча чоң эмес, теориялык тыянактар аз болуп, ошол эле учурда сөзсүз саясий ачыктоо багыттуулугу менен өзгөчөлөнүп жана үгүттөөчү мүнөзгө ээ болгон. Ошондой эле ал эмгектерде көптөгөн фактылар орун алып, илимий кызыгууну жарата алган так-тарыхый маалыматтарды табууга болот. [103.]

Ошентип, совет мамлекетинин дин саясаты диний уюмдарды бүлүндүрүү жана динчилдерди жоготууга багытталган. Эң каргашалуу болуп 1920-1930-жж аралыгы эсептелет, бул мезгилде өлкөдө тоталитардык режим бекемделип, ал эми дин жана кудайга ишенгендер бийликке каршы ой-пикирлердин очогу катары кабыл алынган. Алар куугунтукка алынып, жыйынтыгында маданий баалуулуктардын маанилүү бөлүгүнүн жоголушуна жана коомдун интеллектуалдык мүмкүнчүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келген.

Диний мекемелер: мечиттер, диний жогорку окуу жайлар (медреселер), китепканалар, ислам боюнча китептердин жана кол жазмаларды сактоочу жайлар, диний мазарлар, мавзолейлер жана белгилүү пирлердин жана эшендердин мүрзөлөрү (көптөгөн мусулмандардын сыйынуучу жайлары) ж.б. жабылып же бузулган.

Кыргызстанда исламга каршы күрөш большевиктер тарабынан диний кызматкерлердин контрреволюциялык иш-аракетине жооп катары болуп жаткандыгы менен түшүндүрүлгөн. РКП(б)нын Кыргыз обкомдук

бюросунун «Дархан толук эмес орто билим берүү мектебиндеги окуучулардын арасындагы массалык оорунун (окуучулардын, көбүнчө 14-17 жаштагы кыздар арасында, көп жолу кайталанган талма оорусу) себебин аныктоодогу контрреволюциялык иштер тууралуу» токтомун мисал катары берсек болот. Оору Косеков аттуу мугалимдин узак убакка чейинки советтерге каршы жүргүзгөн элементтеринин натыйжасында жана жиндер менен коркутуусунан жана башка диний идеялардын айтылышынан улам келип чыккан деп белгиленген. Жана ошондой эле, «Дарханда жашаган молдолордун контрреволюциялык агитацияларды жүргүзгөндүгү – массалык куран окутууларды уюштуруп, колхозчулардын үйлөрүнө барып антисоветтик пропаганда уюштурушкандыгы айтылган. Мектептерге жана клубдарга каршы үгүттөшкөн. Алар ким мектепке жана клубдарга барса арбактар аларды каргайт дешкен. Мектепке каршы түнкүсүн мүрзөлөрдө от күйгүзүүлөрдү ж.б. уюштурушкан.» [104.]

«Советтик Кыргызстан» газетасында жарык көргөн « Молдонун душмандык кол салуусу» аттуу макалада Кетмен-Төбө районунун Чычкан айылдык округундагы мектептин жанында жашаган Б.Садыков аттуу молдо тууралуу айтылат. Ал жаңы шайлоо закондорун сабатсыздарга үйрөтүп жатып кулап калган аялды дуба окуп эсине келгенге жардам бергендиги үчүн советтерге каршы иш кылды деп күнөөлөнгөн. Молдо ал аял анын колдоосун албагандыгы үчүн кулагандыгын айткан жана ал жердеги сабатсыз аялдар анын сөздөрүнөн таасирленгендиги үчүн күнөөлүү деп табылган. Ошол эле макалада, бай-манаптык элементтердин советтик шайлоого кирүүгө даярданып жаткандыгы, Кетмен-Төбөдөгү кээ бир көрсөтүлгөн адамдар совет бийлигине кирүү максатында жергиликтүү бийликти үйүнө конокко чакырып жаткандыгы айтылган.

Элдердин сабатсыздыгын жоюу учурунда негизги көңүл жергиликтүү элди динге каршы коюу пропагандасына бурулган. Араб жазуусунан баш тартып, латын алфавитин кабыл алуу, кийин кирилл тамгасына өтүү араб жана фарсы тилдеринде жазылган мусулмандык китептерден жана

булактардан алыстоого алып келген. Жыйынтыгында, орто мектептерде, көчөлөрдө жана станоктордо кыз-келиндер бир гана хижаб жана никаб кийгенди токтотпостон, жаңы светтик жалпы билим берүү системасында активдүү катыша башташты.

Басмачылардын акыркы этаптарда жеңилишинин негизги себептери катары совет бийлигинин репрессиялык жазалоосунан корккон көптөгөн мусулман калкынан жардам болбой калгандыгын жана XX к. 20-жылдарынын башынан бери басмачылык кыймылдын курал-жарак жана башка керектөөлөрүн камсыздап турган Афганистандагы саясий абалдын өзгөрүшү экендигин айта алабыз. Курал-жарак тарабынан алсыз болгон басмачылар согуштук даярдыгы күчтүү болгон кызыл армияга каршы күрөшүшү мүкүн болбой калган эле.

Көптөгөн советтик тарыхчылардын маалыматына ылайык басмачылык кыймылы бүткүл Борбордук Азия боюнча 1931-1932-жылдары толугу менен токтотулган. Көрүнүп тургандай эле, басмачыларга каршы күрөш идеологиялык фронтто да катуу жүргүзүлгөн. Бул кыймылды толугу менен жеңиш үчүн, совет бийлиги Борбордук Азиянын бүткүл республикаларында диний ой жүгүртүүгө каршы активдүү күрөш алып барган.

Совет бийлигинин дин кызматкерлерине, “басмачыларга” жасаган эки жүздүү саясатын жана анын кесепетин Жаныбек казынын өмүр жолунан даана көрүүгө болот.

Жаныбек казы Сагынбай уулунун туулгандыгы жөнүндө так маалымат жок. ГПУчулар түзгөн кыскача өмүр – баяныныда:”Жаныбек Сагынбай уулу,1869-жылы тууулган,басыз уруусунун кашка уругунан чыккан бай-манап,Октябрь төңкөрүшүнө чейин Түркстан крайынын Ош уезди,Фергана облусундагы Ак-Жар волосунун башкаруучусу,ошол эле мезгилде казы милдетин аткарган” деп маалымдалган.[105.С.1.] Ал эми Маматураим деген уулунун сөзүнө караганда, атасы Жаныбек казы 1861-жылы туулуп, 1934-жылы Пакистандын Гилгит шаарына караштуу Иммит кыштагында 73 жашында каза болгон.

Ал Фергана облусунун, Ош уездинин Акжар волостунун болуштук милдетин 23 жашында аткарган. Ал эми “казы” наамын, анын кайсыл мезгилде алгандыгы белгисиз. Бирок, уулу Маматураимдин айтуусунда Жаныбек казылык чинди 17-18 жашында Өзгөндү башкарып турганда алган. Жогоруда айтылгандай, жаңыдан түзүлгөн Кокон автономиясы жалпы ушул территорияда жашаган жергиликтүү улуттардын көз карандысыз өз алдынча мамлекеттик түзүлүшкө жетиши үчүн улуттук боштондук күрөшүн баштаган. Мына ушул күрөшкө, кыргыздын ошол мезгилдеги белгилүү уулу Жаныбек казы Сагынбай уулу да активдүү катышкан. Аталган автономияны совет бийлиги талкалагандан кийин, анын мүчөлөрү совет бийлигине каршы күрөшкө аттанышат.

Басмачылык ишин Жаныбек Казы 1918жылы баштаган. Ошол кезде ал бир гана Ош уездиндеги майда басмачылык топторго гана эмес, Андижанда жашаган кыргыздарга да таасирин тийгизген, өзүнүн карамагында 400дөй жигити болгон, ал кол алдындагыларга катаал мамиле кылуусу менен өзгөчөлөнүп турган. Совет бийлигине ал үч жолу багынган: биринчиси 1919 жылы, экинчиси 1920-ж. жана үчүнчүсү 1922-жылы. Баардык багынуулар аргасыздан болгон. Акыркы багынуудан кийин Жаныбек Казы алтын курал менен сыйланган жана Ош уездинин тоо коргоо зардалы болуп дайындалган.

1924-жылы Жаныбек жетектеген басыз (1500) уруусунун ичинен Жаныбек Казыга каршы чыгуулар болгон, алар басмачылык жүрүштөгү тоноолордон улам түшкөн олжолордун айынан жана Совет бийлигинин атынан жыйналып жаткан салыктардан улам чыгышкан.

Басыз уруусунун жарымы Сарыбаев башычылыгында Нарын районуна көчүп кетишкен жана Жаныбек Казынын аскерлерине жортуул жасашкан. Бул басыз уруусунун бөлүнүшүнө алып келген эмес, эмнеге дегенде жакын арада Жаныбек Казы аларды өзүнүн тарабына тарткан.

Ошол эле 1924-жылы Жаныбек Казы Госторго(мамлекеттик соода – сатык ишерине) жумушка өтөт, ал Госторгдун ыйгарым укуктуу башчысы катары малды, жүндү, Кашгар кийизин сатып алуу милдетин өз мойнуна

алат. Ошол учурда Жаныбек Казы аткезчилердин башчылыгына туруп, чон валютаны сатып алган адамдар менен жана атактуу Кашгарлык соодагер У.Ахунбаев менен байланыш түзгөн.

1926-жылы жаз айында акча алмаштыруучуларга (валютчиктерге) жана контрабандистерге каршы жүргүзүлгөн операциялардан улам, Жаныбек Казы ушул күнгө чейин жашап келген Өзгөн жергесин таштап, Кара-Шитуда отурукташат. Уламдан улам Жаныбек Казыга өзүнүн 20-30 жигити менен Абдуллабек, 20-30 жигити менен Түлөбай Шайбеков, 15-25 жигити менен Кошбай, 43 жигити менен Бөкөй, контрабандисттер Ташкулов өзүнүн 20-25 жигити менен келип кошулган. Жаныбек Казынын өзүнүн карамагында 25 жигити бар эле. Баары кошулуп 145-178 адам болгон.

1926-жылы май айында Жаныбек Казынын Өзгөнгө кайтуусу жөнүндөгү маселе БКП Борбор Азия Бюросунда каралган. ВКП(б)нын Кыргыз областтык комитетинин аткаруу бюросунун 25-июнь, 1927-жылкы отурумунда Жаныбек казыдан тартылып алынган малдын талаа командирлигинин согуштук ведомствосу тарабынан алынып кетиши максатка ылайыксыз деп табылган [106. 30-32-бб]

ВКП(б) БКнын Орто-Азия бюросунан Орто-Азия аскер округуна кайрылып, Ош кантондук аткаруу комитетине малды кайтарып берүү жагына көмөктөшүүсүн сурануу чечими чыгарылган.[107. 12-13- бб.] Зухра Алтымышеванын архивдик изилдөөлөрдүн негизинде берген материалы боюнча согуштук ведомствосу тарабынан басмачылардын өкүлү Жаныбек казынын малынын тартылып алынышы негизсиз деп табылгандыгы жөнүндө айтылат.[108. 7-б]

Бирок каралган чечимдер ийгилик менен аяктаган эмес, анткени ал жергиликтүү бийлик тарабынан куугунтукталып жатканын айтып, тоодон түшүүдөн баш тарткан....[109..С.13]

Фергана өрөөнүндөгү улуттук боштондук кыймылы күндөн күнгө күч алып, совет өкмөтү ага каршы күрөштү сапаттуу уюштуруу максатында, ошондой эле жергиликтүү элдердин каада, салтын үрп адатын мыкты билген

М.В. Фрунзени 1920-жылдын жай айларында Ташкентке жөнөткөн. Тарыхый маалыматтарга караганда, М. В. Фрунзе Ош шаарына келгенде азыркы Токтогул паркында жергиликтүү элдер менен болгон жолугушууда, кураны Каримди катырып окуп, андан соң өз ишин баштаган. Мына ошол мезгилден тартып жергиликтүү элдердин алгачкыларынан болуп Кызыл Армияга тартуу башталган. Анткени ошол мезгилдеги Фергана өрөөнүндөгү Кызыл Армиянын жоокерлеринин баары орус тилдүү элдердин өкүлдөрү болгондуктан, алар жергиликтүү улуттардын каада салттарын, маданиятын, үрп адаттарын жакшы билишпегендиктеринен улам, жаңы бийликтин улуттук-боштондук үчүн күрөшүп жаткандарга каршы күрөшү өзүнүн натыйжасын берген эмес. Күн өткөн сайын эркиндик үчүн күрөшкөндөрдүн саны көбөйгөн. Мына ушундай кырдаалда совет өкмөтү басмачылардын эң таасирдүүсү жана активдүү жолбашчысы болгон Жаныбек казы Сагынбай уулу менен айласыздан келишимге барып, аны өзүнө кызматташууга чакырган.

Жаныбек казы 1922-жылдан тартып совет өкмөтүнө кызматташууга өткөн. Өзүнүн көз карашы болгон, алысты көрө билген бул инсан, чын эле совет өкмөтү менен алгачкы күндөрдөн эле ак дилинен кызматка барган. Ошол кезде ал совет өкмөтүнүн Кытайдагы Кашгардагы атайын өкүлү же соода иштери жана бажылык кызматтар боюнча башчылык кызматта иштеген. Жаныбек казынын өз уулу Төрөбайды Ташкенттеги В.И. Ленин атындагы аскердик окуу жайына окуткан.

Бирок, совет өкмөтү Фергана өрөөнүндөгү улуттук-боштондук кыймылын акырындап басаңдата баштаган мезгилден тарта кайрадан бай манаптардын өкүлдөрүнө каршы күрөштү күчөтүшкөн. Айрыкча совет өкмөтүнүн 1926-1928-жылдардагы жер-суу реформасынын жана “коллективдештирүү” мезгилдеринде “кулак” маселеси келип чыккан. Бул жаңы саясатка жараша, турмуш тиричилиги дурус жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү, колхоздорго мүчө болуп кирүүнү каалабагандар кылмышкер катары өз туулган жеринен айдалган жана бардык кыймылсыз, кыймылдуу

байлыктары совет өкмөтүнүн кызыкчылыгы үчүн тартылып алынган. Мына ушундай жазага Жаныбек казы да дуушар болгон. Жаныбек казы өзүнүн Кашкар губернатору Ма Шао-Уга жазган катында кытай букаралыгына алуусун суранып, Совет бийлиги анын байлыктарын конфискациялап алганын көрсөткөн: “5 дүкөнү, 5 кербен сарайы, бардык ыңгай-шарты бар жакшы жасалгаланган 5 үй, тегирмен, 3 жердеги бак, шалы эге турган 350 танап жери, сугарма 1100 танап жери, 57 пуд алтын, 30 пуд күмүш, 20 даана бриллиант, 22 даана башка кымбат баалуу таштарды, 50 200 койду, 5000 баш бодо мал, 2000 жылкы, 95 төө, жылына 1000 пуд бал бере турган 415 бал челегин алып коюшкан”. [110.С.24] Ушул окуядан соң, Жаныбек казы совет өкмөтүнө таарынып, Кара-Шорого андан Кытайга көчүп кеткен. Совет өкмөтү канча ирет аны кайрадан кызматташууга чакыргандыгына карабастан ал жаңы өкмөттөн биротоло өз ишенимин жоготкон.

Жаныбек казы Сагынбай уулу өз мезгилиндеги билимдүү, тажрыйбасы мол, ар кандай кырдаалдарда акыл калчап, чечим кабыл алган адам болгон. Мындан сырткары ал жергиликтүү жаратылышты мыкты өздөштүргөн. Ага каршы совет өкмөтү жөнөткөн чалгынчыларын элдин алдында кабыл алып, алардын кандай максат менен келгендигин айтып, курсагын тойгузуп, жигиттери аркылуу узатып койчу. Ал эми көпчүлүк мезгилде, совет өкмөтүнүн чалгынчылары өз ыктыяры менен ага кызматка өтүшкөндүктөрү да белгилүү. Айтылгандардан анын алысты көрө билүүчү өзгөчө касиетке ээ экендигине ишенүүгө болот.

1929-жылы совет өкмөтү ага бир канча ирет келишим түзүүгө чакырган чакырыктарына ал, төмөндөгүдөй жооп берген: “Сиздердин сүйлөшүүгө жөнөткөн адамдарыңыздар совет өкмөтүнүн расмий өкүлдөрүнөн эмес жана алар эч кандай кадыр-баркка ээ болбогондордон, ошондуктан да мен аларга ишеним көрсөтө албайм”. Аны куугунтуктоо күн сайын күч алгандыктан улам ал биротоло Кыргызстандан чыгып кетүүгө аргасыз болгон.

Ошентип, Жаныбек казы 1922-жылдан 1928-жылга чейин Совет бийлигине кызмат өтөгөн. Бирок большевиктер партиясынын шекчилдиги, бай-

манаптарга, эски “басмачыларга” жасаган мамилеси күндөн-күнгө өзгөрө берген. Жаныбек казынын артынан аңдуу, аны камакка алуу үчүн айла-амалдар иштелип чыккан. Большевиктер партиясы башында турган Совет бийлигинин өз убадасына турбашы, кайрадан куугунтукка алышы Жаныбек казыны бөтөн жер, бөлөк элге кетүүгө аргасыз кылат. Алгач Кара-Шородон, Алайкуунун Ойталына андан соң ал 1930-жылы биротоло Кыргызстанды таштап Кытайга көчүп кеткен. Баласы Маматибраимдин эскерүүсүнө караганда атасы өзүнүн жоокерлеринин баарына эркиндик берип, өздөрү каалаган жерде жашоого уруксат берген. Аларды өзү менен кошо көчүп кетүүгө үгүттөгөн эмес. Жоокерлеринин бир аз бөлүгү өз [111.С.85] мекенинде калып, каалагандары аны менен кошо көчүп кетишкен. Кытайда жашап жүргөндө деле ага совет өкмөтү өзүнүн чалгынчыларын тез-тез жөнөтүп турган. Акырында ал Кашкардагы Англис консулу менен байланышып, кийин Пакистанга ооп кеткен.

Жаныбек казы Сагынбай уулун улуттук боштондук үчүн күрөшкөн кыргыздын улуу тарыхый инсаны катары кароо керек.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматы 2003-жылдын 19-июнундагы М-271-номерлүү архивдик справкасында анын кыскача өмүр баянына, ишмердигине токтолуп мындай бүтүм чыгарат: Сагымбаев Джаныбек казы репрессияланган эмес, кылмыш жоопкерчилигине тартылган эмес, жана соттолгон эмес. Ошондуктан аны реабилитациялоого негиз жок. Мурунку ГПУнун, кийинки КГБнын “жашыруун” материалдарынан азыр билинип жаткандай, Жаныбек казы Совет бийлигине канчалык лоялдуулук кылса деле, большевиктер, айрыкча, III ОГПУнун кызматкерлери Жаныбек казынын Советтерге моюн сунуп, кызмат өтөгөнүнө карабастан, казынын Мойдун корбашы баш болгон бир топ басмачыларды кармап бергенине карабастан, Жаныбек казыга компромат уюштурушуп, провокация жасашып, тескери информациялар менен авантюрага түртүп турушкан. Партиялык-советтик аппаратта иштегендер, ал түгүл ГПУнун адамдары Жаныбек казыга

сени камашат, качып кет деген каттарды жөнөтүп коюшуп, улам-улам козутуп турушкан.

Азыр тарых өз-өз ордуна коюп, документтер, архивдик материалдар тастыктап тургандай, баардыгы эми билинип жатканына караганда, Жаныбек казыны Совет өкмөтү менен катыштырып, большевиктерге ишенбөөчүлүк кылуусуна, жергиликтүү эле айрым кыргыздардын ушак-айындары, саткынчылыгы негиз болгон.

Элге биротоло жаман көрсөтүү үчүн жана агентуралык-чагымчылдык, андуучулук-куугунтуктоочулук иштерин жымсалдоо үчүн КГБ “Сынган кылыч” романы менен ошол убакта элге кеңири таанымал боло түшкөн жана ошол эле романы үчүн Компартиялык идеологиядан башка таяк жеп жаткан атактуу жазуучу Төлөгөн Касымбековду өтө ыктуу пайдаланган. Жазуучунун адабий көркөмдүгүнөн МККнын “өтө жашыруун” грифи коюлган архивдик материалдары арбын “Ак кызмат” тарыхый очерк жанрындагы китеби Жаныбек казыга экинчи ирет чыгарылган өкүм сыяктуу болуп калган.

Абдувахаб Мониев да “Генерал Ысакбек” деген китебинде Ысакбек Мониевдин элдүүлүк образын түзүү үчүн Жаныбек казыны басмачы катары көрсөтүүгө аракет кылган.

Жаныбек казы -- өз доору менен мезгилинин атагы таш жарган, Кыргызстан менен Өзбекстан гана эмес, Кытай, Афганистан, Пакистанга чейин белгилүү жана урмат-сыйга ээ болгон адам.

Жаныбек казы чыныгы ак сөөк (мырза, терең интеллект, чынчыл, билимдүү, сабаты бийик, ары гумандуу) адам болгон. Бекеринен ал –казы деген наамга ээ болгон эмес. Эл оозунда Жаныбек казынын бири-бирине арызданган эки бийди кантип соттогону, бечара-жардыга ыдык көрсөткөн байдын көпкөн уулун кандай жазалагандыгы, жана башка соттук чечимдери ушу кезге чейин аңыз болуп, эл оозунда айтылып келет.

Албетте, ал динчил болгон. Бирок, өзүнүн замандаш кожомолдолоруна окшоп фанатик болгон эмес.

2.3. Мусулман аялдарын шариаттын нормаларына каршы «азаттыкка чыгаруу» үчүн күрөш, исламды жана анын баалуулуктарын бурмалоо.

Мусулман аялдарынын абалын изилдөөгө жол салган алгачкы чыгыш таануучулардын бири академик В.В.Бартольд болгон. Анын пикири боюнча, "Исламда аялдар башынан эле эркектерге караганда төмөндөтүлгөн абалда болгон, бара-бара мыйзам жана салт боюнча алардын укуктары дагы да чектелип отурган. Исламдын өнүгүү жолу дин жолунда аялдар укугун бара-бара чектөө багытында жүргөн".[112. С.76] Орус коомунун ориенталисттери 1912,13-жылдары Санкт-Петербургда В.В.Бартольддун редакциясы астында "Ислам дүйнөсү" аттуу журнал чыгарып турушкан. Журнал негизинен Чыгыш өлкөлөрүндөгү мусулман аялдарынын абалына көңүл бурган.[113. С.447-447.]

СССРдин геосаясий абалынан, тарыхый жана маданий өнүгүү бөтөнчөлүгүнөн улам, ислам факторунун өлкөнүн ички абалына жана тышкы саясатына олуттуу таасир көрсөтүп турган.

Советтик изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча СССРде исламдан жана шарият калдыктарынан арылуу бир нече мезгилде жүргөн.

Биринчи мезгилде (1917- 27 жылдары) мусулман башкармалыгы ишенүүчүлөрдүн басымдуу бөлүгүндө таасирин сактап, совет бийлигине олуттуу каршылык көрсөтүп турган.

Экинчи мезгилде (1928- 1941) салттуу ислам жайылган райондордо шарият соттору таратылып, диндик санкциялар юридикалык күчүн жоготуп, мусулман чөйрөсү совет бийлигине лоялдуу мамиле кылууга аракеттенишкен.

Өлкөдө большевиктер бийликке келгенден кийин исламдын салттуу таралуу аймактарында өздөрүнүн салттуу аймакта дин да өз позицияларын бекемдеши керек эле, 1917-ж. 20-ноябрдагы РСФСРдын Эл комиссарлар Советинин "Россиянын жана Чыгыштын эмгекчи мусулмандарына"

кайрылуусу да ошого багытталган, ал мусулмандар тарабынан зор шыктануу менен кабыл алынган. Бирок, жарыяланган принциптер көбүнчө декларативдик мүнөздө болуп, бара-бара өзүнүн карама-каршылыгына айланган.

1920-30 - жылдары эле Совет мамлекетинин исламга каршы саясатынын башкы учурлары байкалып, алар төмөндөгүдөй багыттарда аныкталган:

а) *саясий*, дин башкармалыгы үстөмдүк кылуучу таптын жана конфессиялык бирикмелердин өкүлдөрү катары кугунтуктоо деп түшүндүрүлгөн.

б) *улуттук*, б.а. исламдын жаңы укуктук саясий статусу, граждандык укуктан ажыратуу, эркиндик кепилдиктеринин болбогондугу ж.б.

в) *экономикалык*, конфессионалдык ишмердүүлүктүн уюштуруу-чарбачылык негизин начарлатууга багытталган.

г) *идеологиялык* – атеизмдин мамлекеттик теория макамын таануу, диний көз карашты буржуазиялык көз карашка каршы вариант катары жокко чыгаруу.

Бул учурда совет бийлиги күчкө салуу жолу менен тили жана маданияты жакын этносторду ири элдерге бириктирген. Бийлик жана конфессия ортосунда мамиленин татаалдашкан олуттуу учуру болуп, дин иштери боюнча советтик мыйзамдын жеткилең эместиги болуп саналат.

СССРдеги дин ишмердиги, негизинен, 1918-жылдан РСФСРдин Эл Комиссарлар Кеңешинин Декрети жана 1929-жылдан Бүткүл Союздук Аткаруу Комитетинин жана РСФСРдин Эл Комиссарлар Кеңешинин Токтому менен башкарылган.

1917-жылдан 1940-жылга чейинки аралыкта мусулман аялдарын шарият негиздеринен азаттыкка чыгаруу маселеси маанилүү орунду ээлейт. Жалпысынан эле революцияга чейин жана революция жылдарынын алгачкы жылдарын аялдар азаттыгы маселесин иликтөөгө алган, диний жана шарияттык катаал тартиптери алардын адамдык укуктарын чектеп, укуктан ажыраткан далилдер четтен табылат.

Хадистерде, куран жана башка ыйык китептерде аял укугу, теңдиги, энелерди сыйлоо, барктоо, аялдарды кастарлоо жөнүндө айтылганы менен иш жүзүндө алар сакталган эмес.

Адам укугу анчалык терең сакталбаган же социалдык, укуктук көз карандылык басымдуулук кылган коомдо аял укугу өтө баса белгиленбесе да жаңы коомдун алгачкы жылдарында ачыкка чыга баштаган. Өзгөчө аялдардын калыңга сатылышы, жаш кыздардын колунда байлыгы бар өтө улгайган адамдарга берилиши, алардын дээрлик укуктары сакталбай, аёосуз уруп-сабалашы менен катар кыңк этпей буйрук аткаруусу, кийим кийүүдөгү катаал эрежелер өзгөчө түйшүккө салган.

Октябрь революциясынын жеңиши менен аялдар эркектер менен катар укук талашып, окууга, эмгектенүүгө, каалагандай кийинүүгө болгон аркеттери оңунан чыкпаган аракеттери далилдене баштады. Өзгөчө өзбек айымдарына жанаша же аралаш жашаган аймактарда паранжы жамынуудан баш тарткан аялдардын “жүзүн ачуу” бузукулук, туруксуздук катары кабылдап, айрым адамдар аялдарын, кыздарын өлтүрүүгө чейин барышкан.

Расмий тарыхый маалыматтар боюнча 1930-жылдары Ошто, Араванда, Кара-Сууда, Ноокатта, Кадамжайда, Базар-Коргондо ушундай окуялар катталганы белгилүү. Басмачыларга каршы күрөш темасында кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Н.Байтемировдун «Тарых эстелиги» романынын негизинде режиссер Т.Океевдин «Отко таазим» аттуу фильми тартылган, Т. Садыковдун Бишкек шаарындагы «Революциянын каармандары» монументинде советтик бийликтин алгачкы жылдарында эркиндик үчүн күрөшкөн, басмачылар тарабынан мыкаачылык менен өлтүрүлгөн Уркуя Салиеванын образын ачып берген. Эркектер менен катарлаш эмгек кылуу эл башкаруу аял кишинин иши эмес деген симптом менен анын аракетине каршы иштер менен коштолуп, трагедиянын социалдык-укуктук жагынан кабар берет. Уркуяны өлтүрүүнүн башында Ажы адам турган. Кыргыз аялынын өткөн жүз жылдыктын 20-жылдарында колхозду башкаруусу ал кез үчүн ойго келбеген жумуш эле. Уркуя Салиева Борбордук Азиянын

мусулман аялдарынын тендиги үчүн күрөшкөн чыгаан инсандардын баш сабында турат.

Сузак районунан чыккан алгачкы механизатор Ырыс Кудайбердиеванын трагедиялуу өлүмүндө да дин өкүлдөрү активдүү катышкан. Тарыхый маалыматтарга таянсак, Ырыс түштүктөн чыккан биринчи механизатор аял болгон. Анын басмачылар тарабынан өлтүрүлгөндүгү архивдик маалыматтар менен тастыкталат. [114.]

Сузак районунун Фуркат атындагы орто мектебинин тарых мугалими Эргеш Өмүрзаков 1967-жылдан баштап 29 жыл бою Ырыс Кудайбердиева жөнүндө изилдеген. Ырыстын замандашы, аны жакындан таанып-билген Курман ата, Мырзали ата, Алыкулов Нышанбай ава жана башкалардын ар бири менен жеке сүйлөшүп, Ырыс жөнүндө билгендерин кагазга түшүрүп архивдерден болгон материалдарды топтогон. 1974-жылы өзүнүн изилдөөлөрү боюнча гезиттерге (Ош облустук “Ленин жолу”, республикалык “Ленинчил жаш”, Сузак райондук “Пахтачы” гезиттери, 1974-ж. Жалал-Абад тоңги.1998-ж.7-март) жарыялаган. Белгилүү жазуучу Н.Байтемиров “Эстелик менен сүйлөшүү” макаласында Ы.Кудайбердиева жөнүндө [115.8-966] жазган.

Аталган эки трагедиялуу өлүмдүн артында дин өкүлдөрү активдүү катышканы, жалпы эле дин өкүлдөрүнүн көз караштарынын тайкылыгы жана алар бийлик органдары менен касташканы байкалат. Өзгөчө аял укуктары, алардын коомдогу орду, үй бүлөдөгү салмагы дээрлик эске алынбаган факторлор айрым учурда үрөй учурган окуяларга алып келген.

Ырыстын атасы Кудайберди 1910-жылдары Баткен тараптан келген жарды киши болгон. Жашы 40тан ашкан Кудайберди жесир аялга баш кошуп, 1912-жылы кыздуу болот. Чоң үмүт менен атын Ырыс коюшат. Ырыс жети жашында ата-энесинен ажырайт. Ырыс Айым деген аялдын колунда калат. Бойго жеткен кезинде Ырысбү кечкисин сабатсыздыкты жоюу мектебинен окуп, сабаты ачылып, окуганды, жазганды үйрөнөт. Күндүз колхоз ишинде иштеп жаңы заман турмушуна аралаша баштайт. 1930-

жылдары Жалал-Абадта механизаторлор курсу ачылганда Ырыс биринчилерден болуп ага кирген. Окууну бүтүрүп, биринчилерден механизаторлук ишти аткара баштайт. 1932-33-жылдары колхозго жанын аябай иштеген.

Ырыс аймактагы аялдардын тең укуктуулугу үчүн жол ачып бергендердин бири эле. Кесибине жараша кыргыз аялдарынын салтында жок кийимдерди алгачкылардан болуп кийген. Ал пахталуу шымды шымданып алып трактор айдачу. Ырыс ЧТЗ деген балону жок, жалаң темирден жасалган трактор минген. Эмгек талаасында эркектерге да, аялдарга да трактор айдаганды үйрөткөн. Мисалы, Кайыпова Бадикан, Исаева Сонунбүлөрдү үйрөтүп, кезмектешип айдап иштеген. Айлана камыш, ээн, коркунучтуу көрүнчү. Ырыстан кийин бул жерлер өздөштүрүлүп, дыйканчылык өнүккөн.

Ырыстын эң биринчи трактористка-комсомол болгону көп байлардын тукумдарына жаккан эмес. Ал кезде аял менен эркектин укугу тең болбогон. Биринчи тракторго олтурган аялды байлар, дин өкүлдөрү эч жактырган эмес, ал кезде аял турсун эр жигиттер да ал техниканы айдай алышпаган. Эркектер менен тең таймаш иштеп, трактор айдаганын дин өкүлдөрү менен эл душмандары башкача түшүндүрүп, эл арасына ушак сөздөрдү тарата башташкан. “Ырыс бузулуп кетти”, “төшөк алып трактордун алдына жатып алды” деген сөздөргө кулак салбаган Ырыс улам ишин үзгүлтүксүз жүргүзүп отурду.

Ырыс аялзаты болуп туруп эркектер жасай турган ишти жасагандыгы үчүн да тап душмандарына жаккан эмес. Алар Сулайман ажынын үйүндө селолук советтин төрөгасы Сүйүнбай Мырзакматов менен биргеликте Ырысты өлтүртүү үчүн өзүнчө план иштеп чыгышкан. Ага чейин пахтасына суу жайып, тракторун бузуп, көп зыян келтирип турушкан. Кырманда, колхоз кеңсесинде Ырысты кемсинткен сөздөрдү айтып, ушак таркатышкан. [116.2-б.]

1936-ж. күзүндө “Намуна” колхозу мамлекетке пахта сатуунун планын орундаткан. Жазга маал 1939-жыл жыйынтыгы чыкканда Ырыс Кудайбердиевага 5 кишилик норма аткаргандыгы үчүн эмгек акысына бир уй, 700сом акча берилип, алкыш айтылган.[117.10-14-бб.]

Ырыс эмгек акыга алган акчасы менен Жалалабатка барып, базарлык кылып үйүнө келе жатканда Жалалабат шаарынын түштүк дарбазасы деп аталган Дөмөр айылына кире бериштеги чоң жолдун камыш өскөн сол тарабынан андып турган басмачылар кармап, колун байлап, аёосуз кыйнашкан. Эстен танып калган аялдын үстүнө камыш таштап, өрттөп жиберешкен. Ырыс ушинтип тирүүлөй өрттөлүп эркиндиктин курманы болду.

Ырысты комсомодлор, аскерлер, беш сельсоветтин жалпы эли, чоң митинг жасап, эң алгачкы механизаторду асманга ок атышып, сый-урмат менен сөөгүн Тотуя дөбөсүнө коюшту. Беш күн аза күтүштү.

Ырысты өлтүргөндөр тез эле кармалып, бети ачылып сот тарабынан жазасын алышкан.

1965-жылы Сузак районундагы Ак мечит айылдык совети Ырыс айылдык совети болуп аталган. Улуу Октябрь революциясынын 60 жылдыгын майрамдаар алдында 1977-жылы 6-ноябрь күнү Ырыс айылынын эли өзүнүн эр жүрөк кызына эстелик орнотушту. Эстелик элдин салтанаттуу эскерүү митинги менен, аны жакшы билген айыл аксакалдарынын катышуусунда ачылды. Аны Ырыстын курдашы Эргеш ата ачкан. Эстелик Ырыс МТСте окуп жүргөндөгү сүрөтү боюнча тургузулган.

Мамлекет – ислам мамилелеринин ар кандай абалда өнүгүшү сөзсүз коомдук аң – сезимге байланыштуу. Диний идеологиянын сакталып калышын жана кеңири таралышын шарттаган факторлордун бири – диний кызматкерлер жана диний уюмдар болуп саналат.

Мамлекет канчалык ар тараптуу идеологиялык саясий – укуктук нормаларды көзөмөлгө албасын жана өлкөдө бир нече диний уюмдардын эркин иштөөсүнө кам көрбөсүн баары бир бул иштерде одоно

кемчиликтерге жол берилди. Изилдөөчү С. Абдылдаев « Дин жана аял » деген эмгегинде « Мусулман дин өкүлчүлүгү элдин улуттук сезимин кызыл кулактык менен пайдаланып ислам дининин үрп – адаттарын жана ырым – жырымдарын нукура улуттук жана элдик салт катарында көрсөтүүгө аракеттенүүдө » - деп таамай белгилейт.

Тарыхый окуяларга бай 1927 – 1938 – жылдары аялдарга феодалдык – патриархалдык мамиле кылуунун көрүнүштөрү күчөп, укуктук жактан өзгөчө кемсинтүү, адам ордунда көрбөө, алардын укуктарын дээрлик жоюу далилдери четтен табыла баштады.

Диний идеологдор арасында дин жана диний калдыктар боюнча бирдиктүү теория жоктугунан түрдүү, үстүртөн айтылган, такталбаган маалымат, үгүттөөлөргө шилтеме жасашып, эл арасында идеологияны бурмалаган учурлар кездешкен.

Мусулман аялдарынын шарияттын оор талаптарына, дээрлик баардык нерселерге тыюу салган эрежелерине, өзгөчө түштүк Кыргызстандын аялдары көп тушукканы байкалат. Айрыкча аларды дээрлик билим алууга, эркектер менен катар иштөөгө, көчөгө ээн эркин басууга тыюу салынган, кийинүү эрежелери, жадагалса жүзүн ачпай жүрүүгө чейин талап кылган шарттары, күчөгөндөн күчөй баштады. Калыңга сатуу, өзүнөн бир канча улуу кишилерге күйөөгө берүү, алар уруп – сабап кордосо да арсызданууга жол бербегендиги алардын укуктары таптакыр корголбогондугунан кабар берет. Коллективдештирүүнүн жылдарында алгачкы аракеттер билим алууга, эмгек кылууга багытталганы менен аялдарга эң чоң тоскоолдуктар жарала баштады. Коомдук эмгек – адамдын руханий өсүшүн стимулдаштырып, объективдүү чындыкка сын коюу менен мамиле кылышып, тигил же бул кемчиликтерди түзөтүүдө активдүүлүгүн шарттаган. Кыргызстандын тарыхында ушул маанилүү иштерге өздөрүнүн жигердүү аракеттерин көрсөткөн жүздөгөн активисттер, анын ичинде коммунисттер, комсомолдор, аялдар, тап коомунун келишкис күрөшүнүн курмандыктарына айланышты. « Аялдар азаттыгы » кыймылынын жаркыраган бийиктиги катары Ош

областынын Ноокат районунун өкүлү Уркуя Салиеванын жана Жалал – Абад облусунун өкүлү Ырыс Кудайбердиевалардын өлбөс – өчпөс эрдиктери тарых барактарынан түбөлүккө орун алды.

Мусулман аялдарынын азаттык күрөшүндө миңдеген кыз – келиндер белгисиз бойдон жашоодон армандуу өтүшсө да, Уркуя жана Ырыс өндүү жүздөгөн аялдар өз укуктары, теңчилиги үчүн күрөштөрдө такшалышты.

Ислам дининин таасири эркектердин аялдарга карата кемсинтүү мамилелеринен көрүнөт. Эски жол жобону жактагандар бардык каражаттар, бардык жолдор менен аялдарды коомдук өндүрүшкө, саясий ишмердикке, илим-билим алуусуна активдүү каршылык көрсөткөн жана үй-бүлөдө да укугун чектөөгө умтулушкан.

Чындыгында никенин социалдык ролу ар бир коом үчүн өтө зор. Бирок нике мыйзамын бузушуп кыздардын өздөрүнүн макулдугусуз эле никелештирүү жолу менен үйлөндүрүп койгон учурлар көп кездешкен. Алардын түбөлүк жашоосу, жеке сезимдери кызыктырып да койбогону өкүнүчтүү. Андан да кейиштүүсү жаш кыздарды калыңга сатуу, калың боюнча жаңжалдар, эки тараптын тирешүүсү көз көрүнөө социалдык бөлүнүүгө негиз болгон учурлар аз эмес.

II баптын жыйынтыгы

Мына ошентип, 1920-1930 жж. мусулман дин өкүлчүлүгүнө болгон мамлекеттик саясат саясий-укуктук, экономикалык жана административдик чаралар менен дин ишмерлерин четтетүүгө багытталган.

1920-1930-жылдарда совет мамлекетинде мусулман дин өкүлчүлүгү институнун иш алып баруу жыйынтыктары кайгылуу болгон. Бул мезгил ичинде дин өкүлчүлүгү өз күчүн алсыздаткан. Ислам дин өкүлчүлүгүнүн таасирдүү катмарын физикалык жок кылуу, мусулман диний башкармаларды талкалоо, миңдеген мусулман коомдорун жана мечиттерди жок кылуу – ислам өнүгүүсүнө олуттуу зыян алып келген.

Миңдеген маданият кызматкерлеринин камакка алынуусу жана атууга буйрулганы, алардын ордуна жакшы квалификациясы жок кадрлардын келүүсү, муундар ортосундагы диний ордун басуучулук байкалаарлык жоготууга учураган. Согуштан кийинки жылдарда эле революцияга чейин диний билим алышкан, аман калган дин кызматчыларынын картаюу процесси башталган. Динчилдердин улуу муунунун табигый азаюусу жүрүп, ал эми алардын катарын жаш мусулмандар менен толукталуусу байкалаарлык артта калган. Бул аракеттердин баары 1990-жылдардагы «диний кайра жаралуу» доорунда мусулман дин өкүлдөрүнүн жетишсиздигине алып келген. Ал эми бул болсо дин кызматкерлери тарабынан диний боштукту регионго салттуу эмес идеологиялык көрсөтмөлөр менен толтурулуусуна мүмкүндүк түзгөн.

III бап. Согуш жана согуштан кийинки мезгилдеги мамлекет-ислам мамилелери

3.1. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүктөрү.

Бул каармандык жана трагедиялуу жылдар коомдун жашоосунда терең так калтырган. Аталган мезгилде Совет мамлекетинин өлкөнүн диний уюмдарына болгон багыты өзгөргөн. Германиянын үстүнөн жеңишке жетүүдө конфессиялар СССРдин күчтүү ресурсу жана дүйнөлүк аренада мамлекеттин оң образын жаратуу үчүн негизги куралы болгон. Бул эл аралык мамлекеттик жана коомдук, анын ичинде диний уюмдар боюнча кызматташуу багытында СССРге маанилүү өлчөмдөгү каражаттардын агылып келүүсүнө шарт түзгөн.

Улуу Ата-мекендик согуштун башталышы менен өлкөнүн тагдыры үчүн пайда болгон коркунуч башкаруучуларды коомду бириктирүү жолдорун издөөгө мажбур кылган. Согуш Советтер Союзун жаңы турмуш деңгээлине алып чыккан, совет бийлигин алгачкы жылдарында мамлекеттин бийлик түзүмдөрү менен диний уюмдардын ийгиликтүү кызматташуусунун тажрыйбасын эстөөгө мажбур кылган.

Мамлекеттин башчылыгынын гитлердик Германияга жана анын союздаштарына каршы күрөштө жарандардын күчүн бириктирүүгө таштаган чакырыгы, мамлекет-дин мамилелеринин өнүгүүсүндө ийгиликтүү башталыштын бекемделиши катары динге каршы пропаганданын токтотулушу, совет бийлигинин исламга жана анын уюмдарына карата саясатынын өзгөрүүсүнүн биринчи кадамы болуп калды.

Улуу Ата-мекендик согуштун биринчи мезгилинде мамлекет-ислам мамилелеринин өзгөчөлүгү – активдүү аракеттер мусулман түзүмдөрүнө тийиштүү болгондугунда, ал эми Совет мамлекетинин өзүнүн диний уюмдар менен кызматташуусу көпчүлүк учурда ойлонулбаган, капыстан болгон

формаларга ээ болуп, эч кандай так, далилдүү формага ээ болгон эмес, ошого карабастан бул убакытты Улуу Ата мекендик согуштун алкагында мамлекет-ислам мамилелеринин нормалдашуусунун башталышы деп эсептөөгө болот.

Улуу Ата мекендик согуштун кызыган учурунда ВКП(б) БК биринчи секретары И.В Сталин өлкөдөгү дин ишенимдерин кайтарып берүүгө уруксат берди.

Согуш мезгили СССРде диний жашоонун жандануусу менен мүнөздөлөт, объективдүү себептерден улам калктын жашыруун динчилдиги олуттуу түрдө күчөгөн.

Мамлекет жана диний уюмдар менен байланыш түзүү, советтик органдар жана диний уюмдар тарабынан культтар жөнүндөгү мыйзамды колдонуу жана ишке ашырууну көзөмөлдөө үчүн 1943-жылы орус православдык чиркөө иштери боюнча Кеңеш түзүлгөн, 1944-жылы СССР Министрлер Советинин алдында диний культтар иштери боюнча Кеңеш (диний иштер боюнча Кеңеш) түзүлгөн, алардын союздук жана автономдук республикаларда, край жана областтарда өз өкүлдөрү болгон.

1944-жылдан баштап СССР мусулмандарынын диний иштери башкармалыгын бири-бирине көз карандысыз төрт борбор – Орто Азия жана Казахстан, Закавказье, Түндүк Кавказ, СССРдин Европа бөлүгү жана Сибирь мусулмандар диний башкармалыктары - аткарган.

Согуш убагында көрүлгөн чаралар чиркөө жашоосун жандандырган жана СССРдеги диний кырдаалды турукташтырууга өбөлгө түзгөн. Ошого карабастан, мамлекет жана КПСС БК исламдын «легитимизациясын» көзөмөлдөөгө умтулушкан.

1942-жылдан баштап СССРдин шаарларында диний борборлорду, Орто Азия аймагында мусулмандардын Борбордук Азия дин башкармалыгын ачуу мүмкүнчүлүгү пайда болду. Эшан Бабахан аны тез арада ишке ашырууну чечти. Эшен Бабахан жана анын уулу Зияуддинхан кары Орто Азия, Казахстан өлкөлөрүнүн мусулмандарынын арасында демилге көтөрүп,

мусулмандардын бирдиктүү уюмун түзүүчү активисттер менен ишти уюштурууга баш оту менен киришкен.

Эшан Бабахан жана бир топ кадырлуу дин аалымдары түпкүлүгү Фергана өрөөнүнөн чыккан, ошол кездеги Өзбек ССРнин Жогорку Кеңешинин президиумунун председатели Юлдаш Ахунбаевке кайрылышкан. Ал мындай демилгени кызуу колдогон жана расмий уруксат берген.

1943-жылы 12-июлда Эшан Бабахан, Садык Молдо Исламов, Абдуразак Эшан Махаммад Алышов, Акрамжон Тазикановдор ошол кездеги СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Председатели М.И.Калининге атайын кат менен кайрылышып, колдоо табышкан.

1943-ж. жайында ошол кездеги Өзбек ССРнин Министирлер Советинин төрагасы Абдужаббар Абдурахмановдон расмий уруксат алышкандан кийин уюштуруу иштерин баштаган. Эшан Бабахандын сунушу боюнча Ташкенттин ыйык жайларынан орун алган Хазрети Имам маалесинде уюштуруу тандалды.

Эшан Бабахан жеке И.Сталиндин кабыл алуусунда болуп кайткан. И.Сталин аны өзгөчө урмат менен кабыл алып, бүткүл мусулмандардын ал абалын сурап, акырында фронтко активдүү жардам көрсөтүүнү сунуштаган.

Ташкентке келгенден кийин Эшан Бабахан диний чөйрөнүн көрүнүктүү ишмерлерин топтоду жана башка чөлкөмдөрдүн да тажрыйбалуу диний өкүлдөрүн уюштуруу иштерине активдүү катышууга үндөдү. Уюштуруу комитетинин мүчөлөрү август-сентябрь айларында бардык аймактарды кыдырышып түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн. Бардык уюштуруу иштери бүткөн соң Биринчи уюштуруу курултайы 1943-жылдын 15-20-октябрында 160 делегаттын катышуусунда Ташкент шаарында Эшан Бабахандын үйүндө, Карасарай көчөсү – 13 дарегинде өткөрүлгөн. Курултай Орто-Азия Казахстан республикаларынын мусулмандарынын диний башкармалыгын (САДУМ) түзүүнү жарыялаган. Мусулмандардын диний башкармалыгынын төрагасы болуп 85 жаштагы шейх Эшан Бабахан

шайланган. Төрөганын орун басары болуп шейх Мурат Хожа Самехи, катчысы болуп Зияуддин Кары Ибин Бабахан бекитилген.

Курултайда ыйык Мухаммеддин Ыйык сүннөлөрүнүн, Ыйык курандын негизинде диний башкармалыктын уставы, укук милдеттери иш-пландары бекитилген.

Бүткүл өмүрүн, дин жаатында ишмердүлүккө арнаган, диний мамилелерди жакшыртууга жумшаган Эшан Бабахан дайыма эл арасында үгүт иштерин жүргүзүп, динди ыйык тутууга чакырып, ар тараптуу жакшы иштерди аткарууга чакырган.

1943-жылдан 1989-жылга чейин Кыргызстандагы диний иштердин калыптануусу, алардын өсүп-өнүгүүсү боюнча жазылган тарыхый маалыматтар аз. Ал эми 1917-жылдан 1990-жылдарга чейинки учурларга тиешелүү мезгилдеги маалыматтар илимий иликтөөнүн өз бөлүмдөрүндө берилди.

САДУМ жүргүзгөн атуулдардын дин эркиндиги, билим алуу, улуттук касташпоо, адал эмгек кылуу, согуш учурунда фронтко активдүү жардам берүү сыяктуу үгүт иштери Кыргызстанга да тиешелүү болгон.

Ошол мезгилдин мамлекет-мусулман мамилелерин талдоо, бул мезгилде алар сапаттуу жаңы өнүгүү стадиясына өткөн деп эсептөөгө негиз берет. Мамлекеттик түзүмдөр менен ар түрдүү мусулман уюмдарынын, биринчи кезекте, Борбордук Мусулмандар диний башкармалыгынын ортосунда активдүү кызматташуу башталган. Бул мезгил аралыгында, ар түрдүү себептерден улам, биздин мамлекеттин бийлиги тарабынан исламдын мүмкүнчүлүктөрү натыйжалуу колдонулган эмес.

Алардын катарына төмөнкүлөрдү киргизсек болот:

- СССР башчылары тарабынан мусулман уюмдарынын мүмкүнчүлүгү жетиштүү бааланган эмес;
- РПЧ иштери боюнча Кеңеште ислам боюнча адистердин жоктугу;
- согушка чейинки убактагы диний саясаттын жаңылыштыктары же каталары;

- СССРдин Батышка болгон тышкы саясий багыты.

Кийинчерээк совет мамлекети мусулман коомчулугу менен болгон кызматташуусун тереңдете алды, ага өлкө ичинде жана чет өлкөдө өзүнүн патриоттук ишмердүүлүгүн кеңейтүүдө жардам берди. Партиялык-мамлекеттик жана мусулман уюмдарынын мамилелеринин бири-бирин түшүнүүнүн негизинде өнүгүүсү барган сайын конструктивдүү мүнөзгө ээ боло баштаган. Болуп жаткан окуялардын логикасы православиелик эмес багыттагы конфессиялар менен иштөөгө көңүлүн бурган жаңы мамлекеттик орган түзүү керектигин талап кылып жатты. Дин саясатын жүргүзүүчү мындай орган СССР Эл Комиссарлар Кеңешинин алдындагы дин иштеринин Кеңеши болуп калды.

Мына ушинтип, Улуу Ата-мекендик согуш жылдарындагы Совет мамлекетинин мусулмандарга болгон саясатын талдап чыксак, фашисттик агрессиянын башталышы менен мамлекеттик аппараттын исламга болгон мамилеси өзгөргөн. Совет бийлигинин биринчи он жылдыгында жаралган мамлекет-мусулман мамилелеринин эң жакшы салттарынын кайра жаралуусу башталган. Бул саясаттын маңызын өлкөнүн башчылыгы менен ислам уюмдарынын мамилелеринин калыптануусу катары карасак болот. Совет мамлекети, исламдын жана анын ишмердүүлүгүнүн кайра жаралуусуна шарт түзгөн, мусулмандардын руханий керектөөлөрүн да, Ата-Мекенге патриоттук кызмат кылуусуна да багытталган нормаларды иштеп чыгууга киришкен.

СССР башчылары үчүн Улуу Ата-мекендик согуш жылдарындагы мусулмандардын активдүү патриотизми күтүүсүз болгон. Өлкөнүн бактысына исламга болгон нечен жылдык басым бийликтегилер күткөндөн азыраак таасир тийгизген.

Согуш мезгилинде совет мамлекети ислам уюмдарынын күчүн жана таасирин, душмандар менен болгон күрөшүү алардын тарыхый-салттык кебелбестигисиз жана мекенчилдигисиз болбой турганын сезип турган. Өлкө башчыларынын ийкемдүүлүгү, өткөөл кырдаалдарда көптөгөн догмалардан

баш тарта алуусу ийгиликтүү кызматташуунун өнүгүүсүнө өбөлгө түздү. Конструктивдүү мамлекеттик-диний мамилелерди, алардын ичинде мамлекет-ислам мамилелерин орнотуу, элибиздин согуш апааттарын көтөрүп жана душманды жеңүүсүндө бирден-бир баа жеткис булак болгон.

Исламга карата согуш учурундагы немецтик саясатка баа берүүдө, ал прагматикалык болуп, көпчүлүк учурда ага жүктөлгөн тапшырмаларды чечип турганын белгилей кетүүбүз зарыл. Албетте, анын деңгээли жана биринчи жыйынтыктары СССР башчыларын 30-жылдардын көз карашынан баш тартып, совет бийлигинин биринчи он жылдыгындагы мамлекет-ислам мамилелеринин тажрыйбасын кайра калыбына келтирүүгө мажбур кылган.

Советтик жетекчилик үчүн мамлекет-мусулман мамилелеринин багытын өзгөртүүдө мусулман коомчулугуна болгон немецтик саясат, англо-америкалыктардын Советтер Союзунун аймагындагы элдердин диний саясатын демократиялаштыруу боюнча талаптарына караганда да салмактуу негиз болгон.

Германиянын мусулмандарга болгон саясатында колдонулуучу формалар жана ыкмалардын саны өтө терең иштелген далилдер менен айырмаланып турганы менен, алардын негизинде согушка чейинки мезгилде совет башчылары тарабынан кетирген каталары да бар. Исламга болгон көрсөтмөлүү-лоялдуу мамилелер, экономикалык кызыктырууларды ийкемдик менен колдонуу, мусулмандын ишеним кадыр-баркын жөлөк тутуу, ийне жибине чейин иликтенип чыккан үгүтчүлүк иштери маанилүү ролдорду ойногон. Аскер туткундарын кармоочу лагерлердин шарттары ушунчалык жаман болгондуктан көпчүлүк биздин мекендештерибиз алар менен биргелешип иштешүү, жанын аман алып калуунун бир гана жолу деген ойго келишкен, ошол эле учурда ушул бөлүмдөрдүн аскер кызматкерлери ыңгайлуу учурда Кызыл Армия тарабына өтүп турушкан.

Ошого карабастан совет мусулмандарынын басымдуу бөлүгү өз тандоолорун Совет мамлекетинин пайдасына кылышкан. Муну алардын көпчүлүгү совет мезгилинде туулушкандыгы, билим алышкандыгы, Совет

мамлекети тарабынан үгүттөлүп турган жана кандайдыр бир түшүндүрмөлөр аркылуу авраамисттик окууларда камтылган жакындарына болгон сүйүү, улууларды урматтоо, патриотизм, коомдун жашоосунун негиздери камтылган идеалдар менен сугарылып калышкандыгы аркылуу түшүндүрүүгө болот.

Келтирилген аргументтердин жыйынтыгы, ислам жана башка диндер Улуу жеңиштин негизги себептеринин бири болгон деп эсептегенге мүмкүндүк берет. Андан сырткары СССР башкаруучулары атуулдарды Мекенди коргоого чакырууда, бул согушту «ыйык» деп аташкан, бул болсо дүйнө диндеринин салттарына туура келген.

Мына ошентип, мамлекет-дин мамилелеринин өзгөрүүсүнүн чечүүчү шарты болуп согуш эсептелинет.

1941-жылдан 50-жылдардын орто ченине чейинки убакыт аралыгы мамлекет-ислам мамилелери, Улуу Ата-мекендик согуш жылдарында күчөгөн калктын динчилдигин анын ичинде мусулмандардын дагы жогорулашына байланыштуу диний саясаттын жумшаруусу жана согуш жылдарында совет элинин биригүүсүнө, келишүүсүнө түрткү болгон диний сезимдерге кайрылуусу менен мүнөздөлөт.

1945-жылы бийлик мусулмандарга карата жеңилдиктерге барган - Меккеге ажылыкка барууга уруксат берген, Орто Азиядагы Мусулмандар Башкармалыгына (САДУМ) мавзолейлерди өткөрүп берген, диний башкармаларга дыйканчылык менен алектенгенге чектелүү укуктарды берген ж.б. Согуштан кийинки мезгилде бүткүл өлкөдө, ошондой эле Орто Азияда, диний жашоонун жандануусу байкалган. Бирок, бийликке чиркөө тарабынан колдоонун зарылчылыгы жоктугунан улам ага болгон мамлекеттин мамилеси дагы өзгөрө баштаган.

Улуу Ата-Мекендик согуш жылдарындагы мамлекет-ислам мамилелеринин тажрыйбасы далилдегендей, мындай мамилелер мамлекет диндин жана динге ишенүүчүлөрдүн - реалдуу экенин түшүнгөндө гана конструктивдүү боло алат. Аларды ” кууп чыгуу “, таптакыр жоюп салуу,

аларга сыртын салып коюу мүмкүн эмес, аларга каршы саясий күрөш жүргүзүү келечексиз, себеби Кыргызстанда ислам мамлекетибиздин көптөгөн элдеринин менталитетинин негизи болуп саналган жөрөлгөлөргө, салттарга, диний ишенимдерге таянат.

Өлкө коомдук, саясий абалга карата согуш убагында гана динчилдерге болгон ачык административдик басымдан баш тартууга мажбур болгон жана жарым-жартылай жеңилдетүү практикасына өткөн. Бул динге каршы саясаттын жумшаруусун жана мамлекет-дин мамилелериндеги жаңы баскычтын башталышын айгинелейт.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында динге мамиле жасоо мааниси жагынан өзгөргөн. Партия менен өкмөттүн бүткүл күч-аракети Мекенди, мурдагы социалдык жеңиштерди коргоого багытталган. Кеңеш адамдары, динге ишенүүчүлөр жана ишенбөөчүлөр кебелбес туруктуулукту көрсөтүшүп, согуш мезгилинин сыноолорунан ишенимдүү өтүшүп, өз иштеринин күчүн жана тууралыгын, өз турмушун жакшыртуунун үмүттөрүн айкындашкан.

Согуш мезгилинде эл жашыруун динге сыйынып келген, диний китептерин, диний ырым-жырымдарды жана жашыруун «кудайга» сыйынуулары уланып турган. Согуштан кийинки мезгилдеги совет адамдарынын күч-аракеттери баарыдан мурда бузулган эл чарбасын калыбына келтирүүгө жана согуштун өтө оор социалдык натыйжаларын жоюуга багытталган.

3.2. Согуштан кийинки мезгилдеги мамлекеттин ислам динине карата жүргүзгөн саясаты.

1953-жылы И. В. Сталин дүйнөдөн өткөндөн кийин өлкөдө экономикалык, саясий ички жана тышкы саясатта олуттуу өзгөрүүлөр башталды. КПСС БКнин Биринчи Секретары болуп Н. С. Хрущёв дайындалат. Ал башкарып турган мезгилде динге болгон мамилелерде кайрадан куугунтуктар башталат. Н. С. Хрущёвдун башкарган жылдарын, ага чейинки башкаруучунун кылган иштерине салыштырмалуу «жазгы баар» деп айтылганына карабай, мамлекет жана диний уюмдардын ортосунда мамилелер кайрадан муздайт.

Ошол себептүү, 1950-жылдардын орто ченинен баштап совет бийлиги динге, анын ичинде исламга карата позицияларын катаалдата баштайт. 1960-жылдардын ортосунан баштап жаңы совет бийлиги мамлекет-чиркөө мамилелерин маңызы жагынан мурдагыдай эле динди жок кылууга багытталган боюнча калтырып, формасын алмаштырат - салыштырмалуу туруктуу бирге жашоого өтөт.

1954-жылдын 7-июлунда КПСС БК «Илимий-атеисттик үгүттөөнүн ири кемчиликтери жана аларды жакшыртуу жөнүндөгү» токтомун кабыл алат[118. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. — М., 1971, стр. 502—505.], ал «чиркөө жана ар түрдүү диний секталардын» ишмердүүлүгүнүн жандануусун, диний каадаларды карманган атуулдардын көбөйүшүн белгилеп, партиялык, комсомолдук уюмдарды, агартуу Министрлигин, профсоюздарды «системалык түрдө бардык жандануу менен, сабырдуу ишендирүү ыкмасында түшүндүрүү менен жана динчил адамдарга жеке мамиле кылуу менен» динге каршы иштерди алып барууга чакырган.

Бийликтегилердин келишпестиктеринен токтомду ишке ашыруу токтотулуп калган, ошол себептен «табигый илимий окууларды жана динге каршы идеялык күрөштү үгүттөө боюнча өтө жооптуу иштер системасын жайылтуу ордуна»[119.] доомат кылууну, абийирге шек келтирүүнү, диний

уюмдардын ишмердүүлүгүнө административдик кийлигишүүнү сынга алган. 1954-жылдын 10-ноябрында КПСС БКнин «Калк арасында илимий-атеисттик пропаганданы жүргүзүүнүн каталары жөнүндө» токтомун кабыл алат. [120.с.516—517.]

Н. С. Хрущев өлкөдө өз бийлигин толук орноткондон кийин XX съездде динге каршы күрөш жандандырылган. 1958-жылдын 4-октябрындагы КПСС БКнин «Илимий-атеисттик үгүттөөнүн кемчиликтери жөнүндөгү союздук республикалардын КПСС БКнин пропаганда жана агитация бөлүмүнүн кыскача каты жөнүндөгү» жашыруун токтому партиялык, комсомолдук жана коомдук уюмдарды «диний калдыктарга» каршы пропагандисттик чабуул баштоосу милдеттендирилген; диний коомчулуктардын жашоо шарттарын татаалданткан, мамлекеттик мекемелерге башкаруучулук мүнөздөгү иш-чараларды жүргүзүү жүктөлгөн. 1958-жылдын 16-октябрында СССР Министрлер Совети «СССРдеги монастырлар жөнүндөгү» жана «Епархиалдык мекемелердин жана монастырлардын кирешелерине салыктын жогорулашы жөнүндөгү» токтомдорун кабыл алат [121.] Кампания лениндик мыйзамдуулукту калыбына келтирүү жана сталинизм менен күрөшүү ураандарынын алдында жүргөн.

1958-жылдын ноябрында КПСС БК «Ыйык жерлер» деп аталгандарга «Зыярат кылууну токтотуу чаралары жөнүндөгү» токтомун кабыл алат. 1959-жылдан баштап иштеп жаткан храмдарды жабуу башталат.

1960-жылдын январында КПСС БК «Культтар жөнүндөгү совет мыйзамдарынын дин өкүлдөрү тарабынан жоюлушуна каршы чаралары жөнүндөгү» жашыруун токтомун кабыл алат. 1961-жылдын мартынан баштап СССР Министрлер советинин токтому менен чиркөөлөрдү ачуу жана жабуу областтык аткаруу комитетинин кароосуна өткөрүлгөн, аларга чиркөөдөгү коңгуроо үнүн да чектөө укугун берген. Майрам күндөрү коңшулаш чиркөөлөрдүн динчилдеринин биргелешип сыйынуусуна, ырчылар хоруна жана чиркөө кызматына жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн катышуусуна, коомчулуктун каражаттарына сыйынуучу

турак-жай курууга тыюу салынган, крест жүрүштөрүн өткөрүү чектелген, кайрымдуулук кылууга тыюу салынган. [122.]

1960-жылдын 21-апрелинде, ошол эле жылдын февралында дайындалган Орус православдык чиркөөнүнүн (ОПЧ) иштери боюнча Кеңештин жаңы төрагасы В. А. Куроедов, Бүткүл союздук атайын өкүлдөрдүн Кеңешинин чогулушунда мурдагы жетекчиликтин ишин төмөндөгүдөй мүнөздөгөн: «Православдык чиркөө иштери боюнча Кеңештин мурдагы жетекчилигинин негизги катасы, чиркөөгө болгон партия жана мамлекеттин мамилелеринде ыраатсыз иш жүргүзгөн, көбүнчө диний уюмдарга кызмат кылуу позицияларына чейин түшүп кеткен. Чиркөөгө болгон коргоочулук позициясын ээлеген Кеңеш, дин өкүлдөрү тарабынан культтар жөнүндөгү мыйзамды бузууларга каршы күрөшпөстөн, чиркөө кызыкчылыктарын коргогон». [123. с. 62.]

Ушул мезгилде Ош шаарындагы Сулайман тоосу жана анын башында, айланасында жайгашкан көптөгөн сыйынуучу объектилер - тарыхый-архитектуралык эстеликтер - жок кылынган же функциясын өзгөрткөн. Ошто эле тарыхый көркөм мааниси бар 180ден ашык сыйынуучу жерлер, диний имараттар жок кылынган.[124. С.3] 1963-жылга чейин Сулайман тоосунун түштүк чокусунда Тахти-Сулайман мечити деп аталган бир бөлмөлүү мечит болгон. Ал – XVIк. таандык тарыхый эстелик. Жергиликтүү эл аны Бабурдун аты менен байланыштырышат. [125. С.62.] Мечит 1963-ж. “ динчилдиктин “ символу катары Ош шаардык совети тарабынан жок кылынган. [126. С. 24]

Сулайман-Тоонун Түштүк-Чыгышынын асты жагында жайгашкан Абдуллахан мечити орто кылымдын архитектуралык эстелиги болуп саналат. XX кылымдын башында бул мечит өтө атактуу боло баштаган, миңдеген мусулмандар диний майрамдарда зыярат кылып турушкан. Совет бийлиги орногондон кийин мечит дин ишенүүчүлөрүнө таандык болгон, бирок 30-40-жж. анын катарына жатаканалар жана цехтер орной баштаган. 1953-ж ал мусулмандарга кайтарылат, бирок 1963-ж имарат аймактаануу

музейине өткөрүлүп берилген жана 1988-ж чейин бул жерде музей экспозициялары жана фонду сакталган. [127. С. 25]

XX-к. баш. Джами мечити курулуп тургузулган, ал өткөн кылымдын 40-жж. тарта институттун жатаканасы катары пайдаланылган, кийинчерээк ал жерде консерва заводу жайгашкан. 1978-ж бул мечит бузулган. [128. С. 22]

Чаткалдагы Идирис пайгамбардын күмбөзү деп аталган күмбөздүн имараттарынын бирин буздуруп, бирөөсүн мамлекеттик мекемелерге, атап айтканда, ИИЭКнин(НКВД) райондук бөлүмүнө пайдаланууга беришкен.[129.С.43]

Л. И. Брежнев мезгилинде бийликтердин жана конфессиялардын мамилелери турукташтырылып, жер-жерлерде ислам менен күрөшүү формалдуу жана тышкы мүнөзгө ээ болот. 1960-1980-жылдары БМБтарына Куранды басып чыгарууга, культтук багыттагы предметтер менен мечиттерди каржылоого уруксат берилип, жадагалса «Советтик Чыгыштын Мусулмандары» журналы жарыкка чыга баштайт. Белгилүү болгондой 1969-жылдын 20-августундагы Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин Президиумунда «Диний культтар жөнүндөгү мыйзамдардын аткарылуусун көзөмөлдөөнү күчөтүү жөнүндөгү» №367-токтому кабыл алынат, бул болсо диний культтар жөнүндөгү мыйзамдын аткарылуусуна көмөк көрсөтүүдө жергиликтүү жумушчулар Советинин депутаттарынын жана алардын комиссияларынын иш-аракеттерин жандандырууга түрткү болгон [130.]

Аны менен бирге дайындалган Советтин аппаратынын жумушчулары тарабынан жер-жерлерде диний культ жөнүндөгү мыйзамды аткарууну көзөмөлдөөнүн абалына мезгил-мезгили менен текшерүү жүргүзүлөт. 1969-жылдын биринчи жарымында эле мындай терең текшерүүлөр: Сокулук, Кант, Калинин, Кемин, Тоң, Ысык-Көл, Лейлек, Токтогул, Сузак, Ленин, Ноокат, Фрунзе, Жаңы-Жол жана башка бир нече райондордо жана Жалал-Абад шаарында жүргүзүлгөн [131.]

Текшерүүлөр жыйынтыгында Сокулук райондук аткаруу комитетинин төрөгасынын баяндамасы Кыргыз ССРнин Министрлер Советинин Президиумунда угулуп, калган райондор боюнча Кыргыз ССРнин Министрлер Советинде жолдош Бегматова С. Б. боюнча биздин справкалар кайра карап чыгуу жана диний уюмдардын мыйзамсыз ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөдө ачылган кемчиликтерди жок кылуу үчүн көрүлүүчү чараларды кабыл алуу үчүн райондук аткаруу комитеттери жөнөтүлгөн.

Диний коомчулуктардын топтордун жана культ кызматкерлеринин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөө маселелери менен иш алып барган көмөкчү комиссиясынын мүчөлөрүнүн семинарларына, жумушчулардын айылдык жана поселкалык депутаттар Советинин өкүлдөрүнө, атеисттерге, маданият мекемелеринин кызматкерлерине жана башка кызматкерлерге инструкциялык жыйындар өткөрүлөт.

Мындай иш-чаралар мисал катары: райондук жана шаардык партия комитеттери райондук аткаруу комитеттери менен бирдикте Токмокто, Фрунзеде, Таласта, Кировдо, Сокулукта, Ленин районунда, Кантта, Калининскиде, Быстровкада жана башка бир нече шаар жана район борборлорунда өткөрүлгөн, аларда дин иштери боюнча Советтин атайын дайындалган өкүлү жана анын орун басары инструкциялык докладдар жана диний культтар жөнүндөгү мыйзамды түшүндүрүү сөздөрү менен чыгышкан.

1970-жылдын 18-июнунда республика прокуратурасы менен түзүлгөн келишим аркылуу республикалык баш ийүүдөгү шаар жана район прокурорлору, республикалык прокуратуранын аппаратынын жооптуу кызматчылары катышкан жана Советтин атайын дайындалган өкүлү сөз сүйлөгөн, диний культтар жөнүндөгү мыйзамды аткарууну көзөмөлдөөдө прокурордук текшерүүнү күчөтүү маселелери боюнча семинар өткөрүлгөн. Мисалы 1969-жылы Советтин атайын дайындалган өкүлүнүн кабинетинде 732 мындай жолугушуулар жана сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн, ал эми 1970-жылдын 6 айында – үч жүз жыйырма алты адам менен жүргүзүлгөн.

Тарбиялоо чараларына жана ишендирүүлөргө баш ийбеген, бул культ кызматкерлерине жана культ жөнүндөгү мыйзамдын одоно бузууларына, биз жергиликтүү бийлик органдары менен бирдикте зордуктоо чараларын колдонобуз деп эскерткен.

1969-жылы 9 катталбаган культ кызматкерлери жана башка мыйзамды одоно бузуучулар кылмыш жоопкерчилигине жана 96 адам – административдик жоопкерчиликке тартылган. Мындан тышкары Советтин атайын дайындалган өкүлү тарабынан кат түрүндө бир нече ондогон дин өкүлдөрү эскертүү алган. 1970-жылдын 6 айында ондон ашкан адам административдик жоопкерчиликке тартылган жана 9 адам кат түрүндө эскертүү алган [132.] Катталбаган диний коомчулуктарды топторду жана культ кызматкерлерин аныктоодо жана каттоого алууда алгылыктуу иштер алып барылган. Мисалы коомчулуктун партиялык органдарынын жардамы менен диний калдыктардын негизги алып жүрүүчүлөрүн аныктап, аларга ылайык байкоо койдук деп маалымдашкан.

Мына ошентип 1970-жылдын 2-мартындагы №6-с жана 24-марттагы №15-с маалыматтарыбызда белгиленген кемчиликтерибиз Советтин атайын ыйгарымдуу өкүлү жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү тарабынан оңдолду.

Ошону менен бирге белгилей кетүүчү нерсе эгер Жалал-Абад жана Токмок шаардык партиялар уюмдарынын мисалындагыдай, бардык партиялык комитеттер жана шаардык, райондук аткаруу комитеттери бул маселелерге олуттуурак караганда, бүгүнкү күнгө салыштырмалуу республикада диний уюмдар жана культ кызматкерлери тарабынан культтар жөнүндөгү мыйзамды бузуу фактылары азыраак болмок [133.]

Айрыкча калк арасында атеисттик тарбия жана мыйзамга каршы ишмердүүлүктү көзөмөлдөө Ош областынын Ленин, Токтогул, Лейлек райондорунда жакшы жолго коюлбаган.

Кыргызстандын КП XIV съездинин мезгилинен бери өткөн жылдарда республиканын партиялык уюмдары атеисттик жумуштардын мазмунун бир канча жакшырткан, адамдардын аң-сезиминде диний жана башка

калдыктарды жеңип чыгуу формалары жана усулдары көп түрдүү болгон. Диний культтар жөнүндөгү мыйзамдарды көзөмөлдөө боюнча көмөк көрсөтүүчү комиссиянын иш аракеттери бир канча жанданган. Отчеттук мезгил ичинде, дин жөнүндөгү мыйзамдын өтө одоно бузуучуларынан кылмыш жоопкерчилигине 24 жана административдик жоопкерчиликке 170 адам тартылган.

Адамдар турмушуна өтө одонолук менен жаңы диний эмес советтик майрамдар жана салттар кире баштайт.

Илимий-атеисттик пропагандада жана диндин реакциялык маңызын ачууда республикалык газеталар жана журналдар аз катышышкан. 1969-жыл ичинде атеисттик темадагы 3 эле корреспонденция жарык көргөн, «Советтик Кыргызстан» гезитинин беттеринен бул темага арналган макалаларды жолуктуруу кыйын болгон.

Жумушчулардын депутаттар Советинин жергиликтүү аткаруу комитети жана алардын диний культтар жөнүндөгү мыйзамды көзөмөлдөө боюнча көмөкчү комиссиялары өздөрүнүн иштерин акырындык менен башка багытка буруп турушкан. Диний уюмдарды жана культ кызматкерлерин аныктоодо жана мыйзамсыз иштерин токтотууда административдик жана каржылык органдар аз катыша башташкан.

Мусулман дин өкүлчүлүгүнүн мыйзамсыз иш-аракеттери олуттуу көз караштарды жараткан, бирок кээ бир партиялык жана советтик кызматкерлер, мусулман жана орус-православдык диндери зыянсыз, башка диндерге караганда азыраак реакциячыл деген ката бир ойдо болушкан. Марксизм-ленинизм үйрөткөндөй ар бир дин – реакциялык, коммунисттик мораль менен бардык диний моралдарга туура келбейт.

Ал эми чындыгында Киров районунун аймагында азыркы убакка чейин, ар жума күндөрү айыл активисттеринин көз алдында жума-намаздарын өткөрүшүп, бардык диний жөрөлгөлөрдү уюштурушкан, ал эми диний майрамдар күндөрүндө динчилдерди короомо-короо кыдырышып, ар бир

«жандан» 35 тыйындан же 2 кгдан дан жыйнашкан, 9 катталбаган мусулман коомчулугу жана 9 өзүн молдо атагандар иш алып барышат. [134.]

Же болбосо Тянь-Шань районун алсак, 1970-жылдын 15-июлунда райондук аткаруу комитети төрагасынын орун басары Орозакунов К. өз катында: «Белгилүү болгондой Тянь-Шань районунун территориясында катталган дагы, катталбаган дагы эч кандай мусулман жана башка диний секталар жок...». Ошол эле мезгилде ушул райондо жазасыз түрдө 13 катталбаган диний коомчулугу ишин алып барган, алардын ичинде: «Куланак, Эмгекчи, Казан, Ак-Кудук, Жерге-Тал, Миң-Булак, Жалгыз-Терек ж.б. айылдарында...». Ушундай эле объективдүү эмес маалыматтар Тоң, Тогуз-Торо, Ат-Башы, Ленин жана башка райондук жумушчулардын депутаттар Советтеринен келген.

Андан сырткары республикада мусулман дин өкүлчүлүгүнүн мыйзамсыз иш-аракеттерине кээ бир жооптуу кызматчылар, коммунисттер 1967-жылы Москва районунда болгондой, аяр мамиледе болгон ушундай фактылар кезиккен, 1969-жылы Ноокат районунда «Көк-Жар» совхозунун директору ж. Исмаилов, пионерлагерге коргон куруп жаткан болуп, «Абшыр-Ата» деп аталган ыйык жерде эки күмбөз тургузган, ал үчүн мамлекет каражаттарынан 1531 рубль коротулган [135.]

Мына ошондуктан:

- партиялык комитеттерге, калк арасында атеисттик тарбияны жакшыртуу маселесине, айрыкча динчил менен жеке иш алып барууга көңүл буруу;

- райондук жана шаардык партия комитеттери советтик органдарынан, алардын диний культтар боюнча мыйзамды көзөмөлдөө бюнча көмөкчү комиссияларынан көбүрөөк талап кылуусу;

- мезгил-мезгили менен жумушчулар депутаттарынын район, шаардык кеңеш аткаруу комитеттеринин жана алардын диний культтар боюнча мыйзамды көзөмөлдөө бюнча көмөкчү комиссияларынын отчетторун бюродо угуулары;

- диний уюмдарынын жана культ кызматкерлеринин мыйзамсыз иш-аракеттерин аныктоо маселелери менен далилдүү түрдө иш алып баруулары үчүн административдик органдарга ылайыктуу көрсөтмөлөрдү берүү дагы жакшы болмок [136.]

Кыргыз жазуучусу Касымалы Жантөшев кат аркылуу Исхак Раззаковго, Казы Дикамбаевге жана Төрөбай Кулатовго Кыргыз ССРнин чектеринде диний жана феодалдык калдыктардын көбөйүшү тууралуу маселе менен кайрылат. Ал: «Биздин партия биздин элибиздин алдына ХХІ съездде кеңири талкуулоо үчүн чечүүнү талап кылган 1959-1965-жылдардагы СССР эл чарбасын өнүктүрүү маселелерин койду.

Ар бир жумушчу, колхозчу, кызматкер, кызуу колдоо менен, аң-сезимди акыл менен бириктирген, коммунисттик коомду курууга киришишти.

Анткени, менин оюм боюнча биздин жети жылдык план, биз умтулган коммунизмдин алтын эшиги деп ишенем.

Бул биздин аткаруубуз зарыл болгон эң ардактуу тапшырма болуп саналат.

Бирок эгер төмөндө көрсөтүлгөн феодализм, капитализм калдыктарына болгон чаралар өз убагында кабыл алынбаса, анда булар улуу жана ардактуу тапшырмалардын тагдырына эбегейсиз чоң терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Ата-мекендик согуш жылдарындагы элибиздин биримдигине жана эл аралык саясий абалга байланыштуу партия жана өкмөт диний маселелерге болгон өз мамилесин өзгөрткөндүгү түшүнүктүү. Бирок бул мамилелер динчилдерге тийиште, динге каршы үгүт жүргүзбө, динге байланышкан эски ырым-жырымдар жашап жана өнүгө берсин дегенди түшүндүрбөйт».

К. Жантөшев илимий-атеисттик жана динге каршы үгүт иши алсыз экенин айтат. Ошондуктан, эң биринчи маселе, илимий-атеисттик пропаганданы колдон келишинче күчөтүү болгон.

Кыргыз ССРинде илимий-атеисттик пропаганда негизинен лекция түрүндө болгон, бирок алардын негизги кемчилиги бул лекцияларга,

жумушчулар арасында диний идеялардын негизги жол көрсөтүүчүсү болгон, дини бекем эместер же алардын активдери катышышат же эч ким катышпайт. Динчилдерди бул лекцияларды мажбурлап катыштыруу мүмкүн эмес, бирок ар бир калк жашоочу пунктта илимий-атеисттик лекциялардын уюштуруучулары мына ушундай лекцияларды угууга мүмкүн болушунча көбүрөөк динчилдерди тартуусу зарыл эмес. Бул иш-чара ар бир райондо же калктуу пунктта жаралган конкреттүү пайда болгон абалга жараша өткөрүлүшү зарыл. Андан сырткары динге каршы темадагы баарлашууларды дагы, анын ичинде жеке баарлашууларды да, кеңирирээк пайдалануу керек, анткени динчилдердин негизги массасында алардын саясий өнүгүүсүндө, айрыкча динчил-мусулмандар арасында, сабаттуулук деңгээли салыштырмалуу төмөн болгондуктан, лекцияларга караганда баарлашуулар таасирдүүрөөк [137.]

К.Жантөшев жазгандай, молдолор өткөрүлгөн жөрөлгөлөр үчүн алган акчалар үчүн мушташканга чейин барышат. Мындай конкреттүү фактыларды динге каршы пропагандада сөзсүз түрдө колдонуу керек, себеби мындай жашоодон алынган, угуучуларга маалым болгон далилдер дин өкүлдөрүнүн жана динчилдердин аброюн түшүрөт.

Диний калдыктар менен күрөшүүнүн усулдарынын бири дин өкүлдөрүнө болгон салык саясатын турмушка туура киргизүү. 1946-жылдын 3-декабрындагы СССР Министрлер Советинин «Диний культ кызматчыларына салык салуу жөнүндөгү» токтому, диний жөрөлгөлөрдү өткөрүүдөн пайда тапкан, бирок диний культ кызматкери болбогон, ар бир атуул, пайда салыгы жөнүндөгү Указдын 19-беренесине ылайык ар бир диний жөрөлгөлөрдү өткөрүүдөн түшкөн пайдасынан пайда салыгын төлөөсү тууралуу токтом кабыл алат. Бирок бул мыйзам Кыргыз ССРинде аз сакталат же начар аткарылат. Бул мыйзамды толук жана туура аткаруу, динчилдикти төмөндөтпөсө да, жөрөлгөлөрдү өткөрүү менен диний окууларды идеалдаштырган молдолордун санын канчалык бир деңгээлде төмөндөтөт.

Диний пропаганда менен күрөшүүдө калк массаларына ырым-жырымдарды киргизүү үчүн алдамчылык иш-аракеттерди кылган жана ушундай жол менен кандайдыр пайданы көздөгөн, дин идеологдорун кылмыш жоопкерчилигине тартуу дагы канчалык бир деңгээлде маанилүү [138.]

Ал эми илимий-атеисттик практикалык сунуштар боюнча, илимпоз-изилдөөчүлөр калкты атеисттик тарбиялоого төмөндөгү иш-чаралар топтомун сунуш кылган: аялдар кеңештерин, ардагерлер кеңешин, кварталдык комиссияларды, лекторийлерди түзүү менен жашаган жери боюнча иштерди күчөтүү, ат коюу, жаштарга салтанаттуу паспорт тапшыруу, комсомолдук үйлөнүү тойлору, үй-бүлөлүк кечелер, күмүш, алтын үйлөнүү кечелери сыяктуу жаңы каада-салттарды кеңири колдонуу ж.б. Аялдардын ден-соолугуна зыян келтирген, опузалап калың алышкан, жашы жете электерди күйөөгө берүүдө күнөөлүү ж.б. динчилдердин, чала молдолордун мыйзамсыз иш-аракеттерин токтотуу. «Иштеп жаткан» ыйык жерлерден калкты бөлүү, мүрзөлөрдө табыт үстүндөгү курулуштарга тыюу салуу, исламий сөөк коюу ырым-жырымдарын диний эмес атуулдук эскерүүлөргө алмаштыруу ж.б. Бардык журналдар жана республикалык жана областтык гезит беттеринде, кудайга ишенген жана ишенбеген аялдар үчүн теоретикалык жана усулдук материалдар мезгил-мезгили менен басылып туруучу «Аял жана дин», «Жаңы салттар – аялдар турмушуна», «Кыргыз аялдарынын жашоосундагы жарык жана караңгылык», «Аялдар арасынан лектор-атеисттерге жардам катары» аттуу туруктуу рубрикалар жарык көрүп туруусу сунушталган.

Республикадагы жөрөлгөлөр жана өлүктү көмүү боюнча бардык иштерди тартиптештирүү (координациялоо) максатында Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетинин жана Кыргыз ССРнин Министрлер Советинин бирдиктүү токтому менен атайын башкаруучу структура түзүлгөн. Ага көрүнүктүү илимпоздор, маданият ишмерлери, партиялык жетекчилер кирген, майрамдар жана жөрөлгөлөр боюнча

комиссия иштей баштаган. Бул комиссиянын максаты, калк турмушунда таркалган диний жөрөлгөлөрдү, каада-салттарды терең философиялык-диний мазмундаштыруу, жана ошондой эле жергиликтүү каада-салттарды колдонуу менен социалисттик диний эмес жөрөлгөлөрдү иштеп чыгуу жана турмушка киргизүү болгон. Комиссия тараптан илимпоздорду тартуу аркылуу, изилдөө жолу менен төмөнкү негизги талаптарды бөлүүгө негизделген, бир нече жөрөлгөлөрдү өткөрүү боюнча методикалык сунуштар иштелип чыккан. Салттык мүнөз, жогорку эстетикалык-эмоционалдык деңгээл, жөрөлгөнү ар бирине жеткирүүнү, үй-бүлөлүк-турмуш деңгээл ж. б түшүнүк болгон. Жогоруда айтылгандарга байланыштуу кыргыз элинин маданий мурасын актуалдаштыруу, мурун унутулуп кеткен бардык маданий баалуулуктарын кайра жандандыруу аракеттери бир канча активдешкен [139. С.121.]

Мына ошентип, динге болгон массалык кызыгуунун өсүүсү, диндин жана диний уюмдардын тарыхый жана азыркы учурдагы ролунун баалоосун өзгөрткөн. Эгер 80-жылдардын ортосунда бийликтегилер республикадагы диний абалды төмөндөө тенденциясына ээ деп баалашса, бир нече жылдан кийин муну кылуу керек эмес эле, мусулман конфессияларынын ишмердүүлүгүнүн күчөөсү мамлекет тарабынан улуттук тарых жана маданиятынын, ар кандай элдин турмушун кайра жаралуу факторлорунун бири катары каралган. М. Горбачевдун кайра куруусу мамлекеттик-конфессионалдык мамилелердин атмосферасынын жеңилдешине алып келген, анткени өлкөдө диний басмырлоо кескин азайды.

Мурун бир нече себептерден юристтер тарабынан Кыргызстандагы диний уюмдардын укуктук маселелерине олуттуу көңүл бурулбаган:

- дин менен байланышкан бардык нерсе көптөгөн административдик тыюулар же чектөөлөр алдында жана изилдөөгө негиз болбогондуктан, совет мезгилинен баштап эле диний түзүүлөргө кызыгуу жок болгон;

- укук маселелери экинчи орундагы маселелер болуп турганда, диний чөйрөнү идеологиялаштыруу, ал эми кийинчерээктен баштап саясатташтыруу жана радикалдаштыруу;

- позитивдүүдөн алыс болгон, жеке караганда дин эркиндигинин абалына, жана жалпысынан адам укуктарына, баа берүүгө чыгуудан коркуу, ж.б.;

Адилеттүүлүк үчүн белгилей кетүүчү нерсе, терроризм жана экстремизм менен байланышкан азыркы учурдагы коркунучтар, бардык адистерди диний уюмдар жөнүндөгү нормативдик-укуктук документтерди изилдөөгө түрткү болуп жатат.

Совет мезгилиндеги күжүрмөн атеизмди пропагандалоосуна карабастан, Кыргызстан чындыгында массалык атеизм өлкөсү болгон эмес. Коммунизм идеясынын өзү башка ойлорго жол берген эмес, баскынчылык, зордукчул диндин бир түрү болгондуктан, совет бийлигинин дин менен болгон күрөшү толугу менен атеизм идеологиясынын диний менен күрөшү начарлады. Коммунизм өзү кандайдыр бир дин катары болгон, калктын диний чөйрөдө эркин ойлуулукту жана плюрализмди түшүндүргөн, чыныгы атеизациясы жок болгондуктан Кыргызстан дин карманган өлкө бойдон кала берген.

Жогорудагы шарттар совет мезгилинде динге болгон муктаждык түп тамыры менен жок кылынбагандыктан, Кыргызстан коомчулугунун либерализациясы постсоветтик мезгилде диний плюрализмге айланат.

Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй светтик мамлекет мыйзамга ылайык келтирүү менен мамлекет жана диний уюмдардын укуктук жана милдеттерин даана бөлүү менен абийир эркиндиги демократиялык принцибин ишке ашырат. Конфессиялар мамлекеттен ажыраган жана мыйзам алдында тең укуктуу. Мамлекет алардын ишмердүүлүгүнө укуктук орун берет жана диний жашоого кийлигишпейт. Ал эми диний уюмдар укуктук нормаларды сактоого жана алардын чегинен чыкпоого тийиш, башкача сөз менен айтканда, бул мамлекеттик-конфессионалдык мамилелерди айкалыштырат, диний жана диний эмес жашоодо тең салмактуулук түзүлөт.

Бирок бул мамлекет тарабынан дагы, диний уюмдар тараптан дагы бузулушу мүмкүн. Мамлекет аны диний эркиндикти чектөө жолу менен бузат, ал эми диний уюмдар – мыйзам тарабынан регламенттелген милдеттерди, анын ичинде коомдук-саясий көз карашты аткарбоо аркылуу

ишке ашырат. Эки учурда тең мамлекет-конфессионалдык мамилелердин демократиялык принциби бузулат. Мамлекеттин дагы конфессиялардын дагы конституциялык талаадан чыгып кетүүсү диний коомчулукта клерикалдык тенденциялардын өнүгүүсүнө түрткү болот. Жана бул процесс социалдык-экономикалык, саясий, руханий ошондой эле эл аралык шарттар менен себеп болгон.

Кыргызстандын диний уюмдары, ал эми кичинекей Кыргызстанда алардын саны эки миңден ашык болгон жана өлкөнүн социалдык структурасында өз ордун табышкан.

Ошондуктан мамлекет менен болгон алардын мамилесинин мүнөзү көп нерсе тууралуу айтат:

1. дин менен байланышкан адамдардын укуктары жана эркиндиги чындыгында ишке ашканы;
2. атуулдардын ишенимдерин сыйлоо деңгээли;
3. башка социалдык түзүүлөрдө жок болгон мамлекеттик эмес структураларга болгон мамлекеттин мамилеси.

Мына ошентип, Советтер Союзу кулагандан соң мамлекет-конфессионалдык мамилелер кандайдыр бир деңгээлде «жылый» баштаган, республикадагы диний эркиндиктер жана диний уюмдар боюнча кырдаал демократизацияга карап өзгөргөн.

1980-жылдардын акырынан баштап саясий жана социалдык-экономикалык шарттар акырындык менен түп-тамырынан өзгөрө баштаган, бул болсо 1990-жылдардын башында бийликтердин мамлекеттик-конфессионалдык саясатынын өзгөрүүсүнө алып келген.

Бул убактарда саясий аренага диний багыты бар союздар, кыймылдар жана партиялар чыга башташат. Бул мезгилдеги СССРдеги кайра куруу процесстери, «суверенитеттердин парады», СССРдин кулашы, дүйнөдө исламизмдин көтөрүлүүсү, 1990-жылдардагы бүткүл диний көтөрүлүү рамкасында мусулман ренессансы менен шартталган окуялар, дүйнөлүк

коомчулукта исламдын ролунун принципиалдуу өзгөрүүсү менен мүнөздөлөт.

Колониалдык системанын кулашы жана СССР жетекчилеринин Азия жана Африканын жаш өлкөлөрү менен байланыштары; араб-израиль конфликти жана СССР тараптан араб-мусулман күчтөрүн нечен жылдык колдоосу; афган согушу башталгандан соң бул абалдын өзгөрүүсү дүйнөлүк масштабда мусулман күчтөрүнүн биригүүлөрү, келишүүлөрү жана алардын позицияларынын бекемдешине алып келген, ал эми советтик мусулмандар үчүн, аларды активдешүүгө түрткөн, исламдын күчүнүн жана саясий потенциалынын далили болгон.

СССРдин мусулман уюмдары бийликтегилер тараптагы кээ бир алсыздыктарына кандайдыр бир «компенсация» катары, советтик мамлекеттин сырткы саясий акцияларын колдоп турган. Советтик коомчулуктун туюктугу белгилүү бир баскычка чейин, өлкөнүн ичиндеги ислам чет элдик ар түрдүү таасирлерден корголгон, анын ичинде консервативдик жана фундаменталисттик мектептерден дагы корголууга, шарт түзгөн.

1980-жылдардын экинчи жарымында бардык эле союздук республикалардагыдай, Кыргызстанда динчилдик кандайдыр бир кыймыл болгондугу байкалат, бул эң негизинен социалдык, экономикалык, саясий жана моралдык – коомчулуктун кыйроосу менен шартталган. Андан сырткары бул -кубулушта белгилүү бир ролду коомчулукта жогору турган идеалар, баалуулуктардын жокко чыгарылышы жана кыйроосу ойногон.

Коомдун массалык аң-сезиминдеги маданий жана моралдык векторлордун өзгөрүүсү коомдогу диндин ролуна жана ордуна, биринчиден дүйнөлүк жана улуттук маданияттын феномени, коомдун ыйман жөлөгү катары жаңыдан баа берүүгө түрткү болгон. Атеисттик тарбиянын кулашы дагы кандайдыр бир олуттуу маанини ээлеген. Анткен менен да идеологиялаштыруу процесси түз болгон эмес, советтик жетекчилерде программа, ал турсун өлкөнү демократиялаштыруу түшүнүгү болгон эмес.

Мамлекет менен конфессионалдык, анын ичинде мусулман дагы, уюмдардын ортосундагы мамилелер көпчүлүк учурда коркунучтуу мүнөзгө ээ болгон, саясий кырдаалдардын конъюнктуралык, жана кээ бир учурларда жеке кызыкчылыктардын таасири алдында болушкан.

1990-жылдардан баштап исламдын кайра жаралуусу башталган, бул биринчиден, диний аң-сезим өсүшүндө, ислам жөрөлгөлөрүнүн активдүү жандануусунда, мечиттердин санынын көбөйүүсүндө, диний билим берүү системасынын жөнгө салынышында ж.б. байкалган. Ислам ренессансына болгон импульс сырттан болгон, биринчиден бир тараптан светтик бийликтердин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болсо, экинчи тараптан, кайра куруу жылдарында борбордоштурулган бийликтин алсыздануусу.

Советтик коомчулуктун турмушундагы бардык тармактарда демократиялык өзгөрүүлөрдү киргизүү максатында партиялык-мамлекеттик лидерлердин бир бөлүгү тарабынан ойлонуп ишке ашкан «кайра куруу», коомдук жашоонун бардык тармактарда көптөгөн конфликттик кырдаалдарга, анын ичинде диний негизде дагы, алып келген, кайсыл бир мезгилде күчтүү көп улуттуу мамлекеттин кулашы менен аяктаган, Ата-Мекен тарыхында совет мезгилинин өнүгүүсү бүткөн, административдик-командалык мамлекет башкаруу системасы бузулган жана советтик атуулдардын мурунку жашоо-тиричилиги талкаланган.

СССРдин кулашы жана анын артынан Кыргызстандын суверенитеттигин жарыяланышы, посткоммунисттик мезгилдеги коомдук мамилелердин өнүгүүсүнүн жаңы векторун белгиледи. Мурункудай мамлекеттик түзүлүш моделинен баш тартуу, саясатта жана экономикада баалуулуктар ориентирлеринин алмашуусу коомдун кайра жаралуусунда исламдын маанилүүлүгүнүн, мамлекеттик саясатынын маанилүү элементи катары, жогорулашына шарт түзгөн.

Калктын диний жашоосун изилдөө менен улуттун руханий-адеп-ахлактуу, моралдык-этикалык, социалдык-экономикалык жана маданий-саясаттык тарыхына жетүү анын негизги талаптарынын бири болуп саналат.

Кыргызстандагы мамлекет-ислам мамилелери өнүгүүнүн маданий өнүгүү тенденциясына ээ. 1917-жылдан тартып совет бийлигинин башталгыч мезгилинде каршы туруудан 1980-жылдардын аягында СССРдин таркаган учурунда аны кабыл алууга чейин болгондугу маалым.

Динчилдик башка бардык эле совет республикаларындагыдай, Кыргызстанда коом турмушун коммунисттик идеологияга баш ийдирүүдө, «артта калуучулуктун» жана «диний калдыктардын» сапатында көрсөтүлгөн. Кыргызстан бирдиктүү совет мамлекетинин органикалык бөлүгү болгондугуна байланыштуу республика атуулдары, алардын укуктарын жана милдеттерин, дин тутуу эркиндиктерин белгилеген, бардыгына тийиштүү мыйзам актыларын колдонушкан.

Кыргыздар тарыхый атеисттик мурас катары улуттук өзгөчөлүккө жана жашоо образына евразиялыктардын цивилизациялык белгилерин калтыргандыктан, чыныгы мусулман көз караштарына кире албаса дагы, салттарды улуттук же турмуштук ислам катары сактап кала алышкан. Жергиликтүү ыйык жерлерди – мазарларды ыйык тутуу жана аларга зыярат кылуу аябагандай ишендирүүчү күчкө ээ болгон. Диний үгүт пропаганданын көпчүлүгү айыл жерлеринде өткөрүлгөн, анткени дал айыл-кыштактарда калктын жогору динчилдиги байкалган. Атеисттик тарбия усулдарын иштеп чыгуу үчүн бул жерлерде ишенгендерди сурамжылоо усулдары жүргүзүлүп турган. Анткени менен тажрыйба жана практика көрсөткөндөй, жогоруда саналган бардык аракеттер күткөндөй жыйынтык берген эмес.

Совет мезгилинде өткөрүлүп жаткан катуу басымга жана атеисттик пропаганданын активдүүлүгүнө карабастан, муундан муунга исламдын негизги илимдерин, буйруктарын жана салттарын – намаз, орозо, зекет, жаназа, сүнөткө отургузуу, нике кыюу, тамак тандоо ж.б. жеткирген, динчил мусулман массасын улуу жаштагылар түзгөн. Ал тургай коммунисттик партиянын өтө ишенген жана кызыккан мүчөлөрү дагы айрым бир жөрөлгөлөрдү жана каада-салттарды кармануу менен мусулман бойдон калышкан.

Изилденип жаткан мезгилге мүнөздүү сыпаттар катары калктын динчилдиги тууралуу статистиканы жок болушу жана өздөрүнүн укуктарын жана милдеттерин колдоно албагандыгы; диний мекемелердин аттарын расмий документтерде жана күнүмдүк басмадан жашырышкан.

Бул мезгилдерде ислам фундаментализминин позицияларынын бекемделишине алып келген бир гана ички демографиялык жана социалдык-экономикалык факторлор гана эмес, Афганистандагы согуш жана Ирандагы революция дагы түрткү болгон.

СССРдин түштүк республикаларында мусулман диний-улутчулдук маанайлардын ачык активдешүүсү байкалат. МКК (КГБ) органдары белгилегендей тажик жана өзбек жаштарынын арасында ваххабиттик окуулар таркалган. 1979-жылы партиялык комитеттерге атеисттик тарбияны күчөтүү боюнча далилдүү чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарылчылыгы эскертилген жана милдеттер коюлган. Иш аракеттер колго алына баштаган, ушул аракеттерге удаалаш эле КПСС БК «Идеологиялык, саясий-тарбиялык иштерди андан ары жакшыртуу жөнүндөгү» токтому кабыл алынат. 1981-жылдын сентябрында КПСС БК «СССРге каршы душмандык максаттарда «ислам факторун» душман тараптан колдонуу аракеттерине каршы иш-чаралар жөнүндөгү» токтому кабыл алынат, ал болсо 1983-жылдын апрелиндеги «Мусулман дин кызматчыларынын реакциялык бөлүгүн идеологиялык чектөө чаралары жөнүндөгү» токтом менен толукталат. КПСС БК Пленумунун 1983-жылдын июнундагы «Партиянын идеологиялык, массалык-саясий иштеринин актуалдуу маселелери» токтомунда атеисттик тарбияны күчөтүү боюнча тапшырмалар такталган.

Мамлекет – дин маселелери коомдо дайыма көңүл борборунда болгону менен аларга карата саясий – агитациялык мүнөздөгү идеологиялык иштер өтө этияттык, сактык менен жүргүзүлүп келген.

Партиянын БКнен баштап республикалык, областык, шаардык, райондук, чарбалык мекеме уюм ишканалардын баштапкы партиялык

уямдарында үгүт иштеринде дин менен болгон коомчулуктун мамилеси же атеизм боюнча атайын пункт, бөлүмдөр каралган. Жалпы көзөмөл, алардын идеология иштерин саясий жактан териштирүү түздөн – түз тапшырылбаганы менен жалпы көңүлдүн сыртында болгон эмес. Өзгөчө партиялык профсоюздук, комсомол уюмдарынын иш пландарында түздөн – түз ачыктан – ачык белгиленбесе да байланыштуу маселелердин тегерегинде аларга тымызын байкоо, түшүндүрмө ишин жүргүзүүдө өзгөчө принциптерди сактоо маселеси коюлуп келген. Маселенин тымызын коюлушу өлкөнүн жалпы саясий идеологиясына ачык айтылбаса да, өзгөчө же жашыруун жыйынтыктардын бюронун чечимдерине киргизүү көбүнчө укук коргоо уюмдарына анын ичинде мамлекеттик коопсуздук кызматына, ички иштер министрлигинин 9 – 10 – башкармалыгына тапшырылгандыгы байкалат.

Дин маселесине карата үгүт иштери катары дин өкүлдөрү башка улуттун же башка диндин өкүлдөрүнө үйлөнүүгө болбойт, никеси кабыл болбойт, балдары никесиз төрөлгөнгө барабар деген түшүндүрмөлөрүнө карама-каршы иретинде башка улуттун өкүлдөрүнө үйлөндүрүп интернационалдык үй – бүлө, советтик системада адатка айланган комсомолдук үйлөнүү кечелерин, тойлорун өткөрүү, даңазалоо иштери менен жооп кайтарышкан.

Диний ишенимдин маанилүү куралы болгон адамдарды намазга, мечитке, диний мектептерден билим алуу саясатына жооп катары партиялык, коомдук уюмдар оюн зоокторго, концерт, көңүл ачуучу программаларга, элдик жаңы майрамдарга, музейлерге, дискотека сыяктуу иш – чараларга тарта баштаган. Ал эми идеологиялык күрөштө райондук, шаардык, областтык, республикалык үгүт иштерин аткаруучу партиялык уюмдун иш жүргүзүүчүсү болгон «Билим» коомунун активисттери, кызматкерлери, лекторлору лекцияларынын дээрлик кыйла бөлүгүн атеизм темасына арнашканы маалым.

Дагы бир маанилүү аракет катары орозо, намаз күндөрүнө тушташ бир нече кызыктуу программалар менен чыгышып, орозо же намаз улуттук

традицияга тиешеси жок экендигин, аларга өзгөчө басым жасоо зарылдыгы анчалык эместигин ынандырууга далалаттанышкан.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй динчилдик маанайдын төмөндөөсү ошол учурдагы динчилдердин аң – сезиминин өнүгүшүндөгү көрүнүктүү тенденция болуп саналат. Бул жалаң гана диний агымдын өзүнүн маанисиздигин жана алардын диний догмалары турмуш менен карама – каршылыгынан эмес, эң башкысы динчилдерге айлана – чөйрөдөгү чындыктын таасири, алар өздөштүрүп жаткан билимдеринин таасиринде келип чыгат.

Илимий атеисттик иште айлана чөйрөнү таанып билүүгө болгон динчилдердин түшүнүктөрүн салыштырып байкоо зарыл эле. Мына ушул багытта 1970 -1990 – жылдарда республиканын бардык жогорку, атайын окуу жайларында «Илимий атеизм» сабактары киргизилип, өтө катуу тартипте окутулган. Алсак, мамлектик бүтүрүү сынактарын «Илимий коммунизм», «Диалектикалык материализм» сыяктуу сабактарынын деңгээлине көтөрүү талаптары коюлуп келген жана айрым пункттар ишке ашкан учурлары кездешкен. Жалпы билим берүү деңгээлин жогорулатуу менен билимдин зарыл негизин түзүү, тарбиялык таасирди кескин күчөтүү аркылуу практикасын кечирээк колдоно башташкан. Натыйжада активисттер, идеология кызматкерлери калк арасында алардын динге болгон ишеними, орозо кармоо, намаз окуу аракеттери боюнча социологиялык иликтөө иштерин практикалашкан. Социологиялык иликтөөлөр жыйынтыгын карасак динге болгон ишеним, орозо кармоо, намаз окуу ишенимдеринин улам азайып солгундаган тенденцияларын ачык байкашып, жыйынтыктарын жарыялай башташкан. Бул маселени илимий социологиялык жактан жыйынтыктоо маалында бир топ кыйналышкан жана илимийлүүлүк себептерин ачык түшүндүрө алышпаганы байкалат.

Бул жагынан белгилүү советтик социолог Ю. А. Леваданын пикирлерине таянсак: «Тигил же бул диний мамилелер иш жүзүндө кол үзүшкөн адамдардын көпчүлүк бөлүгү муну толук өлчөмдө сезишпейт. Илимий көз

караштын аң – сезимдүү жактоочусу да күжүрмөн атеист да болуп саналбаган динге кайдыгерлердин көп сандаган катмарынын өмүр сүрүп жатышы ачакейликке байланыштуу».

Чындыгында белгилүү социологдун оюна кошулууга мажбурбуз, анткени кайсы бир идеология адамдын аң – сезимин биротоло ээлей албашы чындык.

Коомдун өнүгүшү, социалисттик курулуштун алдыңкы жетишкендиктери билим берүүнүн сапаты, илимдин жаңылыктары, ачылыштары көптөгөн суроолорго өзү эле чекит койгону далил болду. Бир коомдук - экономикалык формациядан экинчисине өткөн учурда диний түшүнүктөрдүн жоюлуу процессинин өзүнчө бөтөнчөлүгү болот. Жаңы коомго өткөн доордун үй – бүлөлүк, турмуш – тиричилик салттары коомдук мамилелерден көп тараптуу айырмаланып өтө консервативдүү келип, кыйлага чейин сакталаарын белгилүү окумуштуулар, изилдөөчүлөр ачык белгилешкен.

3.3. "Кайра куруу" доорундагы мамлекет менен исламдын өз ара мамилелери

СССРдеги мамлекет-конфессиялык мамилелеринин башталгыч трансформация чекити катары, динге карата мамлекеттик көзөмөлдүн чукул алсызданганы менен уланган, кайра куруу мезгилин белгилесе болот. Кайра куруу мамлекет жана дин мамилелеринде, ошол мезгилдин съезд жана партконференцияларынын негизин түзүүчү материалдарында чагылдырылган жана жаңы башатка ээ болгон.

КПСС өзүнүн материалисттик эмес динге болгон көз карашын жашырбастан, дин менен болгон саясий күрөш идеясынан баш тарткан, XIX Бүткүл союздук конференцияда, мындай идея партияга чоочун экендиги баса белгиленген [140. С.52.]

Андан көп өтпөстөн М. С. Горбачев совет коомундагы 70 жылдык мамлекет жана дин тирешүүсүнө чекит койгон, «Дин эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү» СССРдин жаңы мыйзамын жетектеп, иштеп чыгат [141.]

Дал ушул мезгилде диний мүнөзгө ээ бардык каада-салттар, ал же бул элдин улуттук тарыхын жана маданиятын, өзүнчөлүгүн кайра жандандыруучу факторлорлун бири катары, көп кылымдык коомдук практика аркылуу иштелип чыккан, эбегейсиз бир күч экендигин далил катары түшүнө башташкан [142.]

Аны менен бирге адамдардын аң-сезиминде улуттук маданиятты жана динди окшоштуруу аракеттери башталган. Диний жөрөлгөлөргө катышуу улуттук маданиятка байланыштырылып, ал эми диний мазмунду сыңдоо, дин

өкүлдөрү тарабынан улуттук нерселерге тыңчылык кылуу, өз элинин ыйык салттарынан баш тартуу катары көрсөтүлө баштаган.

Ошол мезгилде мамлекетте 4 борборлоштурулган структура иш алып барган: Орто Азия жана Казахстан мусулман коомчулуктарынын ишмердүүлүгүн башкарган Мусулмандардын Орто Азия диний башкармасы (САДУМ); Азербайджан, Грузия жана Армения мусулмандарын бириктирген Закавказье мусулмандарынын дин башкармалыгы (ДУМЗАК); Түндүк Кавказ регионунда улуттук пайда болуулардын чегинде иш алып барган Түндүк Кавказ мусулмандарынын дин башкармалыгы (ДУМСК); жана мунун жоопкерчилигинде болгон бардык мусулман коомчулуктары кирген СССРдин Европа бөлүгүнүн жана Сибирь мусулмандарынын дин башкармалыгы (ДУМЕС). Салттуу түрдө советтик исламдын «жүзү» катары роль ойногон, муфтияттардын эң таасирдүүсү жана абройлуусу болуп САДУМ эсептелген. САДУМду СССРдеги жападан-жалгыз мусулмандар окуу жайлары – «Мир-Араб» Бухара медресеси жана Ташкент Ислам институту көзөмөл кылган. Дал ушул жерлерде татар, Түндүк Кавказ жана Закавказье мусулмандарынын болочок диний башчылары билим алышкан, жана дал ушул жерлерде «советтик» исламдын каршылаштары биринчилерден болуп сүйлөгөнү чыгышкан.

1989-жылдын 4-февралында Өзбекстан жана Тажикстандын диний лидерлери «Барак хан» медресесиндеги САДУМдун административдик имаратына чогулушуп, мусулмандардын өткөөл жыйынынын башталышын жарыя кылышкан жана ультиматумдук түрдө, ислам адаттарына туура келбеген, кудайсыз бийликтин саткынчылыгында күнөөлөнгөн, жана отурган кызмат ордуна ылайык эместиги үчүн САДУМдун төрагасы, муфтий Шамсиддин (Шамсуддин) Бабахановду ордунан кетүүсүн талап кылышкан. Мамлекеттик органдар тарабынан каршы иш-аракеттерди күткөн жыйындын уюштуруучулары, Өзбек ССРнин Министрлер Советинин имаратын карай жөнөшкөн. Демонстранттар үчүн күтүүсүздөн Өзбек ССРнин КП БК биринчи катчысы Ислам Каримов алардын талаптарын угууга макул болот,

жана жаңы муфтийди шайлоо маселеси чечилген. Көп өтпөстөн муфтий болуп САДУМдун алдындагы Жогорку ислам институтунун директору Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф шайланат. Ш. Бабахановду иштен алуу советтик дин башкармалыктар системасынын жарылуусунун башталышы болгон. САДУМдун төрагасынын ушунчалык оңой иштен алынуусу, көптөгөн совет имамдарынын эсинде калган.

Айтылган окуялардан үч жыл өткөн соң, Мавераннахр мусулмандар Диний башкармалыгы болуп башынан уюштурулган Орто Азия жана Казахстан мусулмандар дин башкармалыгы өз ишин токтоткон, жана республикалык муфтияттарга: Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Казахстан МДБтарына бөлүнгөн.

Советтик исламдын расмий лидерлери күчүнүн болушунча исламдын кайра жаралуусуна салымдарын кошууга аракет кылышкан, бирок өз иш-аракеттерин СССРдин диний иштер боюнча Совети менен макулдашууга мажбур болушкан. Бул уюмдун басымы менен көпчүлүк убакта атеисттик пропаганданын пайдасына «советтик моралга» каршы келген ислам салттары менен күрөшүп, диний илимдерде күмөндүү же аларга каршы келген арыз жана фатваларды чыгарууга айласыз болушкан. Бийлик менен мындай «кызматташуу» имам жана муфтийлерге жагуусу күмөндүү, бирок уюшулган мусулман турмушун башка жол менен сактап калуу мүмкүнчүлүгү жок болгон.

Диний башчыларга каршы ачык репрессиялар жылдарында жөнөкөй динчилдер ушундай позицияны колдобосо да, түшүнүшкөн. Бирок, кайра куруу мезгилинде расмий структуралардын макул болуучулугу динчилдер арасында нааразычылык туудура баштаган.

Кайра куруу мезгилинин бүтүшү, дин иштери боюнча советтин тажаткыч камкордугунан кутулган жана “Тынчтык фондуна” түйшүк туудуруучу төлөмдөрдү төлөгөн, бул башкармалыктардын ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсү менен белгиленет.

1989-жылдын 16-25-августтарында Поволжьеде жана Башкыр АССРинде, Волга Булгариясынын исламды кабыл алгандыгынын 1100-жылдыгы жана ДУМЭСтин 200-жылдыгына арналган, мааракелер өткөрүлгөн. Бул маараке масштабы жактан, андан бир жыл мурун өткөрүлгөн, Орус Чокунуусунун 1000-жылдыгын майрамдоо менен тең эле. Мааракенин катышуучуларына куттуктоо сөздөрү менен Москванын жана Бүткүл Россиянын Ыйык Патриархы, РСФСР Министрлер совети жана бир канча жогорку баскычтагы аймактык чиновниктер чыгышкан. Мааракеге Уфада, Казанда, Набережные Челныда жана Нижнекамскдеги мечиттердин курулушу жана ачылыштары багытталган эле. Эки тараптуу мааракеге көптөгөн көрүнүктүү чет элдик коноктор, мусулман өлкөлөрүнүн элчилери жана эл аралык коомдук уюмдардын өкүлдөрү катышкан.

Мына ошентип, мурунку СССР республикаларындагы исламдын кайра жаралуусу, бир эле убакта мусулман коомдорунун прогрессивдүү бөлүнүүсү менен башталган. Мусулмандар арасындагы бөлүнүү бир нече багыттар аркылуу жүргөн – жеке жек көрүү негизинде, этностук карама-каршылыктар, финансылык талаштар, диний келишпестиктер жана саясий көз караштар. КПССтин динге болгон мамилесинин принципиалдуу өзгөрүүсү мурунку кылымдын 80-жылдарынын акырынан башталган.

Белгилүү болгондой, мурунку СССРдин аймагында атеизм мамлекеттик саясат рангына чейин коюлгандыгына байланыштуу, өз ишин жүргүзгөн аз сандуу мечиттер жана храмдар атеисттик пропаганданын эбегейсиз басымынын алдында болгон:

- диний майрамдарды жана салттарды өткөрүүгө чектөөлөр болгон;
- диний окуу жайлар, диний күнүмдүк жарыяланган басылмалар жана адабият болгон эмес, чет элдик адабиятты алып кирүүгө тыюу салынган;
- диний маселелери боюнча чет элдик атуулдардын республикага келүүсү мүмкүн эмес болгон;

- Меккеге ажылык кылууга өтө чектелген сандагы адамдар бара алган;
- Чет элдик диний окуу жайларда бир нече эле адам окуган;
- Диний билим алууга чектөөлөр болгондуктан, көптөгөн динге ишенгендер Орто Азия территориясындагы мыйзамсыз ислам мектептеринде билим алышкан.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн жарыялай электе диний уюмдар коомдун жашоосуна кандайдыр бир таасир берүү мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыраган болчу. Социалисттик түзүлүш учурунда динге – «элдин апийимине», «эскичилик калдыктарына» орун жок болчу. Диний уюмдар калктын диний керектөөлөрүн канааттандыруу менен гана иш алып баруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушса, алардын идеологиялык ишмердүүлүгү КПССтин саясатын жана совет мамлекетин үгүттөөгө такалган.

Эгер мурун диний жөрөлгөлөрдү өткөргөндүгү үчүн катуу жазаланса, азыр болсо көпчүлүк айыл-кыштактарда улуттук салт катары акча таркатуу жана көп сандагы мал союу менен шаан-шөкөттүү көмүү жана эскерүү мааракелери өткөрүлүп келет. «Түлөө» сыяктуу массалык сыйынуулар жана курбандык чалуулар өткөрүлө баштайт [143. С.118.]

Партиялык органдар жөрөлгөлөрдү диний мазмундан чыгаруу, улуттук каада-салттарды диний максатта колдонуу аракеттерин нейтралзациялоо иштерин жандандырышкан. Республиканын партиялык уюмдары чыныгы улуттук каада-салттарды, жөрөлгөлөрдү ажыратуу талаптары катары алардын адамгерчиликтүү, боорукердик мүнөзүн, алардын аң-сезимдүү эмоционалдуу багытталуусун алышкан. Республикада, ар бир мусулман үчүн керек болгон кээ бир диний жөрөлгөлөрдөн тирешүүнү алып салуу максатында оозеки түрүндө мусулман кызматкерлерине «жаназа» жөрөлгөсүн өткөрүүгө уруксат бере башташкан. 1988-жылдын башындагы маалыматтар боюнча республикада 320 мусулман культунын мындай кызматкерлери катталган .[144.]

Ар бир коомдун өзүнө тиешелүү гана саясий өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат. 1917-жылы совет бийлиги орногондон баштап бул коомдун да кыймылдаткыч күчтөрү кандай жол менен жаңы коомдун жаңыча програмаларын иштөө менен алга карай кадам ташташкан. Мамлекет ислам мамилелеринин өсүп-өнүгүү баскычында 1928-1941-жылдар аралыгы “аеосуз жазалоо” учуру деп белгиленген. Чынында эле жалпы өлкөнүн абалы, анын ичинде Кыргызстандын саясий –экономикалык өсүштөрүн байкап көрсөк бир нече далилдүү фактылар кезигет.

Коомдук түзүлүштүн мыйзам чегинде карап көрсөк, бул жылдар өлкөдө коллективдештирүү, сабаттуулукту жоюу, өлкөнү индустриялаштырууга карата активдүү аракеттер жүргөндүгү бардык эле ишенимдеги топторго жага бербегендиги өкүнүчтүү.

Ушул жылдары Кыргызстанда коомдук өнүгүүнүн келечектүү баскычына карата терең түшүнүктөр, тескери пропаганда пайда болуп, алар дин өкүлдөрү менен тыгыз байланышкандай таасир жаратат.

Негизинен мал-мүлктүү, мурдатан эле эзүүчү таптын өкүлдөрүнөн айрыла албаган эл арасындагы бай тукумдары болуш манаптары ашыкча мал-мүлкүн ортого салуудан баш тартышып, караңгы, саясий түшүнүгү дээрлик өспөгөн эл арасында ушундай чагымчыл аракеттерди ойлоп табышты. Алар коллективдүү, бирдиктүү чарбага кирбөөгө, алардын аракеттеринен баш тартууга жана түздөн-түз каршы күрөшкө үндөй башташкан. Бул күрөштө аларга дин өкүлдөрү, эшен-калпалар, молдолор, имамадар ж.б. активдүү көмөктөшкөн.

Басмачылар бул идеологияда дин өкүлдөрүн бетке кармашып, Куран Каримде жазылган деген шылтоо менен “кырк кулактуу казан”, “жалпыга төшөк” аялдардын коомдук ордуна карата өтө карама-каршы саясатты ойлоп табышкан.

Мындай маалыматтар жана далилдер дин түшүнүгү тереңирээк тараган Кыргызстандын түштүгүндө басымдуу байкалып, тарыхый маалыматтар

менен тастыкталган. Тарыхый маалыматтарда Көр Шермат, Мадаминбек, Жаныбек казы, Аман палван ж.б. бир нече корбашылардын активдүү иштери камтылып келгени менен алардын көпчүлүгүнүн анабашылары дин өкүлдөрү экенин эч ким таназарга албаган.

Жергиликтүү маалыматтарга таянсак айрыкча колхоз курулушунда карышылык аракеттери өтө массалык мүнөздө болуп, колхоз активдерине, башкарма кызматчыларына, анын ичинде аялдарга карата өтө аянычтуу фактылар четтен табылат. Кыргыз коомчулугуна кеңири тараган Ош областынын Ноокат районунда Уркуя Салиеванын, Жалал-Абад областынын Сузак районунда Ырыс Кудайбердиеванын тагдырлары анын далили болмокчу. Натыйжада эки активистка тең диний түшүнүктөгү жана колхоз курулушунун душмандары тарабынан өзгөчө мыкаачылык менен өлтүрүлүшү бул көптөгөн аракеттердин бир гана көрүнүшү.

Мындай аракеттер Кыргызстандын түштүгүндө, өзгөчө өзбек улутундагылар көп жайгашкан аймактарда, көп болгон. Совет мамлекети аларга каршы ар тараптуу күрөш баштап, динди жана дин ишмерлерин көзөмөлгө ала баштайт.

Ага «Чачтуу эшендер» иши боюнча сот процессинин архивдик документтери жана Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана өкмөт жетекчилигине жазылган каттар менен документтер далил.

Мисалы, Камбаров Закир, [145.] Тохтасун, Хаджимутдинов Тургунбай, Эрмаматов Артук, Исмаилов Токтогул антисоветтик үгүт иштери үчүн айыпталган. «Фергана өрөөнүнүн аймагында корбашы Көршермат жетектеген советтер бийлигинин орноосуна каршы басмачы топторунун активдүү аракеттери жүргөн. Аларга 1925-жылга чейин өтө чоң ишкер Саид-Ахмед эшен Чайфуруш жетектеп турган «Кадырия» деп аталган антисоветтик орден бардык тараптан жардам берип турган. Анын эң жакын пикирлештеринин бири Сатывалдиев Абдумутталиб болгон», [146.] ал болсо басмачылык кыймылы талкалангандан кийин Фергана өрөөнүнүн аймагында советтерге каршы маанайдагы адамдарды өз айланасына топтоп, өзүн пир-

эшен деп жарыялаган. Ал чет өлкөгө качкан басмачы топторунун жардамы менен куралдуу күчтөр менен Совет бийлигин кулатууну жана ислам негизинде түзүлгөн мусулман мамлекетин курууну максат кылып койгон, ошол убактагы болгон советтик түзүлүштү үзгүлтүккө учуратууга эбегейсиз чоң жумуштарды кылган, жогоруда аты аталган уюмду башкарган [147.]

1935-жылы бул контрреволюциялык уюм Советтик бийлик тарабынан ашкереленип, А. Сатывалдиев баш болгон 32 адамдан турган активдүү мүчөлөрү камака алынган. Камака алынуудан кутулган жана легалдуу эмес абалда болгон антисоветтик көтөрүлүшчүлөрдүн активдүү мүчөсү катары жогоруда аты аталган Мадарипов Турсунбай, А. Сатывалдиев камакка алынгандан кийин өзүн анын мураскери катары жарыялап, антисоветтик «Кадырия» уюмунун иш-аракеттерин жетекчи катары уланткан.

Тергөө материалдары боюнча «уюмдун мүчөлөрү Т. Мадариповдун көрсөтмөсү менен өздөрүнүн иш-аракеттерин өтө жашыруун түрдө алып барышып, ошол эле убакта өздөрүнүн сырткы формасын дагы алмаштырышкан. Антисоветтик улутчул уюмдун активдүү мүчөлөрү жыртылган кийимдерди кийишип, чачтарын жана сакалдарын узун өстүрүшүп, өздөрүн «чачтуу эшен» адамдары деп аташкан [148.]

Т. Мадарипов өзүнүн мурунку А. Сатывалдиев сыяктуу уюмдун катышуучуларына уюмдун катышуучуларынын санын көбөйтүү менен Орто Азиядагы түзүлүштү бузуу үчүн калк арасында антисоветтик маанайдагы үзгүлтүккө учуратуучу иштерди алып баруу менен негизги ролду дин өкүлдөрү аткарган, «Мусулманабад» деп аталган көз карандысыз мусулман мамлекетин куруу максатын койгон [149.]

Ушул максатка жетүү үчүн, антисоветтик уюмдун катышуучулары социалдык-чоочун элементтерден турган жаңы мүчөлөрдү, улутчул маанайдагы жана диний ишеними барларды, өз катарларына тартууну системалык түрдө ишке ашырып турушкан, Кыргыз ССРнин Ош жана Жалал-Абад областарынын калк жыш жашоочу пункттарын, Озбек ССРнин кээ бир областтарын жинди болумуш болуп алып кыдырышкан, колхоздук

түзүлүшкө каршы, ишанизмди мактоо аркылуу советтик чындыкты жана СССРдеги жумушчулардын жашоо шарттарын айыпташып, антисоветтик үгүт жүргүзүшкөн [150.]

Айрыкча Ата-Мекендик согуш мезгилинде антисоветтик уюмдун катышуучулары душмандык иштерди жүргүзүшкөн, калк арасында жеңилүү маанайларын таркатышкан, өздөрү Советтик Армияда кызмат кылуудан качышкан жана башкаларды да армияга кызмат өтөөгө каршы үгүттөшкөн. [151.]

1952-жылы Өзбек ССРнин Фергана жана Андижан областтары боюнча ИИМБсы Мадарипов Турсунбай эшен башында турган, «чачтуу эшендер» антисоветтик улутчул уюмунун активдүү 11 катышуучусу камакка алынган жана соттолгон.

А. Сатывалдиев жетектеген, кийинчерээк Т. Мадарипов башында турган антисоветтик уюмдун активдүү катышуучулары соттолуучулар З. Камбаров жана Т. Хаджимутдиновдор болгон, алар бир нече жылдар бою Т. Мадариповдун калпа-жардамчылары болуп уюшулган антисоветтик иш-аракеттерди алып барышкан. З. Камбаров жана Т. Хаджимутдинов, антисоветтик уюмдун жетектөөчү катышуучулары катары уюмдун алдындагы максатын жакшы билишкен, ошол түзүлүштү кулатуу жана «Мусулманабад» мамлекетин тургузуу жана Жалал-Абад жана Ош областтарынын территориясында муриддер топторун башкаруу менен максаты алар арасында пропагандалашкан жана уюмга жаңы муриддерди тартып турушкан.

Соттолуучулар Эрматов жана Исмаилов дагы антисоветтик, улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун түпкү максатын жакшы билишкен, уюмдун жетекчилери Мадарипов жана анын калпалары менен тыгыз мамиледе болушуп, алардын тапшырмасы менен Совет бийлигинин негиздерин жок кылууга багытталган калк арасында антисоветтик активдүү үгүттөрдү жүргүзүп турушкан, жана муриддерге киргизүү үчүн жаңы талапкерлерди даярдашкан [152.]

Соттолуучулар Камбаров, Хаджимутдинов, Эрматовдор тарабынан Жалал-Абад жана Ош областтарынын территориясында калк арасында эбегейсиз бөлүп-жаруу иштерин жана, калктын калган катмарынын диний ишенимдерин колдонуп, уюмга үгүттөө иштерин алып барышкан.

Жалал-Абад областынын территориясында алар тарабынан муриддерге 30дан кем эмес адам киргизилген, Ош областынын территориясында 15 адам. Көпчүлүк муриддерге киргизилген инсандар мыйзамсыз чогулуштарга диний салттарды өткөрүү кейпинде чогулушкан, ал жерде антисоветтик маанайда иштетилип гана чыгышпастан, өздөрүнүн айланасындагылар арасында антисоветтик үгүт жүргүзүү жана муриддикке кандидаттарды даярдоо көрсөтмөлөрү менен чыгышкан.

Уюмдун катышуучулары ошондой эле жергиликтүү калк арасында мусулман эмес диндегилерге жек көрүүнү тарбиялап, улутчулдук ишмердүүлүк менен дагы алектенишкен [153.]

1947-жылы Жалал-Абад областынын Ачы районунун Гава айылында Алымкул Камбаров аттуу мурид өзүнүн калпасы Масаидов менен өз үйүндө өзүнүн муриддеринин мыйзамсыз жыйынын уюштурган, антисоветтик рухта чакырык иштеп чыккан, колхоздук түзүлүшкө ушак айың таркатышып, муриддерди СССР атуулу катары өздөрүнүн милдеттерин аткарбоого чакырган жана ушундай эле үгүттү өз айланасындагыларга жүргүзүүнү тапшырган. Ушул жыйында Камбаров жана Масаидовдор, Абдуллаев Абдумажитти муриддикке киргизишкен.

1948-1949-жылдары эшен Т. Мадариповдун көрсөтмөсү менен З. Камбаров Андижан областыны Буз районун Насрединбек кыштагына чыгып, колхозчулар арасында колхоздук түзүлүшкө каршы багытталган антисоветтик үгүт жүргүзгөн. З. Камбаровдун Советтик Армияда кызмат кылуудан баш тарткандыгы такталган.

Хаджимутдинов Тургунбай, уюмдун мурунку жетекчиси Сатывалдиев тарабынан антисоветтик уюмга 1934-жылы киргизилген. Дубана-каландар болгондуктан Сатывалдиевдин көрсөтмөсү менен Тажик ССРнин Исфара,

Канибадам райондорунун калктуу пунктарын кыдырып, колхоздорду таркатуу боюнча антисоветтик үгүт жүргүзгөн.

1935-жылдын октябрында Т. Хаджимутдинов бул кылмыштык иш-аракеттери үчүн, жогорудагы уюмдун башка 32 катышуучусу менен Өзбек ССРнин КЖК 66-67-беренелери менен беш жылга эркинен ажыратылган. 1946-жылы жазасын өтөп бүтүп Кыргыз ССРинин Ош шаарына жашоо үчүн кайтып келет. 1947-жылы, ал убакта антисоветтик улутчул «чачтуу эшендер» уюмунун эшени жана жетекчиси Мадарипов Турсунбай менен жана уюмдун катышуучулары менен байланыш түзүп, кайра бул уюмга кирген.

Эрматов Артук антисоветтик уюмга 1933-жылы уюмдун жетекчисинин жардамчысы болгон, кийинчерээк 1935-жылдан тартып уюмдун жетекчиси болгон Мадарипов Турсунбай тарабынан киргизилген.

А. Эрматов, Т. Исмаиловдун кулактын уулу катары советтик көз караштарды бөлүшкөнүн көрүп, ага советтик түзүлүштү кулатууну жана буржуазиялык-улутчул «Мусулманабад» мамлекетин курууну өзүнүн максаты кылган, антисоветтик уюм бар экендиги жөнүндө маалымат берип, Т. Исмаиловго уюмга кирүүнү сунуш кылат, ал эми ал ага макулдугун берет.

Антисоветтик уюмдун жетекчилеринин көрсөтмөлөрүн аткарып, Т. Исмаилов 1935-1942-жылдары Советтик Армияга кызмат кылууга чакыруусунан качкан. 1942-жылдын ноябрында камакка алынгандыгы үчүн, 1943-жылдын январында РСФСР КЖК 193-10-беренесинин «а» пункту менен Аскер трибуналы 10 жыл эркинен ажыратуу менен фронтко жөнөтүүгө кескен Т. Исмаилов соттун чечимин аткарбай дагы фронтко баруудан качкан жана 1948-жылга чейин аскердик каттоодо турбастан жашаган [154.]

Кылмыш иштери боюнча Сот Коллегиясы Камбаров Закирди, Хаджимутдинов Тургунбайды, Эрматов Артукту, Исмаилов Токтогулду өлүм жазасы жокко чыгарылгандыгына байланыштуу ар бирин жыйырма беш жылдан эркинен ажыраткан.

3.4. Совет бийлигинин динге каршы саясатынын жыйынтыктары жана кесепеттери

Биринчи сабак – мамлекет куруу процессинде улуттук-диний өзгөчөлүктөрдү ар дайым жана ар тараптан эске алуу керек. Бул сабактын маанилүүлүгүнө азыркы убакта Кыргызстанда өскөндөй бүткүл постсоветтик мейкиндикте жана алыскы чет өлкөлөрдө дагы сакталат.

Бул сабактын тыянагы төмөнкүлөрдө, КР саясатынын диний түзүүчүлөрүн аныктоо экономиканын катастрофалык абалын объективдүү баалоо керек, жергиликтүү калктын көпчүлүк бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин бат төмөндөп кетүүсү, анын кээ бир бөлүгү өз маселелерин көпчүлүк убактарда жалган диний жалган исламий мүнөздөгү көрө албастык арыздар менен жамынган, криминалдык жол менен чечүүгө багыт алышкан.

Экинчи сабак – диндин негизги эрежелер жыйындысы жана миллиондогон биздин атуулдарыбыздын күнүмдүк жашоо практикасы катары ислам менен күрөшүүнүн келечексиздиги.

Бул сабактан жыйынтык: мамлекет мусулмандар менен күрөшпөөсү зарыл, кайрадан өзү тарапка тартуусу керек, бул мамлекетти күчтүү кылат. Мамлекеттин ийгиликтүү өнүгүүсү, мамлекеттик-конфессиялдык мамилелери сыяктуу, өтө назик тармагынын прогрессизм мүмкүн эмес. Бул мамилелерге байланыштуу маселелерди чечүү үчүн стратегиялык жана тактикалык концептуалдуу ыктарды иштеп чыгуу керек.

Үчүнчү сабакты бизге согуш жылдары берди. Бул сабак мамлекет жана диний айрыкча исламий уюмдар менен тыгыз кызматташуу зарылчылыгына байланыштуу. Ата-мекенге болгон курмандык сүйүүгө негизделген динчилдердин жана атеисттердин аракеттерин бириктирүү. Согуш жылдарында мамлекет жана мусулман коомчулугунда жалпы кырсык жана жалпы үмүт, жалпы кайгы жана жалпы Жеңиш кубанычы бар эле.

Бул сабактан жыйынтык: Кыргызстандын келечеги үчүн азыркы учурда бул биримдикти сактап калуу жана туура көбөйтүү өтө маанилүү. Бул планда өлкө боюнча азыркы учурда көп иш-чаралар аткарылууда: улуттук-диний салттар кайра жаралууда, улуттук-маданий жана диний материалдар менен ондогон гезиттер басылууда, эски мечиттер жаңыланып, жаңылары курулууда. Социалдык маселелерди чечүүдө диний уюмдардын жөндөдүүлүгүн толугу менен колдонууга мүмкүнчүлүк түзгөн, диний проблематика боюнча мыйзам базасы тынымсыз толукталып жатат.

Төртүнчү сабак ислам факторунун масштабдуулугун терең түшүнүүнүн маанилүүлүгүнө тиешелүү. Ислам дүйнөсү өзүнүн маданий таасири менен гана эмес, ошондой эле географиялык алкагы жана аябагандай чоң экономикалык жөндөмдүүлүгү менен жогору. Мындан төмөнкү жыйынтыкты чыгарса болот: Кыргызстандын алар менен кызматташуусуна кошумча аргумент болгон акыркы эки кырдаал мусулман өлкөлөрү менен жалпы кызыкчылыктары болгон мейкиндикти түзөт. Исламдын салттык таркалган мамлекеттеринен капиталды тартуучу инвестициялык долбоорлор абдан эле келечектүү. Ислам өлкөлөрүнүн ишкерлери бир диндегилер менен чын каалоосу менен иштешмек деп ойлойм. Мындай бизнесмендерге ыңгайлуу шарттарды түзүү максатка туура келмек. Андан сырткары мындай кызматташуу дүйнөнүн көп кайчылаштуулугу жөнүндөгү идеясын ишке ашырууга өбөлгө түзмөк.

Бешинчи сабакты Кыргызстанда азыр жашап жана ишмердигин улантып жаткан улуу муундагы мусульман лидерлери (Хиндустани (Мухаммеджан Рустамов) (1892-1989гг), Абдусаттар Даммула, Шермат уулу Сагынаалы, Нурматов Асатилла Осмоналиевич, Шахмухаммад Шахюнус уулу, Шакир кожо уулу Алимхан торо, Жеенбеков Мусулманкул ажы, Назарбек уулу Максыйт ажы, Абдуллажан максыйт Абдулахунов, Парпиев Мамасали ажы, Орунбаев Темирбай ажы, Камалов Садыкжан кары, Абдурахманов Кимсанбай ажы) берет. Алар совет мезгилинде, кийинчерээк постсоветтик Кыргызстанда жашап ишмердигин жүргүзүп жатышат.

III баптын жыйынтыгы

Исламды пропагандалоодо биздин өлкө чет элдик («Таблиги жамаат») даватчыларды эмес, совет мезгилиндеги аалымдардын тажрыйбасын колдонуусу керек. Аларга мамлекетти, анын кабыл алган чечимдерин сыйлоо, патриотизм, ханафи масхабына берилгендик мүнөздүү. Аларды пайдалануу менен Кыргызстандын тарыхынын азыркы этабында мамлекет менен исламдын өз ара мамилерин жөнгө салууда катачылыктарга жол бербөөгө көмөктөшөт.

КОРУТУНДУ

Кыргызстандын мамлекеттик-ислам мамилелерине мүнөздүү, СССРдин диний саясатына тийиштүү, мүнөздүү мыйзамдуулуктар чагылдырылган.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча алынган негизги жыйынтыктар, мамлекет-ислам мамилелеринин тарыхынан сабактарды алууга, негизги баскычтарын, карама-каршылыктарын, жетишкендиктерин жана кемчиликтерин белгилөөгө, натыйжаларына баа берүүгө мүмкүндүк түзгөн.

Аларды кыскача төмөндөгүчө аныктамалар менен билдирүүгө болот:

1. Изилденип жаткан мезгилдеги Совет мамлекетинин исламга болгон саясатын жана практикасын изилдөө, өзүнүн карама-каршылыгын көрсөттү. Мамлекет абийир эркиндигин жарыялап, иш жүзүндө болсо коомго атеизмди киргизип, бардык диндерди, анын ичинде исламды да чектеген, көзөмөлдөгөн жана басмырлаган. Мусулмандарга болгон эки анжы мамиле совет бийлигинин биринчи эле жылдарынан башталган жана революциялык максатка туура келүүсү менен түшүндүрүлкөн.

2. Кыргызстандагы мамлекет-ислам мамилелеринин өнүгүүсүнүн анализи, ал эки түрдүү коомдук-экономикалык системаларда эки башка моделде өткөндүгүн тактады: а) совет мезгилинде *тоталитардык-атеисттик*; б) 1991-жылдан азыркы убакка чейин *либералдык*. Ал эми, тарыхый-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен биздин республика үчүн, коомдун жыргалчылыгы үчүн мамлекет менен ислам конфессиялары коомдук маанилүү маселелерин чечкен, *кооперациялык модель* эң ылайыктуу.

3. Улуу Ата-мекендик согуш жылдарындагы мамлекет-ислам мамилелерин түзүүдө совет бийлигинин тажрыйбасы, коомдун өткөөл шарттарда жашоосунда Совет мамлекетинин жетекчилигине өтө ийкемдүүлүк мүнөздүү болгондугун көрсөткөн. Бул мусулман социумун

нейтралдаштырууга гана эмес, анын көпчүлүк бөлүгүн Совет бийлиги тарапка өткөрө алган. Үммөткө кайрымдуу мамиле саясаты, ислам динин карманган элдердин улуттук-диний өзгөчөлүктөрүн эске алуу, мамлекеттик кызматка мусулман культунын кызматкерлерин алуу, мыйзамдарды дифференциялык колдонуу менен өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн, эң негизгиси мамлекеттик эгемендүүлүктү сактап калды.

4. Совет мезгилинде Кыргызстан ислам менен күрөшүүдө чоң тажрыйбага ээ: кайрымдуулук кылуу, маданий-агартуучулук, тарбиялык жана билим берүү ишмердүүлүктөрү менен иш алып баруу мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыраткан. Тилекке каршы жогоруда белгиленген далилдер канчалык бир деңгээлде Кыргызстандагы азыркы убактагы мамлекет-ислам мамилелеринин маселелерин, анын ичинде кандайдыр бир туура келбестик жана жетишпегендик бар, чечүү аракеттери таасирдүүрөөк.

5. XX кылымдын 80-жылдарынын аягында М. С. Горбачевдун «кайра куруу жана ачыктык» саясаты мамлекеттин диндин үстүнөн болгон көзөмөлүн алсызданышына шарт түзгөн, анын жыйынтыгында коомдо диндин легитимизация процесси башталган. Бирок, анын чыныгы кайра жаралуусу 1991-жылдан Кыргызстан суверендүү демократиялык мамлекет куруу жолуна түшүп, абийир жана дин ишеними эркиндиги жаатында бүткүл постсоветтик Орто Азиялык мейкиндикте эң либералдуу мыйзамды кабыл алгандан кийин башталган.

Мына ошентип советтик Кыргызстандагы мамлекет-ислам мамилелери маселелери боюнча тарыхый далилдерди жана процесстерди анализи, биригүүдөн жана кызматташудан тартып исламды сындоо жана басмырлоого чейин өзгөрүп турган мамлекет жана ислам ортосунда ар түрдүү мамилелер принциптери аркылуу ишке ашканын далилдейт. Жогоруда белгиленгендер өлкө ичиндеги мамлекет-ислам мамилелеринин төмөнкү негизги баскычтарынын өнүгүүсүн сунуш кылат:

I баскыч – «либерализацияны жарыялоо» (1917-1927-жылдар) ага ислам менен келишүүчүлүк издөө мүнөздүү;

II баскыч – «аёосуз жазалоо» (1928-1941-жылдар) бул жылдары исламды агрессивдүү кабыл албоо жана ага түздөн-түз чабуул коюу жүргөн, культтук курулуштардын чегинде диний жасоону катуу чектөө, бул жылдары ар ким өзү каалган динди тандоого же эч бирин тандабоого мүмкүнчүлүк берилгенине карабастан, динге каршы саясаттын, репрессиянын бардык элементтеринин активдешүүсү, большевиктер, көз карашчылык плюрализмдүү эркин мамлекет катары, «светтикти» - «атеисттикке» алмаштырышып, светтиктин чегинде кала алышпаган;

III баскыч – «биригүү жана кызматташуу» (1941-1940-жылдар) мамлекет-ислам кызматташуусу мезгили, конфессиялар Германияны жеңүүдө СССРдин эбегейсиз күчтүү куралы жана дүйнөдө өлкөнүн оң образын жаратуу куралы болгон. Ата-мекендик согуш мамлекеттин динге жана динчилдерге болгон мамилесине канчалык бир деңгээлде ондоолорду киргизген. Өкмөт өлкөнүн динчил калкынын кызыкчылыктарына анча-мынча жеңилдик кылууга мажбур болгон: Мусулмандардын дин башкармалыгы түзүлгөн. Динчилдер менен мамилелерди ондоо максатында СССР Эл Комиссалар Кеңеши алдында Диний культтар иштери боюнча совет түзүлөт.

IV баскыч – «атеисттик басмырлоо» (50-жылдардын аягы 80-жылдардын башы) мамлекет менен чиркөөнүн ортосундагы мамилелердеги карама-каршылыктын акырындык менен жеңилдешүү доору, 80-жылдардын ортосуна чейин созулган, 1959-жылы Хрущев тарабынан ишке кирген динге каршы кампаниясы менен аяктаган. Бул мезгил коммунисттик келечектүү жана кийинчерээк өнүккөн социализм рамкалары дин сыяктуу кубулуштун жок болуусуна алып келет деген идеологиялык негизделген, кеңири деңгээлдеги илимий-атеисттик иштер менен мүнөздөлөт. Диндин үстүнөн болгон мамлекеттин көзөмөлү дагы бардык нерселерди камтый баштайт. Диний коомчулуктардын саны бат кыскара баштады. Бул мезгилде диний коомчулуктардын ишмердүүлүгүнүн бардык түрүнө, анын ичинде кайрымдуулукка да тыюу салынган принцип болгондуктан, мамлекет-ислам мамилелери чоң кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Коммунисттик

коомду куруу келечектүүлүгүнө жана каражаттарына карата жасалган толук ойлонулуп бүтпөгөн концепция, мамлекеттеги диндердин турмушу жөнүндөгү маселени жасалма түрдө курчуткан.

70-жылдардын аягында советтик коомдун руханий чөйрөсүндө, бардык конфессияларга таасири тийген, кризистик абал түзүлгөн. Бул кризистин көрүнүштөрү төмөнкүлөр: айрым бир культ кызматкерлеринин руханий байлыгынын аздыгы, ишениминин жоктугу жана цинизми; атеисттик идеологиянын жана советтик пропаганданын талаптарына жогорку дин өкүлдөрүнүн ыкташуучулугу; үй-бүлөдө диний тарбиялоодо муундан-муунга өткөрүп берүү жоктугу.

V баскыч – «исламдын турукташтыруусу» (1985-1990-жылдар) кайра куруунун башталышы мамлекет-ислам мамилелер чөйрөсүндө сапаттуу өзгөрүүлөргө таасири тийген. Жадаткан «коммунисттик» идеалдардын жана баалуулуктардын талкаланышы, убакыттын чирип, бузулуусуна баш ийбеген, трансформация мезгилинде баалуулуктар жана нормалар менен апкаарып калган коомду камсыз кылган, идеология катары кабыл алына баштаган динге карай коомчулуктун багыт алышы. Басма сөз каражаттарында мамлекет тарыхында дин кызматчыларынын тынчтык үчүн күрөшкөн, кайрымдуулук жана патриотизми баяндалган макалалар жарык көрө баштайт. Анткен менен бул жаңылануу фонунда КПСС БКнын саясий бюросунун «Ислам таасири менен күрөшүүнү күчөтүү жөнүндөгү» токтому чыгат. Бирок дин маселелериндеги реформалар процессин токтотуу мүмкүн эместиги православиенин 1000-жылдык юбилейин майрамдоодо даана сезилген, бул болсо өлкөдөгү башка конфессияларынын демократизация процесстеринин активдешүүсүнө түрткү болгон;

Массалык маалымат каражаттарында дин маселелери күчөтүлгөн түрдө талкуулана баштайт. Үзгүлтүксүз түрдө мамлекеттик органдар, диний уюмдардын, илимий чөйрөнүн жана коомчулуктун өкүлдөрүнүн катышуусунда жолугушуулар, конференциялар, «тегерек столдор» өткөрүлө баштайт. Жыйынтыгында коомдук аң-сезимде диндин образынын өзгөрүшү,

ата-мекендик мамлекеттүүлүктүн орношунда анын ролун тактоого байланыштуу көптөгөн кубулуштар жана процесстер түшүнүктүү боло баштайт.

Жогоруда айтылгандардан жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарды диний салттарды коргоо, Кыргыз Республикасында мамлекет-конфессионалдык мамилелерди жакшыртуу максатында төмөнкү *практикалык рекомендациялар* сунуш кылынат:

- Кыргызстан мусулмандары өз милдеттерин түшүнүүсү зарыл, исламдын буйруктарын, ырым-жырымдарын жана үрп-адаттарын гана аткарбастан, ошондой эле өлкөнүн өнүгүүсүнө кол кабыш кылып, исламдын мүмкүнчүлүгүн патриоттук жана улуттук биримдикти бекемдөө үчүн колдонуусу керек. Өлкөнүн динчилдери сыяктуу динчил эмес атуулдарына дагы ыңгайлуу шарттарды түзүү менен мамлекет цивилизациялуу дүйнөдө кабыл алынган светтик принципти коргоосу жана жашоого киргизүүсү зарыл.

- Улуттук руханий салттарды жана Кыргыз Республикасынын элдерин социалдык коргоо максатында мамлекет жана мусулман диний уюмдарынын социалдык өз ара аракеттешүүсүнүн мүмкүн болгон чараларынын, жана ошондой эле алардын өз ара болгон изоляция жана ажыроосунун тийиштүү жана зарыл болгон чараларынын тартибин конкреттештирүүчү, «Мамлекеттин жана исламдын социалдык шериктештиги жөнүндөгү» мыйзамын кабыл алуу максатка ылайык болмок.

- Диний-экстремисттик илимдерин далилдүү түрдө төгүнгө чыгаруу, массалык маалымат каражаттары аркылуу исламдын алдыңкы гуманисттик идеяларын жана баалуулуктарын пропагандалоону күчөтүү жана диний экстремизмдин деструктивдүүлүгүн ашкерелөө.

- Башка бардык салттык диндердей исламдын позитивдүү башаттарына кайтуу дин кызматчыларынын активдүү ролу аркылуу биздин мамлекеттин руханий-адеп-ахлактык жакшыруусунда элдик акыл маанайларды интеграциялоо маселесин ийгиликтүү чече алмак эмес. Ошол эле убакта

элдин руханий жашоосунун бир түрү катары исламды, анын сабатсыз аркалоочуларынын аракеттери аркылуу жаралган, негизсиз чабуулдарынан куткармак.

- Исламдын жалпы адамзаттык баалуулуктар мумкүнчүлүгүн, жаш муундун нравалык жабыркоосу, наркомания, алкоголизм, чылым чегүү, сойкулук ж.б. сыяктуу азыркы коомдун жагымсыз кубулуштары менен күрөшүүдө колдонуу. Үй-бүлө баалуулуктарын жарыялоо, жаш балдарга эң жакшы адамдык ар-намысты жана бийик моралдык нравалык сапаттарды үйрөтүү: адамдарга болгон сүйүү, муктаждарга жардам берүү, улууларды сыйлоо, кичүүлөргө ызат, адилеттүүлүккө умтулуу, башка көз караштагы, диндеги, улуттагы адамдарга толеранттуу мамиледе болуу ж.б.

- Калкынын 80%ы ислам дининде болгон эркин, эгемен Кыргыз Республикасы ислам менен достук ички мамилелерди түзүүсү зарыл, ошондой эле аймактык-саясий күч болуп келе жаткан мусулман чет мамлекеттери менен достук дипломатияны жүргүзүүсү керек. Учурда Европанын, Азиянын жана Африканын 50дөн ашуун мамлекеттеринде мусулмандар калктын көпчүлүк бөлүгүн түзүшөт, ал эми башка 120 өлкөдө көптөгөн мусулман коомчулуктары социалдык-экономикалык, маданий жана ички саясаттын башка сфераларына өз таасирлерин тийгизүүдө.

Дал мына ушул үчүн диссертанттын ою боюнча, өлкөбүздөгү азыркы мамлекет-дин абалы мамлекет тарабынан төмөнкү маселелерди чечүүнү талап кылат:

- динчилдердин кызыкчылыктарына тиешелүү даярдалып жаткан мамлекеттик чечимдерди талкуулоого мамлекет диний уюмдардын өкүлдөрүн активдүү чакыруусу;

- балдар үйлөрүндө жана убактылуу баш калкалоочу жайларда, түрмөлөрдө, хоспистерде жана карылар үйлөрүндө, ооруканаларда, аскер кызматкерлеринин арасында кайрымдуулук жана тарбиялык иш-аракеттерди талыкпастан жүргүзгөн диний коомдорду мамлекет бардык тараптан колдоосу зарыл;

- өлкөнүн түрдүү талаш-тартыштарын, тараптардын тирешүүсү диний-улуттук азчылык мүнөздө болгон, Кыргызстанда тынчтык орнотуу үчүн чакыруу. Мына ошентип бул саясаттын принциптери төмөндөгүчө болот:

1. Мамлекеттин светтик мүнөзү, бардык конфессиялардын бийлик субъекттеринен бирдей алыстыгы;

2. Динге байланышкан улуттук салттарды жана үрп-адаттарды эске алуу менен мыйзам базаны жакшыртуу;

3. Мамлекеттин анын атуулдарынын жана алардын укуктарынын коопсуздугун сактоодо абийир эркиндиги тармагында чектөөлөрдү киргизүү. Муну менен бирге чектөөлөр КР мыйзамдарына туура келүүсү зарыл;

4. Мамлекет-дин мамилелерин, адистердин илимий экспертизасынан өткөн гана сунуштардын негизинде өнүктүрүү;

Мамлекеттин диний саясатынын максаттарынан жана принциптеринен, автор аны ишке ашыруу усулдарын иштеп чыгуу мүмкүн деп ойлойт:

- кызыктар тараптардын кызыкчылыктарын эске алуу жана мамлекет тарабынан анын аткарылышын катуу көзөмөлгө алуу менен КР мыйзамдарын тынымсыз жакшыртуу;

- (тарыхтын тажрыйбаларын эске алуу менен) мамлекеттин диний саясатынын көйгөйлөрүн натыйжалуу чече алуучу жогортон төмөн караган мамлекет структурасын куруу, бул структурада эмгектенүү үчүн адистерди даярдоо;

- диний уюмдардын социалдык маанилүү багыттагы иш-аракеттерин мамлекет тарабынан колдоо;

- мамлекеттик-конфессионалдык мамилелерин өнүктүрүү проблемалары боюнча илимий-теоретикалык негиздерди жана бийлик структураларынын чечимдерин даярдаган илимпоздорду бардык тараптан колдоо;

- мамлекеттин социалдык маанидеги программаларында конфессиялардын руханий жана материалдык мүмкүнчүлүгүн чебер колдонуу;

Кыргызстан атуулдарын патриоттук тарбиялоо максатында автордун ою боюнча бардык деңгээлдеги окуу жайларда «Ата-мекен тарыхын» үйрөнүү курсунда мамлекеттик-диний мамилелердин тажрыйбасын окутуу максатка ылайык болмок.

Азыркы учурда Кыргызстанда ислам дини мусулмандардын аң-сезиминин жана жүрүм-турумунун маанилүү жана ажырагыс элементи. Ал кылымдар бою улуттук каада-салттар менен жуурулушуп келген, бул кыргыздардын салттык маданиятында анын чыдамдуулугунун жана маанилүүлүгүнүн шарты болгон. Коммунисттик идеологиянын кулашы эркин мамлекет үчүн күтүүсүз болгон, анын жыйынтыгында жаңы идеологияны табуудагы нечендеген аракеттер ийгиликсиз болгон. Пайда болгон идеялык боштукту эки башка багытка багытталган, улуттук кайра жаралуу идеялары жана аны менен тыгыз байланышкан дин толтурган.

Совет бийлигинин динге каршы саясаты, көпчүлүгү салттык исламдын жактоочулары болгон, советтик мусулмандар арасында фундаменталисттик маанайларга өбөлгө түзүү менен конфессионалдык абалды оорлоштурган жана мусулмандардын биримдигине тескери таасирин тийгизген.

**ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨДӨ КОЛДОНУЛГАН
АДАБИЯТТАР ЖАНА БУЛАКТАР:**

1. КР Конституциясы, 2010-4, 7, 32-беренелер
2. Кыргыз Республикасынын архиви-2013-КР ЖК Билим берүү, илим, маданият жана спорт комитетинин «Диний билим берүү жана диний турум жөнүндөгү» тактамасы. 1-б.
3. Курбанова Н. Ислам в общественно-политической жизни Кыргызстана.- Бишкек: Алтын тамга, 2009.-С.18
4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. -Т. 12.- С. 142-147
5. Ленин В.И. Полн. собр. соч.-Т.17. С.415
6. Ленин В.И. Полн. собр. соч.-Т.17. - С.429-438
7. Красиков П.А. На церковном фронте: 1918-1923.- М, 1923
8. Луначарский А.В. Почему нельзя верить в бога? М., 1965
9. Сталин В.И. Политический отчет ЦК XV Съезду ВКП(б). Соч. Т. 11.- С.271-353
10. Степанов И.И. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды. М.-Л.,1925
11. Ярославский Е.М. О религии. М., 1957
12. Ярославский Е. Против религии и церкви. - М., 1933. - Т.2.
13. Революция в деревне. Очерки. / Под. ред. В.Г. Тана-Богораза. М.-Л., 1924;
14. Путинцев Ф. Происхождение религиозных праздников. М.-Л.: Госиздат, 1925
15. Климович Л. Социалистическое строительство на Востоке и религия. - М.-Л., 1929.
16. Ибрагимов Гали. Ислам на службе фашизма // Антирелигиозник. - 1939, №5
17. См. Постановление ЦК КПСС «Об усилении атеистической работы».- 1954.
18. См. Материалы XXII съезда КПСС.-1961.
19. Персиц И.М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.). М., 1958;
20. Шахнович М.И. В.И. Ленин и проблемы атеизма. М.-Л., 1961;

21. Крывелев И.А. Маркс и Энгельс о религии. М, 1964;
22. А.И.Клибанов Религиозное сектанство и современность(социологические и исторические очерки).М., 1970;
- 23.В.Д.Кобецкий Социологическое изучение религиозности атеизма.Л., 1978.
24. Динамика религиозности в России в XX-начале XXI вв. // Гараджа В.И. Социология религии. М: ИНФРА-М., 2005-С.324.
25. Мусульмане Советского Востока.-1974.-№4.-С.22.
26. Актуальные вопросы атеистического воспитания (на материалах Киргизии) / Темат. сб. Ф.: КГУ, МВ и ССО КИРГ. ССР.- 1980;
- 27.Против суеверий и предрассудков: Метод. Материалы в помощь пропаганде атеистической литературы. - Ф.: Мин-во культуры, 1972.
28. Любко Е.А. Методом убеждения: из опыта работы Калининского райкома партии.-Ф.:Кыргызстан, 1965;
- 29.Тетевин Г.П. Партийное руководство атеистической работой: опыт организации атеистической работы в Киргизии в период между XXII – XXIII съездами КПСС.-Ф.: Кыргызстан, 1967.
30. Против религиозного обмана и мракобесия: Сб. материалов о реакционной роли религии, антиобщественной деятельности служителей культа в Киргизии./Под. ред. Г.П.Тетевина.-Ф.:Кыргызстан,1970
31. Документы свидетельствуют: О реакционной роли религии, антиобщественной деятельности служителей культа в Киргизии. (Сборник).- Ф.:Кыргызстан, 1970.
32. Ажыбекова К.А. Что ищет молодежь: бога или веру? // Комсомолец Киргизии.-1989.-15 февр.
33. Свет сильнее мрака. Рассказы бывших верующих о том, как они порвали с религией и стали атеистами.- Ф.: Киргосиздат, 1963;
34. Почему мы отреклись от религии: Сб.ст. / Сост. Е.Ячник.- Ф.:Кыргызстан,1964;
35. Говорят бывшие верующие / Сост. Б.И. Гальперин, И.М.Скляр, Н.А.Величко.-Ф.:Кыргызстан, 1969;

36. Алтмышбаев А. «Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними».- Фрунзе, 1958.- С.91.
37. Мамбеталиев С. «Пережитки некоторых мусульманских течений в Киргизии и их история».- Фрунзе: Мектеп, 1969.- 43с.
38. Ажыбекова К.А. Что ищет молодежь: бога или веру? // Комсомолец Киргизии.-1989.-15 февр.
39. Материалы Пленума ЦК КПСС. 14-15 июня 1983 г.- М., 1983- С.72-73.
40. Черненко К.У. Актуальные вопросы идеологической, массово-политической работы партии. В сб.: Материалы Пленума ЦК КПСС. 14-15 июня 1983 г.-М., 1983.-С.27. .
41. Апышева А. Дороги счастья женщин Киргизии.-Фрунзе: Кыргызстан, 1969. -174 с.
42. Татыбекова Ж.С. Раскрепощение женщины Киргизии Великой Октябрьской социалистической революцией (1917 -1936 гг.). Фрунзе: АН Кирг.ССР, 1963. -137 с.; Татыбекова Ж.С. Великий Октябрь и женщины Киргизстана. Фрунзе: Кыргызстан, 1975.- 172 с.
43. Бекходжаева С. Социально-экономические проблемы труда женщин в народном хозяйстве Киргизии.-Фрунзе: Илим, 1978.-187 с.
44. Джумагулов А. Дин жана анын калдыктары.-Фрунзе: Кыргызстан, 1959.- 67б.
45. Дорженов С.Б. Ислам сегодня. Кыргызстан.- 1980.
46. Абдылдаев С. Религия и женщина.- Фрунзе Кыргызстан, 1972. 68 с.; Абдылдаев М. Кыргызстанда атеисттик коз караштын калыптанышы. Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 100 б.
47. Абрамзон С.М. Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971. - 403 с.
48. кара.: Абдылдаев С. Дин жана аял. Фрунзе, 1972.- С.68

49. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки, у киргизов и их преодоление. Фрунзе: Илим,1972.- 167 с. 59. Баялиева Т. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. Фрунзе: Илим, 1981. - 100 с.
50. Ногойбаев Б. Религиозная вера и действительность.-Фрунзе: Кыргызстан, 1981.- 66 с.
51. [Абрамзон](#) С.М. Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971. – С.338.
- 52.Акмурадов Т. Формирование научно-материалистического мировоззрения трудящихся. - Ташкент:Узбекистан,1986.-С.43.
53. Коммунист.-1988.-№4.-С.122.
- 54.Абдылдаев М.К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане / Отв. ред. А.И.Нарынбаев; АН Республики Кыргызстан, Ин-т философии и права.- Б.:Илим,1991.-128с.-С.3
55. Малтабаров Б. Религия и социально-политические процессы в Кыргызстане. – Бишкек, 2002. – 147 с.
56. Молдалиев О. Ислам и политика: политизация ислама или исламизация политики. – Бишкек, 2008;
- 57.Артыкбаев М.Т., Гимазитдинов И.Р. Ислам и политика: ислам в социально-политическом процессе суверенного Кыргызстана. – Бишкек, 2004;
- 58.Мирсайитов И.Э. Особенности формирования политического ислама в Ферганской долине. – Бишкек, 2004;
- 59.Эсенаманова Н. Ислам в Центральной Азии: история и современность. – Бишкек: МУК, 2003;
60. Ушаков В.Н. Политический ислам в Центральной Азии. – Бишкек: КРСУ, 2005; 59.Салимзода М. Ислам и секулярное государство в Центральной Азии. – Бишкек, 2008.
61. Табышалиева А. Вера в Туркестане. – Бишкек: Аз-Мак, 1993;
- 62.Ярков А. Очерк истории религий в Кыргызстане. – Бишкек, 2002;

63. Чотаева Ч. Этнокультурные факторы в истории государственного строительства Кыргызстана. – Бишкек, 2005;
64. Курбанова Н. Ислам в современном Кыргызстане. – Бишкек, 2008;
65. Ислам в общественно-политической жизни Кыргызстана. – Бишкек, 2009.
66. Ботобеков У. Внедрение идей партии «Хизб ут-Тахрир ал-ислам» на юге Киргизии // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. – М., 2001;
67. Курманов Э. Деятельность «Хизб ут-Тахрир» в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 3(21). – С. 142.
68. Маликов К. Место ислама // АКИpress. – №1. – Январь. – 2008. – С. 22–26;
69. Маликов К. Проблема религиозной идентификации Кыргызстана в условиях глобализации // Время Востока. – 2007. – 26 сент.;
70. Усубалиев Э. Этническая характеристика и специфика идентичности мусульман Кыргызстана // Аналитика. – 8 февр. – 2008
71. Вопросы (проблемы) религии в переходный период / Под. ред. О.Ш. Мамаюсупова. – Бишкек, 2003;
72. Ислам в Кыргызстане: тенденции развития / О.Ш. Мамаюсупов, К.С. Мурзахалилов и др. – Ош, 2004. – 350 с.;
73. О мониторинге деятельности государственных органов в реализации религиозных прав и свобод / Под. общ. ред. О.Ш. Мамаюсупова. – Бишкек: Государственная комиссия по делам религий при Правительстве КР, 2004. – С. 561.
74. Митрополит Бишкекский и Среднеазиатский Владимир в своих трудах рассматривает проблемы взаимоотношения церкви и государства, развитие кыргызской государственности, историю христианства на кыргызской земле, отношения между исламской и православной конфессиями; Земля потомков патриарха Тюрка. – М.: Изд. Московской Патриархии, 2002;
75. Архиепископ Владимир. ...А друзей искать на Востоке (Православие и Ислам: противостояние или содружество?). – Ташкент, 2000;
76. Муратали ажы Жуманов. «Хизб ут-Тахрир» деген ким? – Бишкек, 2002;

77. Байматов А.А. Великие библейские тайны и их божественное раскрытие пророком ислама. – Бишкек, 1997;
78. Бает уулу Сатылган ажы. Алла корсоткон сырлар. – Бишкек, 2004;
79. Ботоев Ж., Абы уулу Д., Фронтбек кызы Ж. Үй – бүлө тазалагы. – Бишкек, 2005;
80. Дильмурат ажы Орозов. Дааватчынын даярдыгы. – Джалал-Абад, 2002;
81. Дильмурат ажы Орозов. Имамдар үчүн колдомо. – Джалал-Абад, 2003;
82. Лугмар ажы Гуйахунов. Деятели культуры и религиозные лидеры в построении культуры мира // Актуальные проблемы образования и духовной культуры Кыргызстана в евроазиатском пространстве: Труды Ин-та мировой культуры. – КРСУ–Бишкек–Лейпциг, 2000. – Вып. II. – С. 56–60;
83. Мансур А. Основы ислама. – Бишкек, 1998;
84. Саипжан ажы Абдувахидов. Ислам тарыхы. – Ош, 2004;
85. Сайдиллаев К., Абы уулу Д., Фронтбек кызы. Исламдагы уй – було. – Бишкек, 2005;
86. Усенов Ш.У., Сабыров М.Р., Д.Абы уулу. Ажыга кантип баруу керек? – Бишкек, 2003;
87. Кузин В.И. Дух. Душа. Тело. – Бишкек, 2004;
88. Кузин В.И. Приносите плод. – Бишкек, 2004;
89. Кузин В.И. Господи научи нас молиться. – Бишкек, 2003.
90. Осмоналиев К. Религиозная ситуация в Кыргызской Республике и вопросы правового обеспечения религиозной деятельности в Кыргызстане / Матер. текущего архива Госагенства по делам религий за 2008 год;
91. Нур уулу Досбол. В Кыргызстане действуют 1766 исламских организаций // АКИpress.– 2007. – 8 сент.
92. К обществу, свободному от религии. М.: Мысль, 1970. - 278 с.;
93. Национальный аспект решения женского вопроса в СССР. Ташкент: Фан, 1978. - 302;
94. Опыт КПСС в решениях женского вопроса. М.: Мысль, 1981. 270 с.;

95. Партийная организация и атеистическое воспитание.-М.: Политиздат, 1975. 253 с.;
96. Религия, свободомыслие, **атеизм**. Фрунзе: Илим, 1967. - 95 с.;
97. Ислам в СССР. М.:Мысль, 1983. - 173 с
98. Омурова Т. Специфика религиозности женщин-киргизок и особенности их атеистического воспитания в условиях современной Киргизии. Дисс. на соиск. степени канд. филос. наук.- Фрунзе, 1983.
99. Богатырев В.Б. Политика Компартии Киргизии по отношению к религии и церкви: опыт реализации, проблемы (1985-1990 гг.). Дис...канд. ист.наук / АОН при ЦК КПСС.-М., 1991.-С.40.
100. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Т.9. - С.264-273; Т.12. - С.142-147; Т.14. - С.415-426, 429-438;
101. Маркс К. К критике **гегелевской** философии права. Введение. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.1, с.414-429.
102. Энгельс Ф. Людвиг **Фейербах** и конец-классической немецкой философии. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.21, с.315
103. Ленин В.И. Об отношении рабочей партии к религии // Полн. Собр. Соч. – Т.17.-С. 418.
104. ЦГА КР.Ф.2597.-Оп.2.-Д.1-132. Переписка, отчеты, постановления Совета по делам религии при кабинете министров Киргизской ССР
- 105.** Ланда Р.Г. Ислам в истории России. М., 1995.-С.191.
106. Нуртазина Н. Борьба с исламом.- Алматы, 2008.-С.6
107. Декреты советской власти. - М.,1957.-Т.1.-С.113-114
108. Ошол эле. Декреты советской власти. - М.,1957.-Т.1.-С.113-114
109. Декреты советской власти. «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» от 20 янв. (2 февр) 1920 г. - М.,1957.-Т.1.-С.123-124
110. Лившиц Г.М. Очерки по истории атеизма в СССР: 20-30-е гг.М., 1985.- С.8
111. Ошол эле жерде. Лившиц Г.М. Очерки по истории атеизма в СССР: 20-30-е гг.М., 1985.-С.8
112. Декреты советской власти. Постановление V Всероссийского съезда Советов от 10 июля 1918 г. - М.,1957.-Т.1.-С.115
113. Ленин В.И. Доклад о партийной программе 19 марта 1919 г. // Полн. собр. соч.-Т.38.-С.158-159.

114. ЦГА КР. Ф. 2678. Оп. 1. (с). -Д. 1. -Л. 44-45.
115. Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы.-Б.,1997.-С.110-113.
116. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК .-Т.2.-М, 1970.-С.146-147.
117. Ошол эле жерде. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК .-Т.2.-М, 1970.-С.146-147.
118. КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК.-Т.3.-М.,1984.-С.115
119. Образование и деятельность Коммунистической партии Туркестана: Летопись событий.Ч.2.1917-1924 гг.-Ташкент, 1966
120. Ошол эле жерде. Образование и деятельность Коммунистической партии Туркестана: Летопись событий.Ч.2.1917-1924 гг.-Ташкент, 1966
121. Данияров С. Культурное строительство в советском Киргизстане (1918-1930 гг.).- Фрунзе, 1963.- С.45.
122. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 52. – С. 190.
123. Романенко В.С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е гг. XX века (К 80-летию со дня проведения Первого Всемирного мусульманского конгресса). — Н. Новгород: Изд-во НИМ «Махинур», 2005.-С.16.
124. Набиев РА., Хабутдинов А.Ю. Центральное Духовное управление мусульман Внутренней России и Сибири в 1920-е гг. // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: История и современность. Очерки. — Казань, 2002.
125. Романенко В.С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е гг. XX века (К 80-летию со дня проведения Первого Всемирного мусульманского конгресса). — Н. Новгород: Изд-во НИМ «Махинур», 2005.-С.19.
126. Ошол эле жерде.Романенко В.С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е гг. XX века (К 80-летию со дня проведения Первого Всемирного мусульманского конгресса). — Н. Новгород: Изд-во НИМ «Махинур», 2005.-С.19
127. Романенко В.С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е гг. XX века (К 80-летию со дня проведения Первого Всемирного мусульманского конгресса). — Н. Новгород, 2005.-С.23.
128. Нуртазина Н. Борьба с исламом.Алматы, 2008.-С.9
129. Нуртазина Н. Борьба с исламом.Алматы, 2008.-С.9
130. ЦГА ПД КР, ф. 6, оп. 1, д. 193, л. 22.
131. ЦГА ПД КР, ф. 6, оп. 1, д. 193, л. 22.]
132. Хабутдинов А., Д.Мухетдинов. Ислам в СССР: предыстория репрессий.
133. Нуртазина Н. Борьба с исламом.Алматы, 2008.-С.11
134. ЦГА ПД КР, ф. 10. оп. 1, д. 56, л. 22

135. Табышалиева А. Вера в Туркестане.-Б.,1993.-С.108-122.
136. Романенко В. С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е годы XX века: Научно-исторический очерк. Изд-во: НИМ «Махинур», Н. Новгород, 2005.
137. Ошол эле жерде. Романенко В. С. Сотрудничество советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е годы XX века: Научно-исторический очерк. Изд-во: НИМ «Махинур», Н. Новгород, 2005.
138. Преодолевая религиозное влияние ислама // Из тезисов к докладу агитпрома Киробкома РКП(б) 25 февр.1922г. -Алмата, 1990.-С.51
139. Джунушалиев. Дж.Время созидания и трагедий 20-30-е годы XX в.Бишкек,2003 .стр.90,124
140. Данияров С. Культурное строительство в советском Киргизстане (1918-1930 гг.).- Фрунзе, 1963.- С.45
141. КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК.-С.115
142. Образование и деятельность Коммунистической партии Туркестана: Летопись событий.Ч.2.1917-1924 гг. -Ташкент, 1966.
143. Табышалиева А. Вера в Туркестане.-Б.,1993.-С.108-122
144. Олещук Ф.Н. Кто строит церковь в СССР. – М.–Л., 1929–1930;
- 145.Кандидов Б.П. Голод 1921 г. и церковь. – М.,1932;
- 146.Шейнман М. Огнем и кровью во имя бога. – М: Госиздат, 1925;
- 147.Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1931. – М, 1932
148. Революция в деревне. Очерки / Под.ред. В.Г.Тана-Богораза. – М.–Л., 1924;
149. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения. – М., 1973;
- 150.Бонч-Бруевич В.Д. Избр. соч. – В 3-х томах. – Т.1. О религии, религиозном сектантстве церкви. – М., 1959;
- 151.Путинцев Ф. Происхождение религиозных праздников. – М.–Л.: Госиздат, 1925;
- 152.Путинцев Ф. Происхождение Методы изучения и критики сектантства; Сектантство и антирелигиозная пропаганда; Современное сектантство //

Критика религиозного сектантства (опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х годов) / Общ.ред. А.И.Клибанов. – М., 1974

153. ЦГА ПД.-Ф.10.-Оп.1.-Д.1008.Л.14-17

154. Справка по материалам на Джаныбек казы С.инвентарь № 551 на 117л.№ 9296 от 2.08.71г.С.1.

155. Мониев Л. Генерал Ысакбек: Тарыхый-публицистикалык басылма. Б.: Бийиктик, 2006. 30-32-беттер.

156. Исаев Т.Т. Өчпөс жылдыз. Жалалабат: 2004. 12-13 бет.

157. Алтымышева З. 1920- жылдардын аягы, 1930- жылдардын башында Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачы кыймылы (Архивдик жаңы материалдардын негизинде) // Кыргызстан тарыхынын маселелери - 2009. №1, - Б. 7.

158. Справка по материалам на Джаныбека казы С. Инветар №552 на 41л.№ 6268 от 28.06.72г.С.13

159. Справка по материалам на Джаныбека казы С. Инветар №552 на 41л.№ 6268 от 28.06.72г.С.24

160. Музипов Г. .УКГБ по Ошской обл. Кырг ССР. Справка по мат. Дж.казы. ИН № 552-С.85 .

161. Бартольд В.В. Первоначальный ислам и женщина // Сочинения. М., 1966. Т. 6. –С.76

162. Историография стран Востока. М., 1960. – С.447-447.

163. Жалал-Абадской областной архив.// Киргизская ССР исполком Сузакского районного Совета депутатов трудящихся. РЕШЕНИ №416 15 ноябрь 1965 г. О переименовании Ак- Мечательского и Кумуш- Азизского сельсоветов//. Фонд-2 д-318 вд.144.

164. Кыргызстан аялдары. №10.1989-ж.8-9-бет.

165. Умурзаков Э.Сузак району.Фуркат атындагы орто мектептин тарых мугалими.Жалал-Абад тоңги.1998ж.7-март.2-бет.

166. Закирова Т. “Ырыстын тагдыры.” Бишкек-2003-ж.(124б), 10-14-бет.

167. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. — М., 1971, стр. 502—505

168. Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды».
169. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. — М., 1971, стр. 516—517.
170. Записка заместителя председателя Совета по делам РПЦ П. Г. Чередняка в ЦК КПСС о мерах по реализации постановления ЦК КПСС от 4 октября 1958 года. 18 ноября 1958 г
171. Последний «Штурм неба» Антицерковной политики в годы Хрущева (1958-1964)
172. Из доклада В. А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных совета. 12 апреля 1960 г. // «Отечественные архивы». 1994, № 5, стр. 62
173. Захарова А.Е. историко культурное наследие г.Ош (конец XIX – начало XX вв) Афтореферат. диссерт. на соиск.ученной степени кандидат.ист-х наук.Бишкек,1999. С.3.
174. Б.Аманбаева Культурные места Сулайман-Тоо.// Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2008.С.62.
175. Сатаев К,Билибаев Т. Архитектурные наследие Сулайман – Тоо. Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2008.С. 24
176. Сатаев К,Билибаев Т. Архитектурные наследие Сулайман – Тоо. Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2008. С. 25
177. Сатаев К,Билибаев Т.Архитектурные наследие Сулайман – Тоо. Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2008. С. 22
- 178.Жалал-Абад областык архив.Ф.723,оп-1.ед.Хр-17стр.43
179. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. №34. Лл. 63
180. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 49. Лл. 108
181. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 49. Лл. 28-34
182. Ф. 2597. Оп. 2. Ед. хр. 82. -Лл. -87-88
183. ЦГА КР. Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 63. Лл. 35-38
184. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 63. -Лл. 233
185. ЦГА КР. -Ф. №2597. Оп. №2. Ед. хр. 63. Лл. 236
186. Ф. 2597. Оп. 2. Ед. хр. 82. Лл. 172-173
187. Ст.123. УК РСФСР
188. Богатырев В.Б. Политика Компартии Киргизии по отношению к религии и церкви: опыт реализации, проблемы.(1985-1990 гг.). Дис...канд. ист.наук / АОН при ЦК КПСС.-М., 1991.-С.121
189. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет.-М.: Политиздат, 1988.-С.52.
190. Закон Союза Советских Социалистических республик «О свободе совести в СССР» // Известия Советов народных депутатов СССР.-1990.-4 октября
191. ЦГА КР. Ф. 2597. Оп. 2. Д. 132. Л. 90

192. Богатырев В.Б. Политика Компартии Киргизии по отношению к религии и церкви: опыт реализации, проблемы.(1985-1990 гг.). Дис...канд. ист.наук / АОН при ЦК КПСС.-М., 1991.-С.118.
193. ЦГА КР. -Ф. 2597. Оп. 2. Д. 133. Л. 134

Тиркемелер

1917 – 2009- жылдарга чейинки мезгилдердеги Кыргызстандагы диний изилдөө жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик-конфессионалдык мамилелердин параметрлери.

График 1

Параметры государственно-конфессиональные отношений
Кыргызской Республики и периодизация религиозных исследований в
Кыргызской Республике с 1917 по 2009 гг.

- *первый период* – 20-30-е гг. – обращение к теме государственно-религиозных отношений определялось потребностью партийных и идеологических органов в проведении антирелигиозной пропаганды, исследования посвящены религии как «пережитку» прошлого, «верующий» - враг социализма;

- *биринчи баскыч* – 20-30-жж. – мамлекет-диний мамилелерин аныктоодо ушул темага кайрылган, социализмдин душманы «ишеним», өткөндүн «калдыгы» дин катары изилдөөгө арналган, динге каршы пропагандалоо идеологиялык жана партиялык органдардын керектөөлөрүн аныктоо.

- второй период – конец 30-х - середина 50-х гг.- лояльное отношение государства к религии, нет исследований по религии;
- экинчи баскыч 30-ж аягы-50-ж ортосунда- дин боюнча изилдөө жок, мамлекеттин динге лоялдык мамилеси.
- третий - 60-80-е гг.- атеистический прессинг религии и церкви со стороны государства, исследования посвящены причинам живучести религии, борьбе с ней в быту, атеистическому воспитанию молодежи, формированию коммунистического мировоззрения;
- үчүнчү-60-8—жж.-диний атеистик прессинг жана мамлекеттик чиркөө, диндин жашап сакталып калуу себептерине арналган изилдөөлөр, тиричиликте болгон күрөш, жаштарды атеистик тарбиялоо, дүйнөлүк коммунисттик көз караштын калыптанышы.
- четвертый - 90-е гг. XX в. - 2009-х гг. – либеральная модель государственно-конфессиональных отношений.
- төртүнчү- 90-жж. XX-кылымдын 2009-жж.- мамлекеттик-конфессионалдык мамилелердин либералдык модели.

Таблица 2

**Мероприятия ЦК КП Киргизии по усилению борьбы с влиянием ислама
(1986-1990 гг.)¹**

**БК КПнын Кыргызстандагы исламга таасирин күчөтүү боюнча күрөшүү иш аракеттери
(1986-1990жж.)**

№ п/п	Наименование мероприятий	Дата	Место проведения	Ответственные
1	Изучение практики проведения свадебных, похоронных и других семейно-бытовых обрядов, оказание практической помощи местным партийным, советским и комсомольским органам, общественным организациям во внедрении новой обрядности	Янв. 1987 г.	Ошская	Отунбаева Р.И.
		Март 1987 г.	Нарынская	Сааданбеков Ж.
		Май 1987 г.	Таласская	Абдысаматова Р.Н.
		Окт. 1987 г.	Иссык-Куль	Баялинов М.К.
2	Провести социологическое изучение причин и мотивов приверженности исламу отдельной части молодежи	1987—1988 гг.	Узгенский р-н	Отдел пропаганды ЦК, Академия наук, Минвуз
3	Возобновить выпуск теле-радио журнала «Атеист», разоблачать рел. обычаи, самозванных мулл	Ежемесячно	Вещание на республику	Отдел пропаганды ЦК, Гостелерадио К ССР
4	Публиковать в каждом сатирическом журнале «Чалкан» материалы на антирелигиозные темы. В журналах и газетах «Ала-Тоо», Лит. Киргизстан», «Кыргызстан Маданияты» регулярно публиковать сатирические басни, фельетоны, очерки, разоблачающие антигуманную сущность исламской религии и мулл.	Постоянно	Для всей республики	Отдел культуры ЦК, Союз писателей
5	Вести спецкурс по проблемам ислама на истфаке КГУ. Увеличить количество часов объема	1986 г.	КГУ	Минвуз, Межвузовская

	лекций по научному коммунизму, для углубленного изучения проблем критики идеологии и практики ислама			кафедра научного атеизма
6	Расширить сферу деятельности межвузовской кафедры научного атеизма, укрепить ее квалифицированными кадрами, передать ей ведение курса научного атеизма в других вуза. Организовать семинар по критике панисламизма для преподавателей вузов, ссузов и ПТУ.	1986-1987 гг.	Межвузовская кафедра научного атеизма	Отдел науки и уч. завед. ЦК, Минвуз, Госпрофобразование
7.	Организовать на базе автоклубов 40 передвижных клубов «Атеист», укомплектовать их техническими средствами, наглядными пособиями, литературой, Привлекать к проведению выездных атеистических мероприятий учителей, врачей, специалистов народного хозяйства	1986-1987 гг.	По республике	Обкомы партии Минкультура
8.	Принять меры по прекращению деятельности незарегистрированных религиозных обществ в соответствии с требованиями законодательства. Выявлять самозванных мулл, знахарей, пресекать их незаконную деятельность, привлекать к установленной законом ответственности за паразитический образ жизни и извлечение нетрудовых доходов, широко использовать в этих целях налогообложение.	постоянно		Уполномоченные Совета по делам религий
9.	Провести паспортизацию всех так называемых «святых мест», взять под постоянный контроль, изучить состав паломников, принять действенные практические меры по организации противодействия паломничеству	1986-1987 гг.		Обкомы, горкомы, райкомы партии, исполкомы Советов народных депутатов
10.	Подготовить и издать сборник законодательных актов о религиозных культурах на киргизском и русском языках тиражом, дающим обеспечить потребности всех местных советских и других заинтересованных организаций и учреждений.			Госкомиздат, Уполномоченный Совета по делам религий
11.	Академии наук выделять ежегодно одно место в очной аспирантуре Института философии и права по специальности «научный атеизм», обеспечивать стажировку не менее четырех научных сотрудников, специализирующихся по атеизму.	1986-1990 гг.		Отдел науки ЦК, Академия наук
12	Обеспечить благоустройство, озеленение, освещение, водоснабжение и ограждение кладбищ, организовать их охрану и порядок. Предусмотреть строительство на кладбищах траурных (ритуальных) площадок для прощания с покойными	1986-1987 гг.		Исполкомы Советов народных депутатов, минжилкомхоз
13	Рассмотреть и решить вопрос о строительстве домов траура в г. Ош, Фрунзе	1988-1990 гг.		Госплан, Фрунзенский горисполком, Ошский исполком

¹ Табл. составлена по материалам: ЦГА ПД КР.-Ф.56.-Оп.269.-Д.3.-Лл.91-95.

№ п/п	Иш аракеттердин аталышы	Мөөнөтү	Өткөрүлүүчү жери	Жоопкерчиликтүүлөр
1	Коомдук уюмдардын жаны каада-салттарга, советтик жана комсомолдук органдарга, жергиликтүү партиялык органдарга тажрыйбалуу жардам берүү, өлүк көмүү, той маарекелерин	Янв. 1987 ж.	Ош	Отунбаева Р.И.
		Март 1987 ж.	Нарын	Сааданбеков Ж.

	жана башка үй-бүлөлүк каада салттарын өткөрүү тажрыйбаларн үйрөнүү.	Май 1987 ж. Окт. 1987 ж.	Талас Иссык-Куль	Абдысаматова Р.Н. Баялинов М.К.
2	Социологиялык изилдөөнүн жүргүзүү себептери жана жаштардын исламдык агымдарга тартылуу мотивдерин үйрөнүү	1987—1988 жж.	Узген р-н	Жогорку окуу жайлардын министрлиги, илимдер академиясы, борбордук комитеттин пропаганда бөлүмү
3	«Атеист» журналынын телерадиолорго жаныланып чыгарылышы, диний салттарды, озүнү молдо деп жарыялаган адамдардын бетин ачуу (ашкерелөө)	Айсайын	Республикалык жанылыктарда, кабарларда	СССр мамлекеттик телерадиосу, борбордук комитеттин пропаганда бөлүмү
4	«Чалкан» сатиралык журналына динге каршы темалардын материалдарын дайыма жарыялоо, «Ала-Тоо», Лит. Киргизстан», «Кыргызстан Маданияты» журнал жана газеталарга тынымсыз сатиралык тамсилдерди, фельетондорду, очерктерди, молдолорду, ислам дининдеги гуманизмге каршыларды жарыялоо.	Ардайым	Республикалардын баарына	Жазуучулардын союзу, БК маданият бөлүмү
5	Ислам дининин көйгөйлөрү боюнча КМУнун тарых факультетинде атайын иш чараларды өткөрүү. Ислам практикасын жана идеологиялык сын пикир көйгөйлөрүн тереңдеп үйрөнүү үчүн илимий коммунизм лекциялардын сааттарын көбөйтүү	1986 ж.	КМУ	Жогорку окуу жай министрлиги, Жогорку окуу жайлар аралык илимий атеизм кафедрасы
6	Жогорку окуу жайлар аралык илимий атеизм кафедра тармактарын кеңейтүү, квалификацияланган кадрлар менен толуктоо, илимий атеизм курсун башка жогорку окуу жайлар менен бөлүшүү. ПТУ, ЖОЖдын окутуучуларына панисламизмге карата сын пикирлер жөнүндө семинар өткөрүү.	1986-1987 жж.	Жогорку окуу жайлар аралык илимий атеизм кафедрасы	БКнын илим бөлүмү жана окуу имараттары, Минвуз, Мамлекеттик кесиптик билим
7.	Организовать на базе автоклубов 40 передвижных клубов «Атеист», укомплектовать их техническими средствами, наглядными пособиями, литературой, Привлекать к проведению выездных атеистических мероприятий учителей, врачей, специалистов народного хозяйства «Атеист» клубунда 40 кыймылдуу автоклуб базасын уюштуруу, техникалык каражаттар, көрсөтмө куралдар, адабияттар менен камсыздоо. Жүргүзүлүүчү иш чараларга мугалимдерди, врачтарды, эл чарбасынын адистерин тартуу.	1986-1987 жж.	Республика боюнча	Обкомы партисы жана маданият министрлиги
8.	Каттоодон өтпөгөн диний уюмдарга каршы закон ченеминде иш чара жүргүзүү. Сабатсыз чала молдолорду, элдик табыптарды закон ченеминде жоопко тартуу, бул иш чарада салык төлөмүн кеңири колдонуу.	Ардайым		Диний иштер боюнча жооптуу совет
9.	Жергиликтүү ыйык жерлерди паспорттоштуруу, аларды жөнгө салуу, зыяратчылардын кошундарын изилдөө, зыяратчыларга карата кандайдыр бир иш чаралары колдонуу.	1986-1987 жж.		Областык, шаардык, райондук кеңеш партиясы, элдик аткаруучу Совет депутаттары
10.	Диний культ жөнүндөгү мыйзам чыгаруучу актылар жыйындысын даярдоо, аны кыргыз жана орус тилдеринде тираждап чыгаруу.			Мамлекеттик басмаканасы, Диний иштер боюнча жооптуу Совети
11.	Илимий атеизм, укук жана философия институту боюнча күндүзгү аспирантура окуусуна	1986-1990 жж.		БК илим бөлүмү, илимдер

	жылына бир орун бөлүү			академиясы
12	Жашылдантырууну, жарыктандырууну, суу тейлөөсүн жана мүрзөлөрдүү коргоону камсыз кылуу жана аларды көзөмөлдөп иретке келтирүү. Сөөктү жашыруу үчүн атайын жер бөүп берүү.	1986-1987 жж.		Элдик Совет депутаттары, минжилкомхоз
13	Ош, Фрунзе шаарларындагы траур үйлөрүн куруу жөнүндөгү маселелерди чечүү жана кароо.	1988-1990 жж.		Госплан, Фрунзенский гориспоком, Ошский исполком

¹ Табл. составлена по материалам: ЦГА ПД КР.-Ф.56.-Оп.269.-Д.3.-Лл.91-95.

Салыштырма талдоо жоболорунун Борбордук Азия мамлекеттеринин маселеси боюнча абийир жана дин тутуу эркиндиги.

Кыргыз Республикасы	Казахстан Республикасы	Өзбекстан Республикасы	Таджикстан Республикасы	Туркменистан Республикасы	Эскертүү	
1. Кабыл алынган акыркы конституциянын редакциялары	22.06.2007 ж.	2003 ж.	2003 ж.	2003 ж.	2003 ж.	Негизинен баардык өзгөртүүлөр дин эркиндик маселелерине, диний уюмдарына, таасирин тийгизген.
2.Мамлекеттин динге карата статусу	Светтик мамлекет	Светтик мамлекет		Светтик мамлекет	Светтик мамлекет	
3 Мамлекет тарабынан диний уюмдардын принцибин бекитип берүү	Конституцияда бекитилген	Атайын закондо	Конституцияда бекитилген	Конституцияда бекитилген	Конституцияда бекитилген	
4.Мамлекеттик-конфессионалдык өз ара мамиле.	Мамлекет диний мамлелерди колдойт,ал өз кезегинде социалдык көйгөйлөрдү, медициналык, билим берүүчүлүк көйгөйлөрүн чечүүдө көмөк көрсөтөт.	Мамлекет диний мамлелерди колдойт,ал өз кезегинде социалдык көйгөйлөрдү, медициналык, билим берүүчүлүк көйгөйлөрүн чечүүдө көмөк көрсөтөт..	Динди бир гана саясаттан эмес, коомдук жашоодон болушунча жок кылуу жана дин лидерлерин көзөмөлгө алуу	Диний жана атеистик негизинде партия түзүүгө уруксат берилген.	Динди бир гана саясаттан эмес, коомдук жашоодон болушунча жок кылуу жана дин лидерлерин көзөмөлгө алуу	
5. Мамлекет тарабынан сөз эркиндигине жана дин	Кыргызстандын Конституциясы 13 ст.	Казахстандын Конституциясы 22 ст	Өзбекистандын Конституциясы 31ст.	Таджикистандын Конституциясы 26 ст	Туркменистандын Конституциясы 11 ст	

тутууга ишеним берилген.						
6. Диний уюмдардын Конституцияга тийешелүү жоболору башка	Конституциялык соттун ыйгарым укуктары, диний бирикмелердин ишмердиктерин чечүүгө конституциялуулугун бекемдейт.	Чет өлкөлүк диний бирикмелердин республикасынын аймагында ишке ашырылат боюнча тиешелүү мамлекеттик органдар менен макулдашуусу. 5 ст		диний идеология мамлекеттик катары белгилениши мүмкүн эмес. 8Ст.	мамлекеттик билим берүү системасы диний уюмдардан бөлүнүп жана өзгөчө дин аралашпаган мүнөзгө ээ. 11 ст	

Примечание: Табл. составлена из следующих источников: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изм. от 7 октября 1998 г.) // Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1996. -№4. - Ст. 217; 1998. - №20. - Ст. 245; Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 г. (в новой редакции от 18 февраля 2003 г.) // Конституция Кыргызской Республики (на десяти языках). Бишкек: Общественный фонд содействия образованию, 2003. С. 53 - 111; Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 г. (с изм. и доп. от 26 сентября 1999 г. и от 2 июня 2003 г.) // <http://www.tajikistan.ru/tajikistan.php?link=2>; Конституция Туркменистана от 18 мая 1992 г. (в новой редакции от 15 августа 2003 г.) // http://niyazov.sitcity.ru/ltxt1310122033.phtml?p_ident=ltxt_1310122033.p_1011085316; Конституция Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 г. (с изм. и доп. от 28 декабря 1993 г. и от 24 апреля 2003 г.) // <http://www.gov.uz/ru/ctx.scm?sectionId=2780>.

4 Таблица

Салыштырма талдоо мыйзамдары Борбордук Азия мамлекеттеринин маселеси боюнча диний эркиндиктери

Критерийлери менен салыштыруу	Кыргыз Республикасы	Казахстан Республикасы	Өзбекстан Республикасы	Таджикстан Республикасы	Туркменистан Республикасы	Эскертүү
1. Кабыл алынган датасы жөнүндө мыйзам сөз эркиндиги жана дин тутуу акыркы редакциясы (ага өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча) буйругу	"Кыргыз Республикасынын мыйзамы жөнүндө дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар" 16-декабрындагы 1991-ж. (кр Мыйзамынын 19-ноябрындагы 1997-ж.)	Казакстан Республикасынын мыйзамы Жөнүндө "дин тутуу эркиндиги жана диний бирикмелер 15-январындагы" 1992-ж. (бирд. жана кошумча 5-октябрындагы 1995-ж., 11-июль 1997-ж., 20-декабрь 2004-ж., 23-февраль жана 8-июлундагы 200ж	Өзбекстан Республикасы мыйзамынын эркиндиги Жөнүндө "динге ишенүү жана диний уюмдар" 14-июнундагы 1991-ж. (Мыйзамынын редакциясына ылайык-жылдын 1-майынан 1998-ж.)	Тажикстан Республикасынын Мыйзамындагы "дин жана диний уюмдар" 1-декабрындагы 1994-ж. (бирд. жана кошумча 15-майындагы 1997-ж., 12-декабрь, 1997-ж.) 1999-ж. өзгөртүүлөр киргизилген. (Мыйзам кабыл алынды байланыштуу примереним жана легализациялоо ПИВТсы)	Туркменистан Республикасы Мыйзам кабыл алуусу жөнүндө "дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар" 21-октябрындагы 2003 г.	

2. Диний уюмдарды каттоо	Юстиция министирлиги	Юстиция министирлиги.(Де-юре)	Юстиция министирлиги Руз.(Де-юре)	Өкмөт жана жергиликтүү аткаруучу органдар. (Де-факто)	Юстиция министирлиги РТ.(Де-юре)	
3. Мамлекеттик органдарын көзөмөлү боюнча диний мыйзамдар.	Мамлекеттик агенствонун Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу дин иштери	Кеңеш менен байланыш боюнча Казахстан Республикасынын Өкмөтүнө караштуу диний бирикмелер	Комитет по делам религий при Кабинете министров Республики Узбекистан (контрольная функция)	Комитет по делам религий при Правительстве Республики Таджикистан. (контрольная функция)	ТҮРКМЕНИСТАН Президентине караштуу дин иштери боюнча ишке ашырылган СОВЕТИ. (контролдоо функциясы))	Бир гана Казакстанда Кеңеш статусу консультациялык-кеңеш берүүчү органдын эмес ээ болуу менен администрациялык функциялары иштейт
4. Сандык ценз түзүү үчүн диний уюмдар	10 адам	10 адам	100 адам	10 адам	2003 жылга чейин. 500 адам, азыркы учурда 5ден 50 адам	
5. Мыйзам боюнча диний иш уюмдарды токтотууга мажбурлоосу мүмкүн	Сот	Сот	Каттодон өткөргөн органдар	Каттодон өткөргөн органдар	Сот	
4. Диний-саясий партиялардын Мүмкүнчүлүгү			01.05.98 г. диний-саясий уюмдарга, кыскартуу укуктарын жана эркиндиктерин диний уюмдарга толук баш тартылган жана тыюу салынган			
5. Миссионердик иш өкүлдөрүнүн жана башка конфессиялар		миссионерлер жактайт жана жайылтат, уставдык тийешелүү жоболоруна диний бирикмелер катары Казакстанда катталганын ким экенин карайт	Миссионердик ишти жүргүзүүгө тыюу салынат. 5 СТ.	Ст. №3 Ар бир адам өзүнүн оюн билдирүүгө жана жайылтууга ынанымы менен байланышкан дин мамилесине укугун бар.		
6. Прозелитизм	Мамлекет эркин өзгөртүүгө, диний ишенимдеге кепилдик берет. 3 СТ		5 СТ. Бир динден башка динге өтүүгө тыюу салынат.	Мыйзамда мындай статья жок		
7. Мекеме диний окуу жайлар.	Диний окуу жайлары диний борборлор же борбордук башкаруу органдары менен гана	Диний окуу жайлар диний борборлор же борбордук башкаруу органдары менен гана	Диний окуу жайлар диний борборлор же борбордук башкаруу органдары менен гана	Диний окуу жайлар диний борборлор же борбордук башкаруу органдары менен гана түзүлүшү мүмкүн	Дин иштери боюнча мамлекеттик орган Президентине караштуу уруксаты	Өзбекстан, Түркменистан мамлекеттеринен башка мамлекеттер

	түзүлүшү мүмкүн.	түзүлүшү мүмкүн .	түзүлүшү мүмкүн		менен министрлер Кабинети.	диний окуу жайларына мүмкүндүк берет
8. Жашы жете элек өспүрүмдөр үчүн билим.	Ст. №3 Родители или лица заменяющие их, по взаимному согласию вправе обеспечить детей в соответствии со своим собственным отношением к религии		Жашы жете элек балдар үчүн динди окутууга тыюу салынат.3 ст	Ст. №3 Ата-энелер же аларды алмаштыруучу адамдар, өз ара макулдугу боюнча балдардын өзүнүн жеке мамилесин динге карата укугун камсыз кылуу.	Мечиттерде окутуу жол берилет, эгерде ал мамлекеттин, өзүнүн эркиндиги, жана ая-энесинин макулдугу менен болсо.	
9. Басма кудайга багынуу адабият жана өндүрүш диний багыттагы буюмдары.	күмүштү мекеме уюмдардын чыгаруу боюнча кудайга жалынуу адабияты жана өндүрүү диний багыттагы буюмдар диний уюмдарга берилет			Диний адабияттар мамлекеттик жайларда атайын жерлерде жайылтылат, анын үстүнө ал басмалар жана мамлекеттик орган тарабынан аныкталат.	Чет өлкөлөрдө диний адабияттарды Жеткирүү жана ишке ашыруу эксп ертиза жүргүзүлгөндөн кийин анын мазмунун дин иштери боюнча мамлекеттик органы жүзөгө ашырылат .	
10. Коомдук иштерди ЖМКаларга чагылдыруу.	Дин уюмдары коомдук турмушка катышууга, ошондой эле пайдаланууга бирдей эле коомдук бирикмелер менен ММК мыйзамына ылайык.5. Ст.		Мындай статья жок	Дин уюмдары коомдук турмушка катышууга, ошондой эле пайдаланууга бирдей эле коомдук бирикмелер менен ММК мыйзамына ылайык.5. Ст.		
10. Иш-салттуу эмес диний уюмдардын, топ секталардын, ырасымдардын иш чаралары.	Мыйзамда мындай сатья жок	Мыйзамда мындай статья жок		Мыйзамда статья жок	Мусулманчылыктын ролу өзгөчө	Бир гана Түркмөнстан жана Өзбекстандын мыйзамында “агым”, “секта” деген терминдери кездешет.
11. Экономикалык иш-чарага кепилдик берүү	Диний уюмдар укуктуу		Башкаруунун борбордук органдары, диний	. Диний уюмдар укуктуу мыйзамдарына ылайык		

<p>мыйзамдарына ылайык жана өздөрүнүн уставдарын жана уюштурууга ишкана жайлары. Өндүрүштүк ишинен түшкөн пайдага жана башка кирешелерге көмөк. 19. Ст.</p>		<p>уюмдардын , улам уставдык максаттарына уюштурууга укуктуу басма, өндүрүштүк, реставрационно-курулуш, с/х ж. б. ишканалары бар .. Өндүрүштүк ишинен түшкөн пайдага жана башка кирешелерге аларга салыктар салынат. №17 Ст.</p>	<p>жана өздөрүнүн уставдарын жана уюштурууга ишканалары жана кайрымдуулук жайлары. Өндүрүштүк ишинен түшкөн пайдага жана башка кирешелерге аларга салыктар салынат. 13. Ст</p>		
---	--	--	--	--	--

Примечание: табл. составлена из следующих источников: Закон Республики Казахстан "О свободе вероисповедания и религиозных объединениях" от 15 января 1992 г. (с изм. и доп. от 5 октября 1995 г., 11 июля 1997 г., 20 декабря 2004 г., 23 февраля и 8 июля 2005 г.) // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан. 1992.- №4. - Ст. 84; 1995. - №20. - Ст. 120, 121; Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1997. - № 13-14.- Ст. 205; 2004. - № 23. - Ст. 142; 2005. - № 5. - Ст. 5; Казахстанская правда. - 2005. - 14 июля. Закон Кыргызской Республики "О свободе вероисповедания и религиозных организациях" от 16 декабря 1991 г. (в редакции Закона от 19 ноября 1997 г.) // Вопросы (проблемы) религии на переходном этапе. Бишкек: Государственная комиссия при Правительстве Кыргызской Республики по делам религий. Б., 2003. С. 309 - 317. Закон Республики Таджикистан "О религии и религиозных организациях" от 1 декабря 1994 г. (с изм. и доп. от 15 мая 1997 г. и 12 декабря 1997 г.) // Протопопов А.О. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии. Сборник нормативных актов. М.: Юриспруденция. - 2002. - С. 144 - 154. В сборнике не указаны изменения, внесенные в таджикский Закон в 1999 г. См.: <http://www.religlaw.org/template.php?id=848>. Закон Туркменистана "О свободе вероисповедания и религиозных организациях" от 21 октября 2003. // http://niyazov.sitecity.ru/ltxt_1310122033.phtml?p_id=ltxt_1310122033.p_1011085316. Закон Республики Узбекистан "О свободе совести и религиозных организациях" от 14 июня 1991 г. (в редакции Закона от 1 мая 1998 г.) // Протопопов А.О. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии. С. 168 - 176. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. - № 41. - Ст. 813.

1921 г. Переговоры с главарями басмачей—Куришратом и др. в Фергане

Уркуя Салиеванын образы(Татыбубу Турсунбаева) кино тасмасынан үзүндү.

Ырыс Кудайбердиеванын трактору Сузак району.

1921 г. Переговоры с главарями басмачей—Куришратом и др. в Фергане

Киргизская ССР

ИСПОЛКОМ СУЗАКСКОГО РАЙОННОГО
СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

РЕШЕНИЕ

№416

15 ноябрь 1965 г.

О переименовании Ак- Мечательского
и Кумуш- Азизского сельсоветов

Исполком Райсовета отмечает, что Ак- Мечатьский /белая мечать/, и Кумуш- Азизский с/ советы до сего времени носят религиозные названия, что влияет на воспитание молодого подрастающего поколения и противоречит принципам партии.

ИСПОЛКОМ РАЙСОВЕТА Р Е Ш И Л : -

I. Просить Ошский Облисполком выступить в ходатайство перед Президиумом Верховного Совета Кирг.ССР о переименовании Ак- Мечатьского с совета в Кара- Дарьинской и Кумуш- Азизский именем Ырыс участницы в борьбе с басмачеством, первой трактористки в районе, женщины- комунистки, которая погибла от рук басмачей.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ИСПОЛКОМА

СУЗАКСКОГО РАЙСОВЕТА: -

/ П.КАРИМОВА/

СЕКРЕТАРЬ ИСПОЛКОМА

СУЗАКСКОГО РАЙСОВЕТА : -

/Б. АШИРАЛИЕВ/

Түшүндүрмө сөздүк

Агрессия- (лат. Agressio -кол салуу)- азыркы эл аралык укуктук түшүнүк; бир мамлекеттин (улуттун) терр-ялык бүтүндүгүнө же саясий көз каранды эместигине экинчи мамлекеттин күч колдонуусу. Агрессия- империалистик мамлекеттердин тышкы саясатынын негизи. 1918-22-ж.жаш Совет Республикасына каршы импер. мамл-тердин интервенциясы, 1939- 40-ж. араб мамлекеттерине каршы Израилдин согушу жана башкалар Агрессия болуп саналат.

Административик санкция- админ. укукту бузуучу адамга колдонула колдонула турган мамл. мажбурлоо чарасы.

Атеизм- (гр.кудайсыздык) кудайга табигаттан тышкары күчкө таянган ар кандай ишенимдерге каршы турган көз караштардын түзүмү.

Атеист- атеисттик адатты басып чыгаруу жана таркатуу коомунун журналы. Журнал 1923-30-жж. айына чыгып турган. “Атеист” бардык диний уюмдардын реакциячыл маңызын ашкерелөөдө, диндин тарыхын жана теориялык маселерин баяндап, атеизмди СССРде жана чет өлкөлөрдө жайылтуу хроникаларын ошондой эле дин жана чиркөө жөнүндөгү (асыресе буржуазиялык-либералдык окумуштуулардын да) эмгектерди басып чыгарууда зор роль ойногон.

Атынча- диний билимге ээболгон аял болуп, негизинен мөөлүт, мүшкүл күшөт салттарын өткөрүп аялдар арасында динди таркатуучу болуп эсептелет.

Атеисттик пропаганда- массаны илимий-атаеисттик корутундулар менен кеңири тааныштыруу, диндин илимге кайчы келерин, таптык-эксплуатациялык мазмунун ачып көрсөтүү аркылуу динге каршы күрөш жүргүзүү.

Агитация(лат. Agitatio- кыймылга келтирүү)-көпчүлүккө саясий таасир берүүчү каражаттардын бири, таптардын, партиялардын саясий күрөшүнүн маанилүү куралы.

Большевиктер-россиялык коммунисттер, чыныгы марксчи-ленинчилер, *Россия социал-демократиялык жумушчу (большевиктер) партиясынын* мүчөлөрү. РСДРПнин 2- съездинде (1903) партиянын борбор органдарына шайлоодо ленинчилер көпчүлүк добуш алгандан кийин ушундай аталган.

“Букара” союзу - кыргыздардын кедей дыйкандарын бириктирген Пишпек у-деги демокр. союз. Интернац. Негизде түзүлүп, ага кыргыздардан башка казак, татар жана башка жерг. кедей дыйкандар кирген. 1917-ж. май айында түзүлгөн.

Буржуазия- өндүрүш каражаттарын менчиктеп жана жалданма эмгектин эксплуатациялоонун эсебинен жашаган капит. Коомдогу үстөмдүк кылуучу тап.

Баптизм - грек тилинен чокундуруу деген сөзүн түшүндүрөт. Баптизм протестантизмдин көптөгөн багыттарынын бири болуп, бойго жеткен адамды өз калоосу менен чокундуруп, христиан динине ишенгендерди чакырат. Жаңы төрөлгөн ымыркайды чокундуруусун кабыл албайт. Көптөгөн протестанттардай, баптисттер бир гана Библияны ыйык китеп катары кабыл алып, диний жана күнүмдүк жашоодо колдонушат.

Баптисттердин биринчи коомчосу 1609-жылы Амстердамда түзүлгөн. Баптисттер өз ишмердүүлүгүн өз алдынча коомчолор болуп, жүргүзүшөт. үнөжетүүдө терроризм тактикасын тандашат.

Басмачы - 1917-30-ж. Орто Азиядагы куралдуу контрреволюциячыл-улутчул кыймыл. Англия менен Американын империалисттери басмачыларды өздөрүнүн Кашгар, Индия, Афганистандагы базалары аркылуу курал жана акча менен жабдып, алардын аракетине багыт берип турган. Басмачылардын социалдык базасы- эзүүчү таптардын калдыктары: байлар, соодагерлер, суткорлор, ак гвардиячылар, молдолор, таптык белгилерин жоготушкандар, кылмышкерлер болгон. Өз катарына динге берилген дыйкандарды да тартышкан.

Бүткүл Россиялык мусулмандар совети (Милли шуро)- улутчул буржуазиясынын уюму. 1917-ж. майда Москвада бүткүл россиялык мусулмандардын 1- съездинде түзүлгөн (А. Цаликов жетектелген).

Буржуазия- (фр. Bourgeoisie, лат. Burgus- чеп шаар)- өндүрүш куралдарын менчиктеп, жумушчулардын жалданма эмгегинин эсебинен күн көргөн, капит. Коомдогу үстөмдүк кылуучу тап. Б-нын киреше булагы- кошумча нарк.

Большевиктер-россиялык коммунисттер, чыныгы марксист-ленинчилер, Россияга социал-демократиялык жумушчу(большевиктер)партиясынын мүчөлөрү. РСДРП (б)нин 2- съездинде(1903) партиянын борбордук органдрына шайлоодо ленинчилер көпчүлүк добуш алгандан кийин ушундай аталган.

Большевизм- эл аралык жумушчу кыймылындагы саясий ойдун революциячыл, ырааттуу марксисттик агымы. 20-к.дын башында Россияда өнүгүп чыккан. 1903-жылы РСФДРПнын 2-съездинде партиянын жетекчи органдарын шайлоодо Лениндин талапкерлери көпчүлүк добуш алганы үчүн меньшевиктер деп аталган. –“Б” термини ошондон улам келип чыккан. “Большевизм саясий ойдун агымы катарында жана саясий партия катарында 1903-жылдан тартып жашап келе жатат. (Ленин В.И. Чыг. Кырг. 1-бас. 31-т. 8-9-бет.

Вакуф (араб сөзүнөн алынган) – диний коомго мамлекет же жеке бир адам тарабынан берилүүчү кайрымдуулук мурас.

Вахабизм(араб сөзүнөн-аль-ваххабия)- суннизмдеги диний-саясий агым XVIII к. калыптанып, бул кыймыл Мухамеддин атасы ибн Абд аль-Ваххаб ат-Тамиминин (1703-1792) ысымы менен аталып калган. Ал Мухаммед пайгамбардыни учурундагы исламдын абалкы тазалагын кайрадан

киргизүүнү, бир кудайга ишенүү принцибин бекем сактоону жана “ыйык” жерлерге сыйынууну тотктотуу.

Диний идеология- диний догматиканы жана дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндөгү жалпы элестетүүлөрдү, маанилүү диний кызыкчылыктарды негиздөө жана саясий талаптарды келтирүү үчүн идеялык элестетүүлөрдүн салыштырмалуу бүтүндүк системасы.

Диний культ- (лат. Cultus- сыйынуу, табынуу)-диний-магиялык көз караштын негизинде ар кандай заттарды ыйык нерсе деп эсептеп, аларга диний жол менен сыйынуу, табынуу (турдүү диний ырым-жырымдар, майрамдар). Диний культ диндердин тибине карата бири-биринен багыты, структурасы жана мааниси боюнча айырмаланат

Делегат- (лат. Delegatus-жөнөтүлүүчү)- мамлекеттин, уюмдун, жамааттын шайлануучу же дайындалуучу ыйгарым укуктуу өкүлү. КР мыйзамдарында Д. түшүнүгү көбүнесе курултай же конференция катышуучуларына карата колдонулат

Дин- 1. (араб.- табияттан тышкары “күчкө” ишенүү, моюн сунуу). 2. (лат.“religios” адилетүүлүк мамиле, уяттуулук, сопулук, Кудайдан коркуу, ыйыктык, табынуу, сыйынуу)- бир же бир нече кудай жана табияттан тышкары кереметүү “күчтөр” бар деген ишенимге таянган көз караштардын, сезим-туюмдардын, каада-салттардын, диний окуулардын жыйындысы.

Дин жана Саясат- коомдук аң-сезимдин формасы катары дин коомдун саясий турмушунда маанилүү ролду ойнойт. Динге ишенгендер өзгөчө жаштардын жана аялдардын арасында көп кездешет. Акыркы мезгилдерде жаштардын жана аялдардын коомдук турмушка, ички саясий жана эл аралык проблемаларды чечүүгө көбүрөөк тартылышы менен диндик уюмдардын саясатка катышуу агымы күчөөдө. Бир улуттун өкүлдөрү бир эле динди тутканы зарыл. Себеби, бир эле элдин, улуттун ичинде диндик айырмачылыктарга негизделген карама-каршылыктардан улам узакка созулган согуштар болгондугун тарых айгинелейт. Азыркы Югославакиядагы уланып жаткан кайгылуу окуялар да буга ачык мисал.

Дин секталары- адамдардын обочолонгон тобу, өзүнчө диний көз караштарды жетекчиликке алып, жалпы динден бөлүнүп чыккан динчилдер тобу. Бардык эле диндерде сектанттык агымдар, топтор, уюмдар бар.

Диний идеология- диний догматиканы жана диндин келип чыгышы жөнүндөгү жалпы дүйнөнү элестетүүлөрдү, маанилүү диний кызыкчылыктарды негиздөө жана саясий талаптарды келтирүү үчүн колдонулуучу идеолык элестетүүлөрдүн салыштырмалуу бүтүндүк системасы. Бир катар Д.и. өзүнө либералдык-демократтык мүнөздөгү идеяларды камтуу менен бирге жарандык мамлекеттердин руханий турмушунун ажырагыс элементи болуп калды.

Дин кызматкерлери Россияда-диний кызмат аткарган, падышалык режим м-н тыгыз байланыштуу сословие. Анын маанилүү ж-а таасирдүү болууга көп сандага православиелик Д.к. болгон, Д.к. Синодго баш ийген. Синоддун укугу б-ча министрге тете обер-прокурор (падыша дайындаган)

жетектеген. Чиркөө төбөлдөрү “чиркөө княздарынан” - кечил Д. к-нин өкүлдөрүнөн: митрополит наамын дагы епископтордон, архиепископтордон турган. Аларга монастырлардын башчылары, игумендер ж-а архимандриттер да кирген. Кечил эмес Д.к. епархиянын башында турган “чиркөө княздарына” баш ийген.

Доктрина- окуу, илимий же филос. теория, саясий система, теориялык же саясий принцип (мис., согуштук доктрина) же нормативдик формула.

Дин жөнүндө советтик закон- Совет өкмөтүнүн мамлекет менен чиркөө арасындагы өз ара мамилелер жөнүндөгү закондору менен нормативдүү акталарынын жыйындысы.

Диний окуу жайлар- теологиялык билим берип, дин кызматкерлерин даярдайт. Бул байыркы мамлекеттерде башталган. Мусулмандын негизги Д. о. Ж-ы (медиреселер) жөнүндөгү маалыматтар 8-9- к-га таандык. Орто Азия медреселери 10-к-да пайда болуп, 15-16 к-да көбөйгөн (Самарканда Улугбек, Бухарада мир Араб медреселери). Айрын Д. о. ж. Кыргызстанда да ачылган, бирок өнүгө алган эмес. 1892-жылдардагы маалымат боюнча Ош у-нде 7 медресе болгон. Мусулман медресесин бүтүргөндөр казы, муфти наамын алышкан.

Диний ырлар- эл арасындагы диний мазмундагы ырлар; элдик ооз эки чыгармачылыктын бир түрү. Диний ырлардын сюжети негизинен диний китептердин булактарынан (библия, чиркөө гимндери, Куран, диний легендалар жана апокрифтер) алынган. Кыргыз элинде диний ырлар айрыкча 19-кылымдын башында Кокон хандыгынын тушунда өнүгө баштаган. Аларды кокон зулумдары ислам дининин догмаларын жеогон. Элдин аң-сезимине сиңдирип, кулдукта кармап туруу үчүн колдонушкан. Бул саясатты жерг. Эзүүчүлөр да колдогон. Совет бийлигинин орношу жана илимдин өнүгүшү менен Д. ы. өсүшүн токтотту.

Дин майрамдары- кандайдыр бир диний окуялардын же мифологиялык кейиптердин урматына үрп- адат менен өткөрүлүүчү күндөр. Диний түшүнүк боюнча бул күндөрдө иштөөгө болбойт. Д. м. Алгачкы коомдук түзүлүштүн убагында аңчылыкка, малчылыкка байланыштуу пайда болгон. Диндин алгачкы этабында Д. м-нда магиялык ырымдар, салттар башкы орунду ээлеген, анткени байыркы адамдар аларды “табияттан тышкары күчкө” таасир кыла алат, ал “күч” болсо элге жакшы түшүмдү, олжолуу аңчылыкты камсыз кыла алат деп үмүттөнүшкөн. Таптык коомдо үстөмдү кылуучу таптар Д. менен өз кызыкчылыгына пайдаланышып, эмгекчилерди ар кандай оор абалга чыдоого, эзүүчүлөргө баш ийүүгө үгүттөшкөн. Мусулман динчилери орозо айт, курман айт, м а в л ю д сыяктуу Д. менен шан-шөөкөттүү өткөрүү менен диний-түшүнүктөрдү элдин сезимине бекем сиңирүүгө аракет кылышкан. Д.м. ар кандай ырым- жырымдарды колдоо, жандандыруу менен эмгекчилерди коммунисттик тарбиялоого гана эмес, эл чарбасын өнүктүрүүгө да зор зыян келтирет.

Жадидизм- кээ бир мусулман элдеринин россиялык самодержавиенин бийлигинен бошонуу, саясий реформалар, маданий-диний салт-санааларды сактоо жана өнүктүрүү үчүн буржуазиялык-либералдык кыймылы болгон.

Жихад – күч жумшап аракет кылуу жана күрөшүү. Ар бир мусулман Ислам дини, эли-жери жана үй-бүлөсү үчүн бекем турушу жана аны коргошу зарыл. Бул үчүн ал күчүн, байлыгын жана акылын жумшоосу керек. Ошондой эле, бул руханий жана коомдук кемчиликтер (жалган сүйлөө, калп айтуу, коомдогу бузукулук ж.б.) менен күрөшүү. Натыйжада жихад – бул адамдын өзүнүн каалоосу, коомдогу адилетсиздик менен күрөшүү, Алла Тааланын динин жайылтуу ишиндеги аракеттенүү жана Алла жолунда баскынчыларга каршы согушуу.

Жамаат- бир идеология же бир идея менен бириккен уюм, коомдоштук, динге ишенүүчүлөрдүн тобу.

Зекет (араб. «тазалануу») – садага берүү. Ыйык Жазууга ылайык, момун мусулман муктаж болгон адамдарга материалдык жардам көрсөтүшү керек, эгерде анын буга мүмкүнчүлүгү бар болсо. Садага берүү байлыкты такыба кылып жашоо жыргалдарын туура бөлүштүрүүгө жана руханий тазаланууга жетүүгө уруксат берет.

Интеграция- (лат. Integratio- толтуруу, калыбына келтирүү; integer- бүтүн)-системалар теориясындагы түшүнүк; ал дифференцияланган (жиктелген, ажыратылган) айрым бөлүктөрдүн бири-бири менен байланышып, бир бутун абалга келгенин, ошондой эле ошол абалга алып баруучу процессти туюндурат.

Империя- (лат. imperium- бийликке ээ, кубаттуу, күчтүү)- 1) байыркы Римде-шайлоолордо, *мыйзамдарды* кабыл алууда, согуш жарыялоодо жана тынчтыкка келишүүдө, жогорку сотто көрсөтүлгөн элдин жогорку мамлекеттик бийлиги; 2) байыркы римдик магистр- падышалардын, Рим республикасында-консул, претор, диктатор, протопретор, шаардык жана преториандык префект жана цензорлордун жогорку ыйгарым укугу.

Историзм- объективдүү дүйнөдөгү кубулуштардын пайда болушун, өнүгүшүн конкреттүү тарыхый шарттар менен байланышта изилдөө принциби.

Историзмдер- азыркы тилибизде сейрек колдонулган, буюм, зат, кубулуш аттарын билдирген сөздөр. Мис., “хан”, “бек”, “кор башы”, “жаа”, “ай балта”, “тай туяк” ж.б. И-дин архаизмдерден айырмасы- азыркы тилибиздин лексика системасында семантикалык эквиваленти болбойт. И. Көбүнчү тарыхка байланыштуу жазылган көркөм чыг-лар менен ил. Эмгектерде колдонулат.

Историография – (гр.historia- баян, аңгеме жана... графия) – 1) тарых илиминин тарыхы, о. эле белгилүү бир темага, тарыхый доорго арналган изилдөөлөрдүн жыйындысы.

Ислам- дүйнөдө кеңири тараган үч диндин бири. Дүйнөдөгү мусулмандардын жалпы саны 1 миллиарддан ашык. И.б.з VIIк Хижазда

(Мекке) пайда болгон. Аны *Мухаммед* негиздеген. Мусулмандар жамааты (умма) диний гана эмес, саясий да уюм болгон. Бул уюмга И. динин талаптарын сөзсүз орундагандар гана баш кошкон. И. өзүнүн мурда келген христиан дини менен иудаизмдин толуктоочусу болуп эсептелет жана жаны жоболорду алып келген. Кыргыз мамлекетинин 90%дан ашыгы салттуу исламдын талаптарын тутунушат, алар *ханафи* мазгабындагы мусулмандарбыз дешет. .

Исламизм(саясатта) - мусулман дүйнөсүндөгү өлкөлөрдүн, диний-саясий уюмдардын жана кыймылдардын ички жана *тышкы саясаттын* улуттук-диний өзгөчөлүгү. И. мусулман коомунун бүгүнкү күндөгү *саясий турмушунун* нормалары жана принциптери катары исламдын негизги жоболорунан (догмат) улам келип чыккан көрсөтмөлөрдү келтирүү менен чагылдырылат. Ислам (араб. Баш ийүүчүлүк) VIк. Пайда болгон. Анын негизги принциби- күчтүү кудайга ишенүү, тагдырдын Алла Таала менен алдын-ала белгиленип койгондугу, жеке индивидуалдуулукка караганда коомчулуктун артыкчылыгы. Саясаттагы и.-бул барыдан мурда *панисламизм идеясы*, бардык мусулмандардын диний-саясий биримдигине умтулуу. Панисламизм XIXк. 2-жарымында мусулман өлкөлөрүндө буржуазиялык коомдук мамилелердин өнүгүүсүнүн жүрүшүндө келип чыккан. XXк. Башында жана экинчи дүйнөлүк согуштан кийин колониялык системанын кулашына байланыштуу жогорулаган.

Империализм- капитализмдин жогорку жана акыркы стадиясы, монополисттик капитализм, соц. рев-янын болор алды. В. И. Ленин К. Маркстын жана Ф. Энгельстин методологиясына таянып, И-ге алгачкы жолу ар тараптуу илимий анализ берген.

Интеллигенция- акыл эмгеги менен кесиптенген адамдардын коомдук тобу.

Идеология- (идея жана ...логия)- адамдардын турмушка, бири-бирине болгон мамилелерди социалдык проблемалар жана конфликтер ырааттуу түрдө баамдалган, ошондой эле ушул коомдук мамилелерди бекемдөөгө же өзгөртүүгө багытталган иш-аракеттердин максаты чагылдырылган көз караштардын жана идеялардын системасы.

Конъюнктура, саясий(лат.conjungere-байланыштырган, бириктирген)-жалпы маанисинде “К.” термини шарттардын жана аларды түзгөн аракеттердин жыйындысын, бардыгын камтыган буюмдардын өз ара байланышы жана кайсы бир тармактагы алар менен болгон операцияларды билдирет.

Куран - (араб. - окулган)-мусулмандык диний окуу боюнча Алланын амири жана көрсөтмөлөрдүн жазылган исламдын негизги ыйык китеби;диний жол-жоболрдун, үрп-адат жана укук эрежелеринин мисалдатып айтылган үгүт-насаат анемелер, келмелер менен дубалардын жыйнагы. Куран каримде (Ыйык Куран) жүз он төрт сүрөө, алты миңден ашык аяттар берилет. бет ачар сүрөөнү, (“Фатиха”) айтпаганда сүрөөлөр көлөмү чоң сүрөөдөн баштап, кыска сүрөөлөргө өтүү тартибинде

жайгаштырылган. Экинчи сүрөө “Уй сүрөөсү” (“Сура ал-Бакара”) аталып, 268 аяттан турат. 103,108,110-сүрөөлөрдө үч гана аят бар. Ар бир “аят” сүйлөм же бүтпөгөн сүйлөм түрүндө жазылган. Жалпысынан “к-да” 77934 сөз бар. *Мухаммед* пайгамбар “к-дын” алгачкы ыйык сөздөрүн рамазан айында “жогортодон” алган делет. Биринчи сүрөө- “Фатиха” (Ачуучу, Бетачар), акыркысы-“Ан-Нас” (Элдер). Алла сөзгө муктаж эмес, ошондуктан Мухаммед пайгамбар окуганды билбесе да Жабраил периште Алланын амирин аткарып К-ды Мухаммеддин жүрөгүнө салган делет. Сүрөөлөр пайгамбарга Мекеде жана Мединада түшүрүлгөндүктөн ар бир сүрөө “Меккелик” же “Мединалык” деп белгиленип жүрөт. “К” Мухаммеддин тирүү кезинде оозеки түрдө гана айтылып келген. Халиф Абу Бекрдин тушунда Зайд ибн Сабит деген адам алгачкы ирет “К.” жыйнап, айрым сүрөөлөрдү жазып калтырган. Үчүнчү халиф Омордун тушунда сүрөөлөр китеп түрүндө жыйналып бүткөн.

Концептуализм (лат. Conceptus-ой, түшүнүк) – о. кылымдын схоластикалык философиясындагы агым. Универсиялар проблемасын чечүүдө реализм м-н номинализмдин ортосунда турган. Реалдуулукту адам оюнан тышкары жашабайт деп жокко чыгарган, ал эми жалпы түшүнүктөрдү адамдын акыл-эсинен тажрыйбадан мурун орун алган идеалдуу маанилери деп караган.

Компенсация (лат. Compensation-чегерүү дегенден) -1) гражд. укукта- алынган милдеттерди аткарууну токтотуу ыктарынын бири; 2) сов. Эмгек тартибинде- закондо көрсөтүлгөн учурларга карата жумушчуларга, кызматчыларга төлөнүүчү акча.

Конвенция (лат. Conventio- келишим, шарт) – эл аралык келишиштердин кеңири таралган түрү. Эки же бир нече мамлекеттин белгилүү бир маселе ж-дө макулдашкандыгын көрсөтөт, о.э. эл аралык байланыштардын ар кандай жактарын (автордук укук тууралуу 1952-жылдагы бүткүл дүйнөлүк К., 1965-ж. ООН кабыл алган укуктук кемсинтүүнүн баардык түрлөрүн жоюу түүралүү К. ж.б.) өз ичине камтыйт.

Компромисстер жөнүндө- В. И. Лениндин макаласы. Анда Корнилов козголоңу жоюлары м-н эле убакыт. Солго бурулуш жасаган меньшевик жана эсерлер менен компромисске баруу мүмкүнчүлүгү ж-дө большевиктердин сунушу каралган.

Концепция (лат. Conception-тушунуу, система) – кандайдыр бир нерсени, кубулушту, процессти түшүнүү жолу: иликтенип жаткан нерсеге, процеске ж.б. карата негизги көз караш, аны системалап жазуудагы жетекчи идея. Саясий, техникалык, көркөм, ил.иштердеги негизги ой, принциптер же көз караштар системасы да К.деп аталат.

Конкуренция (лат. Concurr-жүгүрүү, түртүшүү)- товарды пайдалуу шартта өндүрүп, сатуу үчүн жеке өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы антогонисттик күрөш ; капитализмде жог.пайда алуу учун капиталисттердин ортосундагы таймашуу. К.ондуруш каражаттары жеке менчик болушунан, о.э. өндүрүүчүлөрдүн ортосунда рыноктон башка экон.байланыштын

жоктугунан келип чыгат. К-коомдук өндүрүштү стихиялуу жөнгө салуучу механизм.

Конкреттүүлүк (лат. Concretus- коюлган, тыгыз, ашташкан) – көп түрдүүлүктөгү бирдейлик, жекеликтеги жалпылык ж.б. жактардын чыныгы байланышы, объектинин чектери, алардын катнаштарынын, өз ара аракеттеринин, карама-каршылыктарынын көп кырдуулугун билүү. И.Кант, И.Фихте, Г.Гегель К-ту материалдык негизинен ажыратып, таза руханий көрүнүш катары карашкан.

Конгресс (лат.congress – жолугушуу) 1) съезд, конф-я, кенешме маанисиндеги жыйын. 2) АКШда ж-а Латын Америка олколорунун айрымдарында закон чыгаруучу органдын аты. 3) Кээ бир өлкөлөрдө саясий партиялардын аты.

Компетенция (лат. Competentia, compete- бирге жетишемин, ылайыкмын)- кандайдыр бир органдын же кызмат адамынын закондо, уставда же жоболордо белгиленген укуктарынын ж-а милдеттеринин жыйындысы.

Коммунизм (лат.communis-орток, жалпы) – 1) капитализмдин ордуна келүүчү ж-а өндүрүш каражаттары коомдук менчикке негизделүүчү коомдук экон.формация; 2) тарыраак мааниде – коммунисттик формациянын социализмден кийинки жог.фазасы же баскычы. К.-өндүрүш каражаттары жалпы элдин орток менчиги болгон, бардык коом мүчөлөрү социалдык жактан тенчиликке жетишкен, адамдардын телегейин текши онүгүшү м-н катар дайыма өөрчүй берүүчү илимдин ж-а техниканын негизинде өндүргүч күчтөрү да өсүп-өөрчүгөн, коом байлыгынын берекесиашыпташыган ж-а “ар кимден жөндөмүнө жараша, ар кимге керегине жараша” деген улуу принципти ишке ашырган тапсыз коомдук түзүлүш. К.- эркин ж-а ан-сезимдүү эмгекчилердин жог.даражада аюумдашкан коому, К-де коомдун өзүн өзү башкаруусу оорнойт, коомдун жыргалчылыгы үчүн, эмгек кылуу жалпы журттун эн зарыл өмүрлүк муктаждыгына ж-а андап түшүнгөн зарылчылыгына айланат, ар кимдин жөндөмү калкка эн зор пайда бергидей багытта пайдаланылат.

Контрреволюция- революцияга тикеден тике каршы турган терс процесс; кулаган (кулоочу) таптын социалдык революцияга каршы жасаган аракети. Контрреволюция бүткөн коомдук жана мамлекеттик түзүлүштү сактоого же кайра орнотууга багытталат.

Казы- кадий мусулман өлкөлөрүндө шарият жолу менен тергөөгө алып, тийиштүү чечим чыгаруучу сот, орто кылымдарда Казы ар кыл документти күбөлөндүрүү (нотариустун) да милдетин аткарган.

Казыят- КР МБнын облустук башкармалыгы.

Курман айт -курмандык чалуу майрамы.

Конфессионалдык партиялар- католицизм, протестантизм жана ислам конфессилеринин идеологияларынын базасында түзүлгөн жана аракет кылган партиялар. Бул саясий уюмдар өздөрүнүн теорияларын адам, анын

дүйнөдөгү ээлеген оорду жөнүндөгү диндик түшүнүктөрдүн негизинде, азыркы мезгилдеги социологиялык жана социалдык- экономикалык идеяларды пайдалануу менен иштеп чыгышат.

Конфискация-кылмыштуу граждандардын өз менчигиндеги мүлктү мамлекеттин менчигине мажбурлоо менен бүтүндөй же жарым-жартылай акысыз алуу. К. соттун өкүмү же администрациянын чечими боюнча ишке ашат.

Контекст (лат. Contextus- , байланыш, биригүү)- сүйлөмдөгү же цитатага алынган бөлүктөгү айрым сөздүн мааниси менен мазмунун толук, так ачып, бир бүтүн ой туюнткан текст же кеп (речь) үзүндүсү.

Кудайсыздар согушунун союзу(свб) - биздин өлкөдө коомдук эркин уюм 20-жылдары түзүлгөн. Негизги максаты диндик идеологияларга каршы.

Компромисс, саясатта (лат. compromissum) карама-каршы, түрдүү пикирлердин, багыттарын ж.б. ортосундагы өз ара макул болуу жолу менен жетишилген келишим.

Латенттик (лат.latentis- жабык, көрүнбөгөн) – убактылуу токтотулуучу сигнал.

Легизм- (кыт. Фа-цзыя –“мыйзам мектеби”) – байыркы Кытайдагы саясий-философиялык агым Л. Б.з.ч VII-VI к. Конфуций окуусу жана Даосизм менен бир мезгилде пайда болгон. Мааниси жагынан Конфуций окуусуна каршы турган. Эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Гунсун Ян, тарыхта калган аты Шан Ян (Цин падышачылыгы мезгилинде б.з.ч 338-жылы өлтүрүрүлгөн), экинчиси Хан енФэйцзы (б.з.ч.223-жылы ууландырылган) болго

Либерализм- (лат. Liberalis- эркиндик, эркиндикке караштуу)-саясий маданияттын башаты, коомдук турмуштун, индивиддин саясий-экономикалык, системалык нравалык багыты.

Легалдык марксизм- орус левралдык бурж. интеллигенттеринин ичинде 19-кылымдын 90-жылдарында пайда болгон. Идеалисттик саясий агым.

Марксизм- ленинизм – жумушчу тарабынан философиялык, экономикалык жана социалдык- саясий көз караштарынын ил. сис-ы; дүйнөнү таанып билүү жана рев-ячыл кайра өзгөртүү, жаратылыштын, коомдун, акыл ойдун өнүгүш закондору, жумушчу табы тарабынан капитализмдин кулатылышы, социализм менен коммунизмдин курулуш закон ченемдери жөнүндөгү илим.

Мамлекет- таатык коомдогу саясий бийликтин негизги куралы. Бизге белгилүү М-тин түрлөрү: кул ээлик мамлекет, феодал. М., бурж.мамлекет.; М-тин түзүлүш формалары: монархия, республика, сов.унитардык мамлекет ж-а союздаш мамлекет.

Мечит (ар.масжид-сыйынуу,жайылтуу) мусулмандар чогулуп намаз окуй турган имарат.

Медресе (ар. дараса-үйрөнүү)-чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку жана орто окуу жайы. Медреселер жөнүндөгү маалыматтар 8-9-к-га таандык. Орто Азияда медреселер 10-к-да пайда болгон.

Мораль (лат. Mos, көптүк санда mores- каада- салт, кулк- мүнөз, жүрүм- турум дегенден), адеп-ахлак- адамдын жүрүм-турумун нормалары аркылуу жөнгө салуучу ыктардын бири; коомдук аң сезимдин өзгөчө формасы жана коомдук мамилелердин бир түрү; этика илиминин изилдөө предмети.

Муфтий (араб. афти) – оюн айтуучу. Суниттик исламдагы эң ишеничтүү адамдарынан бири.

Мусулман жумушчу депутаттар советтери- О. Азиянын жерг. Улуттар пролетариатынын шайланма саясий уюмдар. 1917-ж. Феваль революциясынын убагында *Жумушчу депутаттар советтеринин* үлгүсүндө уюшулуп, алар менен тыгыз байланышта болгон. Октябрь революциясынан кийин алар бириккен.

Мусулман жумушчулар жана чайыркерлер союзу - Ошто Февр. Рев-ясы жеңгенден кийин Ош о-нде жергиликтүү жумушчулар менен айылдык кедейлерден түзүлгөн пролетарчыл интернац. багыттагы уюм. Союз 1917-ж. жайында түзүлүп, 21-августта мусулман депутаттар совети шайланган. 31-августта ал Ош жумушчу жана солдат депутаттарынын совети менен бириккен. Союз жерг. областтык жана крайлык жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттар советтери менен тыгыз байланышта иштеп, Кыргызстанда соц. рев-янын жеңиши үчүн кыйла салым кошкон.

Мазхаб (араб. «баруу» же «өзүнүн жолун тандоо») – бул шариат укугу мектебинин салттуу аныктамасы. Мазхаб – бул шариатты түшүнүүнүн жолу же диний-укуктук мектеп. Бүгүнкү күндө сунний багытында төрт мазхаб бар жана алар өздөрүнүн негиздөөчүлөрүнүн аттарынан аталат :

- ханафий (имам Абу Ханифа)
- шаафий (имам Мухаммад ибн Идрис ас-Шаафи)
- маликий (имам Малик ибн Анас)
- ханбалый (имам Ахмад ибн Ханбал).

Шиялар Жафарит мазхабын карманышат.

. **Муфтият** Кыргызстандын бардык мусулмандарынын муфтийи башчылык кылган динге ишенүүчүлөрдүн башкармалыгы.

Мюрид (мурид)-шейхтин, пирдин же эшендин жетекчилиги менен өзү суфизм жолуна түшүүгө арнаган адам. Арабдардын “рада”-окуу, изденүү деген сөзүнөн келип чыккан. Кыргыздар арасында “мюрид- мурут” деп айтылган.

Намаз (фарсча намаз) – ислам дининин талаптарынын бири.

Мусулмандар багымдат, бешим, дигер, шам, куптан. Намазды даара талып

туруп, анан окушат. Беширет намаз жөнүндөгү эреже мусулманча жыл саноонун (хижранын) 1-к-нда кабыл алынган. Н. жугунуу, башты онго-солго буруп кыймылдоо жолу м-н таза жерге жайылгандай намаз же тыш кийимге, ал эми жума күндөрү мечитте окулат. Негизинен Курандын “фатиха” ж.б. сүрөөлөрү айтылат.

Нике – жубайлар арасындагы мамилелердин формасы. Бул мамилелер тарыхый жактан шартталып, коом тарабынан санкцияланып ж-а жөнгө салынып, жубайлардын бири бирине ж-а балдарына карата укуктары м-н милдеттерин аныктайт. Калктын өсүшү, жаны муундардын денеж-арухийа балы белгилүү даражада Н. Мамилелеринин мүнөзүнө байланыштуу, Н-де адамдардын тукум калтыруу жагынан табигый муктаждыктары тартипке келтирет ж-а канааттандырылат. Бирок ага саясат, укук, мораль, дин да таасир тийгизет. Н-нисанкциялоо ж-а коргоо б-ча милдеттерди коом өзүнө алып, Н-лешкен адамдарга балдарды материалдык камсыздоо ж-а тарбиялоо б-ча жоопкерчиликтер жүктөйт.

Нооруз (тажикче нав-жаны, руз-кун) жазгы кун-тун тенелген учурга дал келген, пес тилиндеги элдердин жыл эсептоолору б-ча Жаны Жыл. Н. зороастризм мезгилине чейин эле белгилүү болгон. Б.з.ч. VI-IV-к. Ахамениддер мамлекетинде жана III-VII-к Саманиддер мамлекетинде Н. негизги майрамдардан болгон. Иранда жана Орто Азияда ислам дининин таралышы менен Н.-ду майрамдоого тыюу салынган.

Ортодокс- (гр. orthodox- кандайдыр бир динди бек кармоочу; кандайдыр бир окуунун же теориянын жолун кыйшаюусуз жолдоочу)- көз карашы ыратуулугу, терең ишенгиндиги жана кандайдыр бир окууну жактоочулугу менен айырмаланган адам. Азыркы саясий лексикондо О. түшүнүгү бир нече ирет “догматик”, “ретроград” түшүнүктөрү менен окшоштурулгандыктан, кээ бир учурларда бул түшүнүктөрдүн мазмунунун бурмаланып кетишине алып келүүдө.

Оппозиция- (лат. Oppositio- карама- каршы коюу) – түшүнүк катары 2 мааниде колдонулат: 1) жашоодогу болгондорго каршы туруу, нааразычылык билдирүү, башкача айтканда социалдык мамиле: 2) индивиддин, топтун, уюмдун же партиянын саясатка, конституцияга, өкмөткө же жалпысынан саясий системага каршы мамиле кылышы. Саясий илимде О. термини

парламентаризмдин бүгүнкү күндөгү институттарынын бирөөсүн мүнөздөө үчүн колдонулат.

Орозо айт орозонун аякташын белгилеген күн. Орозо 29 күндөн баштап 30 күнгө чейин созулат.

Акыркы он күндүн ичинде Кадыр түн келет.

Ороzonу кармоонун төмөнкү шарттары бар :

- мусулман гана Рамазан айында орозо кармоосу керек;
- жашы толуп, жыныстык жактан жетилген мусулман гана милдеттүү түрдө орозо кармоосу шарт;
- шариатта негизделген орозо кармоого тоскоол болгон себептин болбоосу. Рамазан айы бүткөндөн кийин үч күндүк Орозо айт майрамы болот.

Позитивизм (лат. Positivus- оң)- бурж. Философиядагы жана социологиядагы нерселердин маңызын аңдап билүү мүмкүнчүлүгүн таанып, изилдөөнүн жыйынтыктарын сапаттап жазуу менен гана чектелген багыт.

Плюрализм-(nin-pluralis-көп түркүн)-саясий-укук-теориясында экономикалык, саясий жана маданий турмуштун көп түрдүүлүгү менен субъектилерин камсыз кыла турган *жарандык коом* менен *укуктук мамлекет* түзүлүшүнүн типтүү негизин билдирүүчү түшүнүк. Демократиялык П.-чыныгы элдик бийликтин шартында адамдардын жүрүм-турумунда адеп-ахлактык касиеттерди бекемдөө аркылуу коомдогу пикирлер менен көз караштардын ар түрдүүлүгүн эске алуу менен, өз ара пикир алышуу жана коомдук макулдашуулардын негизинде, жарандардын, ар кандай саясий топтордун, коомдук уюмдардын өз ара мамилелеринин таризи.

Панисламизм- диний-саясий идеология. Улутуна карабастан ислам бардык мусулмандардын жалпылыгын камсыз кылат, халифтин бийлигине бүт мусулмандарды бириктирүү башка мамлекеттер жана саясий бирикмелерди баарынан маанилүү маселе деген тушүнүктөргө таяган диний-саясий идеология.

Пантүркизм- түрк тилдеринде сүйлөгөн элдерди, баарынан мурда мусулман түрктөрдү бириктирип, Турция мамлекетинин карамагына кошуу максатын көздөгөн улутчул-шовинистчил буржуазиялык идеология.

Паранжы-(ар.фаражия-сырт кийим)-илгери өзбек жана тажик аялдары(айрыкча шаарда жашагандар) көчөгө чыкканда бетин калкалоочу жамынма.Сыртынан чапанга окшош келип,анын жеңи узун болгон.

Позиция- көз караш.

Радикализм- саясий лат. radicalis- түп тамырынан. –түп тамырынан бери социалдык кайра курууларды иш жүзүнө ашырууга багытталган, чечүүчү чараларды колдоп жана пайдаланган теория жана практика.

Репрессия- (лат.repressio-басуу)-мамл. орган тарабынан колдонулуучу жазалоо чаралары.

Реакция- саясий- мурда болуп өткөн же азыркы коомдук түзүлүшкө катуу карама- каршы багыттагы кыймыл.

Резолюция (лат. Resolution- чечим) -1) коллегиялуу органдын жыйынында (съезд, конф-я, сессия), чогулуш жана башкаларда кандайдыр бир маселени талкуулоонун натыйжасында кабыл алынган чечим. 2) Жооптуу кызматкердин чечими, пикири туюнтулган документ жана иш кагаздарындагы жазуу.

Революция (соңку лат. Revolutio- төңкөрүш)- жаратылыш, коом же таанымдын кайсы бир кубулуштарынын өсүшүндөгү терең сапаттык өзгөрүү. Р. өнүгүүдө үзүлүү жана сапаттуу секирикти билдирет. Р. *эволюциядан* жана *реформадан* айырмаланат, бирок алар менен өтмө катар байланышта болот.

Саботаж- контррев-янын Совет бийлигине каршы күрөшүүнүн бир ыкмасы. Эски мамл. Жана коомдук мекемелердин чиновниктери менен кызматкерлеринин С-ын буржуазия таптык күрөштө, Гражд. Согушту чыгарууда пайдаланган.

Салттуу эмес ислам агымдары - Исламдагы кээ бир агымдарды дин аалымдары жана окумуштуулар «салттуу эмес» агымдар же «секталар» деп эсептешкен. Исламда секта деп исламдын негиздеринен алыстап кеткен кандайдыр бир ишенгендердин тобу же агым аталат.

Совет бийлиги- эмгекчилердин Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттар советтеринин формасындагы мамлекеттик бийлиги.

Совет бийлигинин декреттери- (1917- 18) Компартиянын жана Совет өкмөтүнүн бурж.- помещниктик түзүлүштү жок кылып, жаңы сов. мамлекетти жана коомдук түзүлүштү орнотууга, өлкөнүн экономикасы менен маданиятында соц. Кайра курууларга багытталган саясатын чагылдырган

Стенограмма-(гр. Stenos-кууш, тар жана ...*грамма*) – сүйлөгөн сөздүн (доклад, лекция ж.б.) ошол калыбында *стенография* же стенотип (к. Стенография машинасы) ыгы менен жазылган тексти.

Стереотип- саясий (гр. Stereos- катуу жана typos- из, так)- саясий мейкиндикти түзгөн саясий аң-сезимдин же иш- аракеттин туруктуу жана массалык кубулушу.

Стратегия жана **тактика**, саясий (гр. Strategia- аскер+ taktika- аскерлерди түзүү искусствосу)- саясий ишмердүүлүктүн негизги жолун жана аны ишке ашыруунун ыкмаларын белгилөө үчүн колдонулуучу түшүнүк; партиялардын, мамлекеттин жана коомдук бириндиктердин жана кыймылдардын программалык жана башка иш кагаздарында аныкталат.

Саум – бул бардык мусулмандар үчүн милдеттүү деп саналган ыйык Рамазан айы. Бир ай бою момун мусулмандар өзүнүн физикалык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша күндүзү тамак жана суу ичүүдөн баш тартуулары керек.

Саясий модернизация- социалдык жана саясий өзгөрүүлөрдүн процесси; саясий өзгөрүүлөрдүн белгилүү бир багыт алышын билдирет. Саясий модернизация негизги басым саясий өзгөрүүлөрдүн формациялык өзгөчөлүктөрүнө эмес, саясий системаны жакшыртуунун

өзгөчөлүгүн аныктаган өлкөнүн салт-санаасына, өнүгүү тарыхый-маданий жолуна жасалат. Калк менен өкмөттүн ортосундагы диалогду камсыз кылуучу саясий институттардын түзүлүшү Саясий модернизация үчүн зор мааниге ээ. Себеби бул өкмөткө жаңы экономикалык жана социалдык проблемалардын келип чыгышына өз учурунда жана эффективдүү чара көрүүсүнө мүмкүндүк берет.

Социалдык саясат (лат. sociolog- коомдук) – социалды чойрону жана социалдык мамилелерди теске алуу б-ча мамлекеттин жана коомдук уюмдарын ишмердуулугу; калктын турмуштук маанилуу керектоолорун камсыз кылуу б-ча иш-чаралардын жыйындысы.

Суфизм- ислам динине тиешелүү философиялык багыт эсептелинет. “Суфизм”, “суфий” кыргыз тилинен “сопу” кейпте орун алган. Хусаин Карасаевдин сөздүгүндө “сопу” араб тилинен ооп келген сөз экени белгиленип, анын ар кандай маанилери аныкталган. “Суфий” деген сөзү байыркы гректердин “софос” (акылман, даанышман) деген түшүнүк да бар. Суфизмдин теориясын билген, суфизм окуусун жайылткан, үйрөткөн окумал, илим-билимдүү (эшен, дервиш, календер) кыргыз элинин арасында конуп-түнөп, жергиликтүү элди исламга үндөгөн. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ойлоруна көрө “Суфизм” (Тасаввув)термини араб тилинин “Суф” (жүн, шерсть) сөзүнөн келип чыккан.

Секуляризация-(лат. Saecularis-дин аралашпаган, элдик)- 1) коомдук жашоонун ар кандай тармактарынын (мамлекеттин, саясаттын, укуктун, илимдин, маданияттын, мектептердин, улуттук жана үй-бүлөлүк-турмуштук мамилелердин, коомдук жана жеке аң-сезимдин ж.б.) диндин жана чиркөөлөрдүн таасиринен жана таасир этүүсүнөн бошонуу процесси. 2) Батыш Европада адамдардын чиркөөнүн уруксаты менен диндик абалга өтүүсү. 3) XIXк. аягынан баштап динден жана чиркөөлүк институттардын эмансипациялануунун ар кандай формаларын билдирүү. 4) чиркөөлүк менчиктин (көпчүлүгү жерлер) мамлекет тарабынан дин аралашпаганга айлануусу. С. реформация мезгилинде кеңири жүргүзүлгөн.

Суннизм- исламдын багыттарынын бири. Анын талапкерлери өздөрүн ахль ассунна (суннанын адамдары) деп карашып, *шиизм* тарабынан бурмаланган *пайгамбардын* окуусун бирден бир туура колдонуучуларыкатарында эсептешет. Формалдуу түрдө *суниттер* деп, биринчи төрт *халифатты* тааныганды, хадистердин диний жыйнактарын чындык деп эсептеп, жана төрт мазхабдын багыттарынын бирине ыйык жөрөлгөнү, турмуш тиричилик жана социалдык эрежелерди кабыл алганды аташат.

Сүннөт (араб. «жол», «салт») – бул Мухаммед пайгамбардын айткан сөздөрү жана кылган иштери жөнүндө хадистердин топтому. Ал Куранды толуктоочу жана түшүндүрүүчү негизги булак болуп саналат. Ал эми хадистер бул мусулман жамаатынын жашоосунун ар кандай диний-укуктук

жактарын камтыган Мухаммед пайгамбардын сөздөрү жана кыймыларакеттери жөнүндө ылакаптар.

Суннийлик – исламдын үстөмдүк кылган агымы. Суннийлер – Мухаммед пайгамбардын жашоо түрүнө негизделген куралдар жана салттардын жыйындысы болгон Сүннөттү карманган мусулмандар. Сүннөт Куранды түшүндүрмөлөп толуктап турат. Исламдын салттуу жактоочулары Сүннөттү карманууну ар бир чыныгы мусулман үчүн жашоонун эң негизги мааниси деп эсептешет.

Суфий агымы-Суфийлик түшүнүгү исламда 8–9-кылымдарда келип чыгып, Араб халифатынын өлкөлөрүнө тараган диндеги тазаланууга үндөгөн окуу багыты, анткени суфий же тасаввуф араб тилинен "сааф" - тазалануу дегенди билдерет. Суфийлер кудайдын гана бар болгондугун, ал эми айланачөйрө жана кубулуштар анын чыгармачылык энергиясы (эманациясы) болгондугуна ишенишет. Ошондой эле алар шариаттын мыйзамдарын кыйшаюусуз аткаруу, жер жүзүнө тиешелүү бардык нерселерден кечип кетүү, кудайды акыл менен эмес, жүрөк менен таанып-билүү керек дешет жана жашоонун эң жогорку максаты - адамдын рухунун мистикалык түрдө кудайга кошулуусу деп жарыялашат. Кудай менен кошулуу экстаз (элирип, өзүн-өзү унутуу даражасына жеткен абал) абалында өтөт. Агымдын жолдоочулары мына ушунда гана адам чыныгы болмушка (хакикатка) жетет деп ишенишет.

Суеверие- жогорку күчтөргө таянган жалган ишеним.

Саясий трансформация- (лат. Transformatio –айлануу, кубулуу)-саясий системанын бүтүндөй же белгилүү бир бөлүктөрүнүн иштөө механизмдеринин жана шарттарынын олуттуу өзгөрүүсүнүн саясий процесси. Саясий трансформация саясий уюмдардын жана институттардын пайда болуусуна, мамлекеттик башкаруунун же саясий режимдин формасынын алмашуусуна алып келет.

Совет өкмөтүн түзүү маселеси 1917-жылы 21- октябрда (3-нояб.) РСДРП (б) БКда талкууланган: ПКнын 24-октябрдан (6-ноябрь) 25-октябрга (7-ноябрь) караган түнкү заседаниесинде өкмөттүн алдын ала түзүлгөн составы жана өкмөттү ЭКС деп атоо жөнүндө чечим кабыл алынган.

Сталинизм (өзүнүн оюн кеңири айткан Иосиф Сталиндин идеологиясы жана практикасы)- бул СССРдеги 1920- аягы 1950 башындагы саясий система.

Таблиг жамааты - «Таблиг жамааты» же «дааватчылар» (кыймылдын Кыргызстандагы дагы бир аталышы), - 1926-жылы Индияда суфий орденинин өкүлү шейх Маулана Мухаммад Илияс тарабынан уюшулган диний кыймыл. Кыймылдын башкы максаты катышуучулардын жардамы менен исламда адамдардын кеңири массасынын деңгээлиндеги диний жанданууну ишке ашыруу жана социалдык жана экономикалык статусуна карабастан

бардык мусулмандарга аларды исламдын Мухаммед пайгамбар көрсөткөн амалдарына (диний практикасына) жакындатуу максатында кайрылуу (даават)

Теология- (гр.- Кудай жана окуу)- кудай жөнүндөгү окуу. Т. боюнча кыйла тилдерде жазылган көптөгөн журналдар басылып чыгып, диний окуу жайларда – семинарияларда, академияларда, мектеп- медреселерде сабак катары өтүлөт.

Терроризм термини террор – сөзүнөн коркутуу, үркүтүү дегенди билдирип, «кандайдыр бир объектке террористтик кадамды аткарууга негизделген күч колдонуу ыкмасы.» Демек, терроризм террордун саясаты же тактикасы болуп саналат. Бүгүнкү күндө, саясий мүнөзгө ээ болгон же ээ болбогон максаттары бар, ошондой эле бул жагдайга чет элдик компоненттин тиешеси болгон (максатта, объектке, катышуучуларда же теракт болгон жерде) терроризм, саясий терроризм жана эл аралык терроризм өңдөнгөн түшүнүктөр бар. Терроризм жаатындагы белгилүү англиялык адис Пол Вилкинсон, *саясий терроризмге*, саясий талаптарын ишке ашыруу максатында жеке адамды, адамдар тобун, коомду же өкмөттү коркутууга багытталган системалуу киши өлтүрүүлөргө жана талкалоолорго же киши өлтүрүү коркунучтарына жана талкалоолорго болгон түшүнүктү берет. Жөнөкөй тил менен айтканда терроризм – бул коомду же мамлекетти күч колдонуу жолу менен – «зордоп коркуткан (*coercive intimidation*)» күрөшүү тактикасы.

Трагедия (лат. Tragedia- сөзмө сөз эчки ыры дегенден)- героикалык каармандардын кайгылуу коллизиясына негизделген драмалык жанр; драманын комедияга карама-каршы түрү. Негизин өтө күч алган элдешкис конфликт, белгилүү бир коомдук күчтөргө таянган күчтүү мүнөздөрдүн, умтулуштардын күрөшү түзөт.

Трагедиялык- коомдук өнүгүүнүн , жеке адам менен коомдун карама-каршылыгын , асылдык менен көрксүздүктүн күрөшүн туюндурган эстетикалык категориялар.

Фашизм- (итал. Faskio-түйүн, биргелештик)- капитализмдин жалпы кризиси кезинде капит. Өлкөлөрдө пайда болуп, импер. буржуазиянын өтө реакциячыл, агрессиячыл мүчтөрүнүн мүдөөсүн көздөгөн саясий агым.

Фетва (араб сөзүнөн алынган) – шарияттагы укуктук позиция же кандайдыр бир коомдук саясий, укуктук маселелерди чечүүчү мыйзам. Бул мухаджиллер, муфтийлер тарабынан ишке ашырылат.

Фанатизм-(лат. –туталанган)-кандайдыр бир *динге*, көз карашка аябай ишенгендик, берилгендик, башка диндерди, көз караштарды өтө жек көрүү, чыдабастык менен мамиле кылуу.

Фундаментализм- тигил же бул идеяларга баалуулуктарга жана максаттарга баш-оту менен берилгендиги менен айырмаланган идеология жана саясат. Саясатта көп учурда “башкача ойлонгондорго” карата террор зомбулук колдонуу менен коштолот. Башында протестантизмдеги чектен

чыккан консервативдик агым катары ХХк. Башталышында пайда болгон. Азыркы мезгилде айрым ислам өлкөлөрүндөгү саясаттын аныктоочу мүнөзү катары чыгууда (ислам Ф).

Хадис (араб-сөз)- Мухаммед пайгамбардын айткан акыл насаат сөздөрү менен анын жорук-жоосундары жөнүндө Иснад кийирген баян. Хадистердин 6-8 жыйнактары бар. Ал жыйнактар хадис чогулткан адамдардын атынан коюлган. Алар: Бухарий, Муслим, Абу Дауд, Ибн Маажжа, Ахмад. Мухаммед пайгамбардын мусулмандарга, коомчулукка айткан үгүт насааттары *хадис* деп аталат. Хадисти *сүннөт* деп да аташат.

Халифат – бул кудайдын мыйзамдары менен бийлик жүргүзүлгөн мусулман мамлекети, башкача айтканда ислам теократиялык мамлекетинин концепциясы. Халифатты халиф башкарат. Халиф – Мухаммед пайгамбардын орун басары деген маанини берет. Мухаммед пайгамбар халифат тууралуу мындай деген: «Менин үммөтүмдө халифа отуз жылга созулат. Андан кийин падышалык болот».

Ханафий Мазхабы - VIII-X к. Иракта калыптанган сунниттердин диний-укуктук мектептеринин-мазхабдарынын жолун жолдочулар. Ханафий Мазхабы өзүнүн эң либералдуулугу жана ийкемдүүлүгү менен айырмаланып, жергиликтүү элдердин салт-санаасын эске алуу менен кеңири тараган. Борбордук Азия өлкөлөрү сыяктуу эле Кыргызстанда Ханафий Мазхабы үстөмдүк кылуучу багыт болуп эсептелет. Ханафий мазхабынын жол башчысы болуп Имам Азам Абу Ханифа эсептелинет.

Хаж (Меккеге болгон зыярат) – мусулмандардын Меккеде белгиленген так бир убакытта аткарылчу жалгыз милдети. Аллахтын үйүнө болгон зыяратты каржы жана ден соолук жагынан мүмкүнчүлүгү бар ар бир мусулман аткарышы керек. Зыяраттын эки түрү бар : милдетүү жана умра (кичи зыярат). Меккедеги зыяраттын ритуалы Мухаммед пайгамбардын коштошуу зыяратынын ритуалын туурайт. Исламда жылнамаанын башы болуп 17 август 622 - хижра жылы (пайгамбардын Меккеден Мединага көчкөн жылы) эсептелинет.

Хүжүм- совет бийлигинин алгачкы мезгилинде(20-к-дын 20-жылдары) Орто Азиянын отуркташкан мусулман калкынын аялдарын азаттыкка чыгаруу кыймылы.”Хүжүм” араб,тажик,өзбек тилдеринде “чабуул” дегенди билдирет.”Хүжүм” уюму Кыргызстанда өз ишин 1927-ж.март айында баштаган.

Халифат, халифтик- мусулман теократиясынын системасы.ошондой эле халиф башкарган мусулман-араб мамлекеттеринин тарыхый

изилдөөлөрдө кабыл алынган аты.7-к-дын башында Батыш Аравияда Мухаммед тарабынан түзүлгөн.

Хизб-ут Тахрир (араб. «Эркиндик партиясы») эл аралык диний саясий уюм болуп саналат. Мусулман өлкөлөрүн исламий укук – шарият менен башкарылган бир Ислам мамлекетинин же Халифаттын алдына бириктирүү уюмдун идеологиясынын уңгусун түзөт. Бул идеологияга ылайык мамлекеттин башкаруучусу мусулмандар тарабынан шайланган Халиф болушу керек. Уюм 1953-жылы сунни ислам уюму катары Иерусалимде апелляциялык сот болуп иштеген Ислам аалымы Палестинанын Ижзим айылынан чыккан Такиуддин ан-Набахани тарабынан түптөлгөн. Ошондон бери Хизб-ут Тахрир 40тан ашык өлкөгө жайылган.

Хужра- мусулман медреселеринде окутуунун салттуу усулу.

Чиркөө-1) диний уюмдун тигил же бул диний багытты жолдоочуларын негизги диний эрежелер ж-а культтар б-ча бириктирген өзгөчө түрү. Ч-нүн негизги белгилери: аздыр-көптүр ырааттуу догма ж-а культ системасынын болушу, башкаруунун борборлоштурулушу; мүчөлөрүнүн адис ж-а жөнөкөй динчил бөлүнүшү.

Чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн бөлүү жөнүндө декрет- Совет мамлекетинин закон актысы. Ал большевиктер партиясынын программалык талабынын турмушка ашырылышынын башталышы болгон. Долбоорун А. В. Луначарский, П. И. Стучка, П. А. Красиков, М. А. Рейснер жана мурдагы дин кызматкери Галкин составында болгон комиссия даярдаган. В. И. Ленин редакциялаган 1918-жылы 20-январда (2-фев.) ЭКС бекитилип, 21-январда (3-февр.) “Динге ишенүү же ишенбөө эркиндиги, чиркөө жана диний коомдор жөнүндө” деген ат менен жарыяланган.

Шарыят (араб.- туура жол, иш-аракеттин ыгы) – Курандын жана сунналардын (Мухаммед пайгамбардын кылган иш-аракеттери жана айткан осуяттары) негизинде иштелип чыккан диний-этикалык жана укук эрежелеринин жыйындысы.

Эл комиссариаты - сов. Республикалардагы жана ССР Союзундагы чарбанын же маданий курулуштун тармагын мамлекет башкаруунун борб. органы. Э. к-тары советтердин бүткүл россиялык 2-съездинде түзүлгөн, алар өзүнүн компетенциясынын чегинде пландоо, башкаруу милдеттерин ишке ашырган, закондорду чыгаруу иштерине тикеден тике катышкан жана пролетарият өз диктатурасын жүзөгө ашырууда таянган куралдардын бири болгон.

Э. к-нын башында эл комиссары турган, анын орун басарлары жана кеңешчи органы- коллегиясы болгон. Э. к-тары өз иштери боюнча ЭКСтин жана БАКтын Президиумунун (СССР же респ-лык БАКтын) алдында жоопкер болгон. 1946-жылы Э. к-тары министрстволор болуп кайра түзүлгөн.

Эл комиссарлар совети- ЭКС, Совет өкмөтү. Жумушчу жана солдат депутаттар советтеринин бүткүл россиялык 2- съезди 1917-жылдын 26-октябрында (8-нояб.) кабыл алынган токтомунда: “Уюмдаштыруу чогулушу чакырылганга чейин өлкөнү башкаруу үчүн Эл Комиссарлар Совети деп аталган жумушчу жана дыйкан убактылуу өкмөтү түзүлсүн.” Советтердин бүткүл россиялык 3-съезди 1918-ж. 18 (31) – январда Совет өкмөтүнүн аталышындагы “убактылуу” деген сөздү алып таштоо жөнүндө токтом кабыл алынган. ЭКС деп атоо 1918-жылдагы РСФСР конституциясында бекиген.

Эшен-19-20-к.Орто Азия аймагындагы сопулардын ашынган реакциячыл тарыкаттарынын башчысы.

Экстремизм-идеологияда жана саясатта чектен чыккан көз караштарды жана аракеттерди колдоочулук. Коомдо э-ди пайда кылуучу факторлорго төмөнкүлөр кирет: социалдык, экономикалык *кризистер*, саясий структуранын бузулушу, калктын көпчүлүк бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин төмөндөшү, бийлик тарабынан *оппозициянын* жана эркин ойлонуунун куугунтукталышы, улуттук эзүү, өз маселелерин чечүүнү жана максаттарды ишке ашырууну тездетүү үчүн саясий партиялардын жана топтордун лидерлеринин амбициялары ж.б. Э-дин социалдык базасын түзүүчүлөр: калктын чектен чыккан көз караштагы катмары, улутчулдук жана диндик кыймылдардын өкүлдөрү, интелегенттердин жана студенттердин үстөмдү кылган тартипке нааразы болушкан жана кээ бир аскер бөлүктөрү. Адатта, терордук актыларды, партизандык согушту ж.б. күч колдонуу ыкмаларында пайдаланышат: сүйлөшүүлөр, келишимдер, компромистерди көп учурда таанышат. Э. “солчул” жана “оңчул” болуп бөлүнөт. Солчул *Э.революция, анархизм, солчул радикализм идеяларын жетекчиликке* алышат, өзүлөрүн “эл массасынын бактысы” үчүн, “пролетираттын иши” үчүн талыкпаган күжүрмөндөр деп жарыялашат. Ал эми оңчул Э. Болсо, ашынган *консервативдик* чекте туруп азыркы коомду тартиптин жоктугу, “чондордун үстөмдүгү”, “адептин, уяттын кетиши”, ж.б. үчүн катуу сынга алышат.

Этап- 1) аркандай жолдун, сапардын бир болугу, аралыгы, келкиси; 2) Белгилуу бир окуя-н белгиленип калган убакыт аралыгы. 3) Аткарылган иштин, тигил же бул процесстин бир кырдаалы, стадиясы.

Экзистенциализм(лат.exsisten- жашоо), жашоо философиясы-азыркы бурж.философиядагы иррационалдык багыт. Э. бурж.интеллигенциянын мүдөөсүнө туура келген көз карашты түзүүгө аракет жасоодон келип чыккан.

Этика (гр.ethos-адат, мүнөз, салт) - моралды изилдей турган философ.илим. Кул ээлик коомдун калыптануу мезгилинде философиянын бир бөлүгү катары пайда болгон байыркы теориялык дисциплиналардын бири. Э. терминин мораль ж-доокуунубелгилоочүчүн Аристотель киргизген.

Ырым-жырым туздон туз практикалык максатка байланышпаганы м-н белгилуу социалдык мамилелердин символу, формасы катары кызмат кылган шарттуу иш-аракеттердин, каада-салттын жыйындысы.

КЫСКАРТУУЛАР ТИЗМЕСИ

ДИМА - Дин иштери боюнча мамлекеттик агенттик
 КР МДБ - Кыргыз Республикасынын Мусулмандар диний башкармалыгы
 ИБМ - Исламдык билим мекемелери
 КПСС-Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы
 РПЦ (РПЧ) - Россиялык православдык чиркөө
 РКП (РДП) - Россиялык Дыйкандар партиясы
 БК - Борбордук Комитети
 Мусбюро-Мусулмандар бюросу
 ЦДУМ-Мусулмандар Борбордук Диний башкармалыгы
 ОАМДБ (САДУМ)-Орто Азия жана Казакстан мусулман дин башкармалыгы
 СЕБМДБ (ДУМЕСК) - СССРдин Европа бөлүгүнүн жана Сибирь мусулман дин башкармалыгы
 ЗКДБ (ДУМЗАК)- Закавказия мусулмандарынын дин юашкармалыгы
 ТКМДБ (ДУМСК)- Түндүк Кавказда мусулман дин башкармалыгы
 ЭКС - Эл Коммисарлар Совети
 РСФСР-Россия Федеративдүү Советтик Республикалар Союзу
 СССР-Советтик Социалисттик Республикалар Союзу
 Түркөстан АССР- Түркөстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы
 Кыргыз АССР-Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы
 НКВД (ИИУК) - Ички иштер Улуттук Коммисариаты
 КГБ (МКК) –Мамлекеттик Коорсуздук Комитети
 ККС(СВБ)-Күжүрмөн кудайсыздар союзу

БАК-Борбордук Аткаруу Комитети
 КДБ-Кыргызстан диний башкармалыгы
 КУ - кайрымдуулук уюму
 КФ - кайрымдуулук фонду